

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 3/2016

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор);
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Ломакович С. В.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Піддубна В. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
(заст. головного редактора)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Струганець Л. В.**, д-р філол. наук, проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 28 жовтня 2016 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2016. — Вип. 3. — 176 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ПЕРЕДМОВА

Шановний читачу! Черговий (третій) випуск видання «Український світ у наукових парадигмах» відкриє Вам багато цікавого про такий феномен людської комунікативної культури, як *ввічливість*. Чому саме ввічливість обрано предметом наукового обговорення? Наскільки це важливо для нас, аби розгортати дослідницький проект з вивчення й опису всіх наявних аспектів ввічливого співіснування людей у соціумі?

Вочевидь, що важливо й актуально саме зараз, коли в шалених швидкостях нашого стрімкого буття й помітно нарощуваній у суспільстві агресії ми помітно втрачаємо напрацьовані століттями й витримані часом традиції толерантного поводження одне з одним. За цими традиціями — історія, культура, психологія, ментальність різних народів, уміння досягати порозуміння й миру, цінність якого на сьогодні доведена, на жаль, не мирним шляхом, а воєнними діями.

А що ми знаємо про стратегії й тактики мирного й цивілізованого співіснування у світі? Наскільки цікавить українську гуманітарику проблема ввічливості й що зроблено в цій галузі?

Дати відповіді на ці питання й хоч би пунктирно окреслити науково-пошукове коло розв'язання проблеми ми спробували на теоретичному семінарі «Теорія й практика ввічливості: українська версія», що відбувся 2016 року в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди з ініціативи кафедри українознавства і лінгводидактики (стенограму цього семінару вміщено в збірнику, аби Ви могли долучитися до колективної наукової рефлексії щодо актуалізованої проблематики). Ідея обговорення теми ввічливості належить викладачеві Василю Терещенкові, який узяв на себе спробу сформувати дослідницьке підґрунтя для поліаспектного дискурсивного опису феномену ввічливості в українській науковій парадигмі. Його стаття відкриває наш збірник і, можливо, стане початком для цікавої й потрібної суспільству справи.

На сьогодні питання ввічливості певною мірою опрацьовано й фрагментарно описано в студіях з комунікативної лінгвістики, де науковці намагаються

з'ясувати, як мовець реалізує у вербальній та невербальній комунікації інтенції ввічливої поведінки, тобто толерує в різних ситуаціях спілкування. Ці інтенції мають важливе прагматичне значення: від того, як ми організовуємо свій комунікативний простір, залежить успішність і комфортність перебігу вербальної/невербальної інтеракції, а врешті її результат і наше реноме. Адже цивілізована людина прагне саме цього, щоб «зберегти» власне обличчя в ситуаціях не лише сприятливих, але й конфліктних. У векторній рубриці збірника Ви зможете ознайомитися зі статтями головної проблематики й суміжних із нею мовознавчих царин.

«Ввічливість породжує і викликає ввічливість», — сказав свого часу Еразм Роттердамський (помежів'я XV–XVI ст.), наголосивши тим самим на її значущості для людини й суспільства загалом. А його сучасник Мігель де Сервантес конкретизував онтологічну сутність ввічливості у відомій фразі: «Ніщо не обходиться нам так дешево і не цінується так дорого, як ввічливість». Ця настанова може стати визначальною для тих, хто вагається: чи варто бути ввічливим, якщо обставини й опоненти не мотивують на шляхетність. Тож питання ввічливості перебуває на вістрі й індивідуальних психоментальних домінант, що також заслуговує на наукову рефлексію.

Зважаючи на процеси активних міграцій населення земної кулі, ми маємо ризики комунікативних проблем і викликів, основою яких може бути зіткнення різних ментальних, релігійних, етичних, поведінкових, гендерних і культурних стереотипів. Тому в нагоді стане інформація про «не-своє», що межує зі «своїм» у соціальному й приватному просторі, привносячи в наше життя нові знання й емоції. Кроскультурний характер сучасного українського суспільства апелює до знань і розуміння інших національних кодів і маркерів толерантної комунікації, тому в збірнику представлені статті про інокультурні стратегії й тактики ввічливості, зокрема польські й турецькі.

Традиційними для нашого збірника є дослідницькі матеріали з лінгвостилістики, лінгвопоетики, лінгвоконцептології, комунікативної лінгвістики, літературознавства, філософії освіти, у яких здійснено науковий аналіз й опис актуальних наукових питань.

Сподіваємося, презентовані розвідки активізують і Вашу власну рецепцію пропонованої проблеми ввічливості та інших аспектів наукового пізнання людини й світу, надихнуть на серйозні роздуми й цікаві спостереження.

Олена Маленко

ПИТАННЯ ВВІЧЛИВОСТІ В НАУКОВОМУ Й КОМУНІКАТИВНОМУ ФОРМАТІ

Предорогий брате, знай, що ввічливість — це прикмета Бога, який із ввічливості дарує дощ і сонце однаково праведникам і неправедникам.

Святий Франциск Ассізький (монах, XIII ст.)

Ввічливість — це звичка приносити в жертву дрібні зручності.

***Томас Джефферсон
(III-й президент Америки, помежів'я XVIII–XIX ст.)***

Ввічливість добре визначили як доброзичливість у дрібницях.

Томас Маколей (британський політик, XIX ст.)

УВІЧЛИВІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті обґрунтовується позиція про доцільність колективного наукового дослідження проблеми ввічливості як складного соціокультурного феномену. Зокрема наголошено на тому, що в сучасних умовах цю проблему доцільно вивчати комплексно й різнобічно із залученням фахівців різних наук. Окреслено потенційні напрями дослідження феномену ввічливості й актуальну літературу з відповідної проблематики.

Ключові слова: *увічливість, категорія, наукова парадигма, перспектива.*

В статье обоснована позиция о целесообразности коллективного научного исследования проблемы вежливости как сложного социокультурного феномена. В частности акцент сделан на том, что в современных условиях эту проблему следует изучать комплексно и разносторонне с привлечением специалистов разных наук. Определены потенциальные направления исследования феномена вежливости и актуальная литература из соответствующей проблематики.

Ключевые слова: *вежливость, категория, научная парадигма, перспектива.*

In the article the position on the feasibility of collective research problems politeness as a complex social and cultural phenomenon is outlined. It is particularly emphasized that under current conditions it is advisable to study this problem in a complex and versatile with the involvement of various sciences. The potential aspects of study of the phenomenon of politeness and current literature on relevant issues are defined.

Keywords: *politeness, category, scientific paradigm, perspective.*

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВВІЧЛИВОСТІ

Наявність у будь-якій соціальній системі (як і її галузевих підсистемах) комунікативно-прагматичної категорії-універсалії ввічливості є очевидною.

Із давнини й до сьогодні питанню ввічливого поведіння в соціумі (у різних ситуаціях комунікації) приділялося чимало уваги, про що свідчать як перші практичні поради належної поведінки, що зафіксовані в стародавніх джерелах, так і сучасні глибокі теоретичні розвідки, спрямовані на висвітлення природи, суті, функцій, специфіки вияву ввічливості як складної категорії в межах соціокультурної комунікативної взаємодії.

Проблема ввічливості як значущої категорії міжособистісної комунікації привертає останні 40 років увагу представників багатьох галузей наукового знання й практиків у всьому світі (див. перелік тематичної літератури).

В Україні до цього часу розроблені лише певні аспекти цієї проблеми (див. *перелік тематичної літератури*), дійсно ж цілісного, глибокого (а не вторинно-запозиченого) погляду на феномен увічливості в україністиці ще не сформовано, зокрема в аспекті специфічного в проявах увічливості українцями на тлі проявів цього феномену в інших соціоетнокультурних середовищах.

В умовах входження нашої держави у світове співтовариство всебічне дослідження, опис, так би мовити, кодексу національної ввічливості постають як актуальні теоретичні й практичні завдання, виконання яких допоможе, з одного боку, зафіксувати специфічні ознаки феномену ввічливості в його традиційних і новітніх формах, а з іншого, — окреслити домінантні його вияви для їх практикування в різних сферах суспільного життя (освіта, трудові відносини тощо), оскільки в умовах глобалізаційних процесів надзвичайно легко можна втратити специфічно національне, а в умовах демократизації й лібералізації життя — стерти межу між істинною й показною ввічливістю, між соціально прийнятним і соціально забороненим, табуйованим. З огляду на це порушене в статті питання видається актуальним.

Метою статті є окреслити причини недостатньої вивченості проблеми ввічливості в українському науковому просторі й означити перспективи цілісного вивчення феномену ввічливої поведінки як з теоретичного, так і прикладного погляду.

Предметом дослідження є наукові стратегії в царині дослідження феномену ввічливості.

ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ ПОЛІАСПЕКТНОЇ НАУКОВОЇ РЕЦЕПЦІЇ ФЕНОМЕНУ ВВІЧЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Проблем, що сьогодні визначають, на жаль, не найкраще обличчя вітчизняної гуманітаристики, є чимало. Серед них можна назвати й проблему вторинності наукових шукань, і проблему плагіату, і проблему відірваності теоретичних пошуків від практики. Разом із тим чи не найбільшу шкоду поступу гуманітаристики спричиняють:

- відсутність реального діалогу між науковцями як однієї галузі, так і різних, але суміжних галузей знання;
- кричущий «індивідуалізм» дослідників, які, навіть усвідомлюючи свою обмеженість у певних питаннях, не виявляють прагнення до кооперації з фахівцями з іншої галузі для досягнення більш значущих результатів.

У нинішніх умовах ті, так би мовити, діалоги, що мають місце на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах, найчастіше закінчуються нічим. Оскільки, зазвичай, більшість наукових зібрань задля залучення якомога більшої кількості учасників пропонує занадто широке коло проблем для обговорення й передусім орієнтована на тих, хто перебуває в процесі підготовки якогось індивідуального наукового (кандидатського або докторського) дослідження, то на практиці не виникає справді глибокого діалогу між учасниками наукового дискурсу. Кінцевим продуктом таких зібрань традиційно стає, у найкращому випадку, якийсь «різномасний» збірник, що випущений обмеженим накладом і доходить лише до учасників відповідного зібрання, перетворюючись у підсумку лише на факт історії, але аж ніяк не на актуальний науковий продукт, що надалі сприяє поступу науки й впливає на життєву практику.

Таким чином, можна стверджувати, що на сьогодні саме індивідуалізм як одна з типово національних ознак українця стоїть на заваді реальному розвитку

вітчизняної гуманітаристики, у тому числі й мовознавчого її напрямку (показовим у цьому аспекті є хоча б те, що філологи-україністи із 70-х рр. ХХ ст. так і не спромоглися об'єднати зусилля й створити сучасну «Граматику української мови»).

Нині, коли кількість інформації, її різноманіття й контрверсійність досягають небувалих масштабів, один науковець у будь-якому полі — точно не зможе стати воїном, здатність досягти якоїсь значущої перемоги. Тільки інтелектуальна кооперація, координація зусиль багатьох фахівців можуть дати дійсно плідний результат!

Лихо «індивідуалістської» науки на сучасному етапі криється передусім у тому, що часто філолог намагається ввійти, наприклад, у філософську або психологічну проблематику, не маючи для того достатніх фахових знань, філософ — у психологічну чи лінгвістичну, психолог — у філологічну або історичну, юрист — у філософську чи лінгвістичну тощо. Унаслідок цього філософські рефлексії, скажімо, лінгвіста з приводу якоїсь філософської проблеми або філософа з приводу мовознавчої виявляються еклектикою в її чистому вигляді, яка до наукового знання не має жодного стосунку.

Зі сказаного випливає, що в питанні перспектив дослідження категорії ввічливості співробітництво вчених різних галузей є, без сумніву, найбільш оптимальним варіантом задля глибокого наукового осмислення цього складного соціально-комунікативного феномену.

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВВІЧЛИВОСТІ

Перспективи дослідження категорії ввічливості надзвичайно широкі, що випливає вже з того, що цей феномен:

- є проявом специфічної поведінки людей у соціумі;
- оригінально проявляється як на рівні взаємодії в межах однієї сім'ї, так і в межах певної соціальної чи етнічної групи;
- має виразно традиційне коріння й водночас коригується в умовах глобалізації світу;
- належить до соціальних (педагогічних, етичних, юридичних тощо) цінностей;
- має мовний і позамовний арсенал засобів вираження тощо.

З огляду на це науково-теоретичне й практичне осмислення категорії ввічливості може відбуватися в межах усіх потенційно антропоцентричних наук (парадигм) відповідно до актуальних на сьогодні теоретико-методологічних засад, а також на перетині цих наукових галузей.

Створення в україністиці потужної аналітико-довідкової бази з питань теорії ввічливості стане в пригоді практикам у багатьох галузях. Затребуваність цієї бази цілком очевидна, зважаючи на те, що нині в умовах трансформації соціальних відносин у багатьох сферах суспільного життя робляться спроби кодифікувати прийнятні практики поведінки.

При цьому найчастіше в цих кодифікаційних текстах так чи інакше згадується вимога ввічливої поведінки людини / фахівця / члена колективу, тоді як реального змісту цієї вимоги ніхто собі чітко, насправді, не уявляє.

Це, зрозуміло, призводить до того, що норма про ввічливість як особистісно-професійний параметр, який має бути притаманний, наприклад, державному службовцю, виявляється порожньою.

Таблица

Перспективи дослідження феномену ввічливості (наукові парадигми й аспекти дослідження)

[illegible]

№ з/п	Наукова парадигма	Аспект уваги			Темпоральний			Теоретичний			Фокусаційний				Прикладний		
		Історичний (синхронний)	Сучасний (діахронний)	Порівняльний (типологічний)	Методологія	Термінологія	Концептуалістика	Особистісний	Груповий	Національний	Порівняльний	Дидактичний	Методичний	Нормативний (деонтологічний)			
9	Деонтологія / етика																
10	Юриспруденція																
11	Міжнародні відносини й туризм																
12	Літературознавство																
13	Риторика																
14	Історія																
15	Філософія й антропологія																
16	Педагогіка																

Чим небезпечна така ситуація? Передусім тим, що якщо немає чіткості у визначенні, то не може бути й чіткості в застосуванні, а отже, жоден громадянин ніколи й ніяк не зможе довести факту невірливого поводження з ним державного службовця й тим самим не зможе відстояти свою честь і гідність як людини й громадянина. У такому разі, зрозуміло ж, говорити про перспективи якнайшвидшого формування в Україні громадянського суспільства можна досить умовно.

ПЕРШОЧЕРГОВІ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНУ ВВІЧЛИВОСТІ

Окреслена в наведеному вище прикладі причинно-наслідкова залежність «відсутність чіткості в розумінні феномену ввічливості > відсутність перспектив формування громадянського суспільства» має спонукати дослідників до більш цілеспрямованої роботи в питаннях вивчення й опису проявів ввічливості з подальшим виходом на практичні узагальнення й рекомендації. Видається, що першочерговими в цьому плані можуть стати такі аспекти дослідження (тезово):

- *концептуальні*. Суть ввічливості як складного психо-лінгво-комунікативно-культуро-соціально-етно-філософського феномену. Увічливість як філософський феномен. Увічливість як культурний феномен. Увічливість як соціальний феномен. Увічливість як етнічний феномен. Увічливість як комунікативний феномен. Увічливість як юридичний феномен. Увічливість у системі

інших соціально-комунікативних феноменів. Увічливість як риторичний феномен. Увічливість у медіа. Увічливість у цифровому світі. Співвідношення ввічливості й етикетності тощо;

- *історичні*. Історичні аспекти ввічливої поведінки. Етикет і ввічливість в історії;
- *етнологічні*. Етнонаціональна специфіка ввічливості. Українська vs іноземні версії ввічливого поводження;
- *педагогічні*. Формування ввічливої поведінки в сім'ї. Формування ввічливої поведінки в початковій школі. Формування ввічливої поведінки в середній школі. Формування ввічливої поведінки у ВНЗ. Формування ввічливої поведінки в позанавчальному середовищі;
- *лінгвістичні*. Лексичне значення лексем типу *ввічливість* / *шанобливість* / *гrecність* / *уважність* та їхній семантичний обсяг. Семантичні зв'язки лексеми *ввічливість* (лексико-семантичне поле ВВІЧЛИВІСТЬ). Засоби мовного вираження ввічливості: лексичні, морфологічні, синтаксичні, текстові. Проблема перекладу форм увічливості;
- *концептологічні*. Концепт УВІЧЛИВІСТЬ. Місце концепту в системі суміжних;
- *культурологічні*. Національно-типологічна специфіка ввічливості;
- *дискурсивні*. Проблема вираження форм ввічливості в офіційному дискурсі. Проблема вираження форм ввічливості в церковному дискурсі. Проблема вираження форм ввічливості в епістолярному дискурсі. Проблема вираження форм ввічливості в науковому дискурсі. Проблема вираження форм ввічливості в художньому дискурсі. Проблема вираження ввічливості в інтернет-дискурсі. Проблема вираження ввічливості в розмовному дискурсі: військовому, селянському, робітничому, інтелігентському, студентському, учнівському, віковому, депутатському. Проблема синхронно-порівняльного аналізу форм ввічливості. Проблема рівнів ввічливості — високий, середній, низький;
- *юридичні*. Проблема міжнародної ввічливості як правового явища. Дипломатичний етикет і ввічливість.

ВИСНОВКИ

Віра в можливість формування українського суспільства як цивілізованого, демократичного, толерантного, сучасного й водночас глибоко закоріненого в традиціях є, мабуть, тим основним чинником, що спонукає українців навіть у надзвичайно складних соціально-економічних умовах діяти й творити. Задля вищої ефективності цієї діяльності доцільним бачиться об'єднання представників різних галузей знання, їх кооперація на шляху теоретичного осмислення певних феноменів і вироблення практично значущих порад.

Безперечно, одним із феноменів, що потребують комплексного вивчення представниками різних наукових парадигм, є ввічливість як соціокультурний феномен, що є значущим для гармонізації суспільного життя. Усебічне наукове дослідження цього соціокультурного етномаркованого явища може стати плідним підґрунтям для вироблення в Україні суспільно прийнятних поведінкових практик у нових соціально-економічних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акишина А. А. Русский речевой этикет : пособ. для студ.-иностранцев / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. — М. : Русский язык, 1975. — 183 с.
2. Аршавская Е. А. Речевой этикет современных американцев / Е. А. Аршавская // Национально-культурная специфика речевого поведения. — М. : Наука, 1977. — 351 с.

3. *Баландіна Н. Ф.* Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : монографія / Н. Ф. Баландіна. — К. : АСМІ, 2002. — 332 с.
4. *Бахтин М. М.* Проблема речевих жанрів / М. М. Бахтин ; сост. С. Бачаров и В. Кожин. — М. : Худ. лит., 1986. — С. 428–472.
5. *Бацевич Ф. С.* Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Ф. С. Бацевич. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 281 с.
6. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
7. *Білоус М. П.* Заговори, щоб я тебе побачив / М. П. Білоус // Антисуржик : Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посібник / за заг. ред. О. Сербенської. — Львів : Світ, 1994. — 152 с.
8. *Білоус М. П.* Мовленнєвий етикет українського народу / М. П. Білоус // Мова і духовність нації : тези доп. регіон. наук.-практ. конф. — Львів, 1989. — С. 98–108.
9. *Богдан С. Л.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. Л. Богдан. — К. : Рідна мова, 1998. — 478 с.
10. *Ввічливість* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.etica.in.ua/vvichlivist/>.
11. *Вежбицкая А.* Речевые акты / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1985. — Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. — С. 251–275.
12. *Гольдин В. Е.* Речь и этикет / В. Е. Гольдин. — М. : Просвещение, 1983. — 109 с.
13. *Гольдин В. Е.* Этикет и речь / В. Е. Гольдин. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — 112 с.
14. *Грайс Г.-П.* Логика и речевое общение / Г.-П. Грайс ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1985. — Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. — С. 217–237.
15. *Григорьева Н. В.* Стратегии вежливости в речевой коммуникации представителей британской, американской и австралийской лингвокультур (на материале речевого акта просьбы) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Н. В. Григорьева. — СПб., 2009. — 21 с.
16. *Етимологічний словник української мови в семи томах.* — К. : Наук. думка, 1982. — Т. 1. — 630 с.
17. *Етимологічно-семантичний словник української мови* / за ред. Митрополита Іларіона. — Вінніпег, 1979. — 1995. — Т. 1–4.
18. *Загнітко А. П.* Актуальні проблеми сучасної української лінгвістики. — Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2002. — 45 с.
19. *Загнітко А. П.* Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : наук.-навч. посіб. / А. П. Загнітко — Донецьк : ДонНУ, 2006. — 289 с.
20. *Загнітко А. П.* Текст як лінгвістична категорія / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. Вип. 3 / укл. : Анатолій Загнітко. — Донецьк, 1997. — С. 106–133.
21. *Земская Е. А.* Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. — М. : Флинта, 2006. — 240 с.
22. *Карасик В. И.* Язык социального статуса / В. И. Карасик. — М. : Ин-т языкознания РАН ; Волгоград. гос. пед. ин-т, 1992. — 330 с.
23. *Клюев Е. В.* Речевая коммуникация : Успешность речевого взаимодействия / Е. В. Клюев. — М. : Рипол Классик, 2002. — 320 с.
24. *Кравченко Н. К.* Методика анализа разговорного дискурса в ракурсе теории лица и вежливости / Н. К. Кравченко // Вісник Луганського університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філологічні науки. — Луганськ, 2011. — № 16 (227). — Ч. II. — С. 35–46.
25. *Кравченко Н. К.* Практическая дискурсология : школы, методы, методики современного дискурс-анализа / Н. К. Кравченко. — Луцк : ЧП Гадяк Жанна Владимировна, типография «Волянськиполиграф», 2012. — 251 с.
26. *Лакофф Дж.* Прагматика в естественной логике / Дж. Лакофф ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1985. — Вып. 16: Лингвистическая прагматика. — С. 439–470.

27. Ларина Т. В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах / Т. В. Ларина. — М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2003. — 243 с.
28. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации [Електронний ресурс] / Т. В. Ларина. — Режим доступа : http://www.k2x2.info/jazykoznanie/kategorija_vezhlivosti_i_stil_kommunikacii/index.php.
29. Левкович В. П. Обычай и ритуал как способ социальной регуляции поведения / В. П. Левкович // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. — М. : Просвещение, 1976. — 280 с.
30. Миронюк О. Історія українського мовного етикету. Звертання / О. Миронюк. — К. : Логос, 2006. — 167 с.
31. Миронюк О. М. Найуживаніші форми мовного етикету / О. М. Миронюк // Культура слова. — К., 1987. — Вип. 33. — С. 79–82.
32. Мясичев В. Н. О взаимосвязи общения, отношения и отражения / В. Н. Мясичев / Бодаев А. А. Личность и общение. — М. : Педагогика, 1983. — 217 с.
33. Остин Дж. Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1986. — Вып.17 : Теория речевых актов. — С. 22–130.
34. Пиирайнен И. Т. Вежливость как категория языка / И. Т. Пиирайнен // Вопросы языкознания. — 1996. — № 6. — С. 100–105.
35. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. — Львів : Сполом, 2001. — 223 с.
36. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. — К. : Знання, 2006. — 291 с.
37. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Серль ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1986. — Вып.17 : Теория речевых актов. — С. 151–194.
38. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. — Чернівці : Місто, 2002. — 272 с.
39. Скурятівський В. Т. Берегиня / В. Т. Берегиня. — К. : Рад. письменник, 1987. — 278 с.
40. Словарь по этике / под ред. Гусейнова А. А. и Кона И. С. — 6 изд. — М. : Политиздат, 1989. — 564 с.
41. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
42. Слово: ввічливість [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <https://www.dictionaries24.com/uk/%D0%B2%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
43. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах / М. П. Фабіан. — Ужгород : Інформ.-вид. агентство «ІВА», 1998. — 256 с.
44. Формановская Н. И. Культура общения и речевой этикет / Н. И. Формановская // Русский язык в школе. — 1993. — № 5. — С. 75–79.
45. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения / Н. И. Формановская. — М. : Высшая шк., 1989. — 159 с.
46. Энциклопедия этикета. — М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. — 640 с.
47. Brown P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. — Cambridge : Cambridge University Press, 1987. — 345 p.
48. Goffman E. Interaction ritual. Essays on face-to-face behavior / E. Goffman. — Garden City, N. Y. : Anchor Books, 1967. — 270 p.
49. Gordon D. Conversational Postulates / D. Gordon D., and G. Lakoff // Papers from the Seventh Regional Meeting. — Chicago Linguistic Society, 1971. — P. 63–84.
50. Grice H. P. Logic and Conversation / H. P. Grice // In Syntax and Semantics. — Vol. 3 : Speech Acts / ed. by P. Cole and J. L. Morgan. — New York : Academic Press, 1975. — P. 41–58.
51. Grodziński E. Rola formuł grzecznościowych w językach współczesnych / E. Grodziński // Poradnik językowy. — 1977. — № 7. — S. 305–310.
52. Huszcza R. Honoryfikatywność. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia / R. Huszcza. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. — 228 s.

53. Lakoff R. The logic of politeness, or, minding your p's and q's / R. Lakoff // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society. — Chicago, 1973. — P. 292–305.
54. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. — London ; New York : Longman, 1983. — 250 p.
55. Marcjanik M. Grzeczność w komunikacji językowej / M. Marcjanik. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. — 166 s.
56. Ożyg K. Zwroty grzecznościowe współczesnej Polszczyzny mywionej (na materiale języka mywionego mieszkańcyw Krakowa) / K. Ożyg // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. CM XIII. Prace Językoznawcze. — Zeszyt 98. — Kraków, 1990 — 92 s.
57. Pisarkowa K. Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich / K. Pisarkowa // Język polski. — 1979. — S. 5–16.
58. Politeness theory [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Politeness_theory.
59. Tomiczek E. System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Sociolingwistyczne studium konfrontatywne / E. Tomiczek. — Wrocław, 1983.
60. Ziółkowska M. Bądź uprzejmy na co dzień / M. Ziółkowska. — Szczecin : Glob, 1987. — 182 s.

УДК 821.161

Людмила Білоконенко, Криворізький державний педагогічний університет

АНТИКУЛЬТУРНА (НЕВВІЧЛИВА) ПОВЕДІНКА СУБ'ЄКТІВ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ КОНФЛІКТІ ТА ЇЇ ПРИЧИНИ

У статті описано два фактори антикультурного спілкування осіб у конфлікті. Перший — загальнокультурний, який реалізується через соціальні, ситуативні передумови та через потребу особи в реакції на конфлікт. Другий — суб'єктивно орієнтований, він уможливорюється через вікові, гендерні, соціальні відмінності опонентів, їхні мовні пріоритети, індивідуально-психологічні, характерологічні особливості, комплекси, сімейне виховання.

Ключові слова: міжособистісний конфлікт, антикультурна комунікативна поведінка, соціолінгвістичне опитування.

В статье описано два фактора антикультурного общения индивидов в конфликте. Первый — общекультурный, он реализуется через социальные, ситуативные предпосылки и из-за необходимости человека реагировать на конфликт. Второй — субъективно ориентированный, он воплощается через возрастные, гендерные, социальные различия оппонентов, их языковые приоритеты, индивидуально-психологические, характерологические особенности, комплексы, семейное воспитание.

Ключевые слова: межличностный конфликт, антикультурное коммуникативное поведение, социолингвистический опрос.

This article describes two factors of anti-cultural communication of individuals during the conflict. The first — the cultural conflict, it is implemented through social, situational

background and due to human necessity to respond to the conflict. Second — subjectively oriented conflict, it is embodied by age, gender, social differences of opponents, their language priorities, individual psychological, characterological features, facilities, family education.

Key words: *interpersonal conflict, anti-cultural communicative behaviour, sociolinguistic survey.*

За часи незалежності конфліктологічна наука в Україні активно розвивається, унаслідок чого у вітчизняному науковому просторі в 90-ті рр. ХХ ст. заговорили про міжособистісний конфлікт як особливе соціально-психологічне явище, що має й мовний прояв. До вивчення певних аспектів конфліктної комунікації в різних дискурсах звернулися В. Борисевич [1], Л. Славова [7], І. Фролова [8], Л. Чайка [10], науковці зацікавилися проявом вербальної агресії (Г. Завражина [6]), конфронтативними мовленнєвими жанрами (О. Дерпак [5]), категорією оцінки, яка реалізує й конфліктну комунікацію (О. Халіман [9]), способами подолання конфліктної взаємодії (І. Шкіцька [11]), етичним аналізом явища (С. Грушевська [3], Н. Гуйванюк [4]) та ін. Конфліктна взаємодія відтепер посідає важливе місце в системі понять, пов'язаних з оцінкою результативності комунікативного акту, його цивілізованого перебігу. Однак на сьогодні в україністиці аналіз різних обставин комунікативної конфліктної поведінки людини ще не має системного втілення.

На тлі наукового розроблення питань про інтерперсональну конфліктну поведінку одним із вагомих є роз'яснення чинників, які визначають причини антикультурного спілкування в процесі протидії мовців. В Україні наразі існує суспільний запит щодо практичного підвищення рівня знань соціуму про кооперативну комунікацію, про її вплив на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи членів національної спільноти. Усвідомлення мовцями технології оптимального спілкування особливо важливе, адже людина відчуває себе некомфортно в умовах конфліктної події саме через неповагу до неї з боку інших членів соціуму. Ця обставина породжує соціально значущу відповідальність кожного суб'єкта за його комунікативні кроки й дотримання принципів ввічливості в процесі вербальної взаємодії.

Кодифікація мовних форм культурного спілкування спирається на вибір одних мовних засобів і часткову або повну заборону інших: у них завжди так чи інакше виявляються людські взаємини. Оптимізації стосунків між людьми особливо потребують ті сфери, для яких актуальним є прагматичний розподіл на «своїх» і «чужих» (наукова, виробнича, педагогічна, політична, соціальна, економічна, організаційна і т. ін.). Проте й глибокі українські традиції спілкування в сімейній чи побутовій сфері також можуть стати надійною базою для моделювання ментально схарактеризованих схем культурної діалогічної поведінки. У цьому разі багато важить те, що в одних ситуаціях вимоги щодо такого спілкування зумовлюються загальними культурними традиціями соціуму, а в других — мають індивідуалізований характер. Ці обставини змушують нас обговорювати різні аспекти антикультурної поведінки суб'єктів у міжособистісному конфлікті.

Мета статті — схарактеризувати причини антикультурної (антиввічливої) поведінки українців у ситуації міжособистісного комунікативного конфлікту. До наукової інтерпретації залучено результати соціолінгвістичного опитування 550 респондентів, а також фактичний матеріал, зафіксований в усному конфліктному мовленні в умовах офіційних і неофіційних стосунків.

Антикультурна поведінка конфліктантів головно реалізується тактикою агресивно негативної або критичної оцінки опонента, що репрезентується експліцитними (ненормативна, пейоративно забарвлена лексика, слова з суфіксами суб'єктивної (негативної) оцінки, розмовні й просторічні фразеологізми) та імпліцитними (лексика у вторинній функції) мовними засобами. На граматичному рівні багато важить конфліктний потенціал займенників III особи *він, вона, воно* і II особи *ти*, займенникових слів *сам (сама)*, що є компонентом образливих висловів. Застосування мовцем цих конфліктогенів зумовлюється впливом двох факторів.

1. Загальнокультурний фактор

Соціально толерантна людина (як суб'єкт мови, як представник української лінгвокультурної спільноти) має внутрішню спрямованість на дотримання звичаїв, норм, правил, що склалися історично. Українські норми й правила щодо конфліктного спілкування є (у загальній національній системі) таким собі «законодавчим» регулятором мовної поведінки людини, завдяки чому визначаються та розпізнаються закономірності побудови конфліктних діалогів із різними реалізаціями механізмів діяльності комунікантів. Такі знання — шлях до узгодження мовної поведінки кожного індивіда із загальнонаціональними законами задля досягнення успіху в спілкуванні. Проте комунікативна конфліктна взаємодія — це ситуація хоча й неоднозначної, але доволі очевидної інтерпретації міжособистісних стосунків, у якій людина є «чутливою» до певних знаків мови, мовних маркерів.

Лінгвокультурологічні традиції щодо конфлікту формують універсальні «закони» для представників багатьох національних спільнот. Зокрема, Н. Ботвина характеризує вияви антикультурного спілкування, які є порушенням норм міжнародного мовного етикету і які спричиняють міжособистісні конфлікти [2]. Найбрутальнішим авторка називає вживання образливих слів, лихослів'я, лайки. Дослідниця зазначає, що в національних культурах, які цінують родинні стосунки по материнській лінії (українська, білоруська, польська), не можна вдаватися до сексуальних образ матері; у деяких католицьких країнах (Італія, Іспанія, Польща) різко сприймається лихослів'я на адресу Мадонни, для японської культури образливою є вказівка на неохайність людини, особливо гострими визнаються звинувачення в незаконному народженні дитини в країнах, де панує сувора патріархальна мораль (Індія, Східна та Південна Азія) і т. ін. Названі Н. Ботвиною вияви антикультурного спілкування, на жаль, є реальністю й для українців. Питання лише в тому, чому й за яких обставин індивід «ухвалює рішення» про власну мовну поведінку всупереч суспільним законам. Простежуються дві важливі об'єктивні причини антикультурного спілкування осіб у конфлікті:

- 1) соціальні (особливості життя, діяльності, соціального оточення, загального рівня культури в соціальній групі) та ситуативні (незадоволення потреб, невизначеність, невпевненість, соціальна дезорієнтація, настрій, недостатня поінформованість) передумови. У такому разі «закони» мовної поведінки в конфлікті особи знають, але їх дотримуватися їм складно або навіть неможливо;
- 2) потреба в реакції суб'єкта на певну конфліктну ситуацію. Людина, яка вимушено вдається до антикультурного спілкування, робить свідомий вибір між відомими правилами та «можливістю» протистояти агресії опонента. Це взаємозумовлений процес: адресант, який послуговується неетичними

висловленнями, провокує адресата. «Закони» мовної поведінки в конфлікті такий індивід знає, але тимчасово відступає від них для свого захисту.

Якщо культура людини взаємопов'язана з менталітетом нації, система світобачення якої базується на моральних, етичних, естетичних нормах, то шлях до конструктивної поведінки осіб пролягатиме через їхню успішну комунікативну діяльність. Перевага цього процесу і в тому, що він формує не тільки правила мовної поведінки, але й настанови щодо того, як поводитися, якщо доводиться порушувати деякі з них. Тому орієнтація осіб у конфлікті на загальнонаціональні принципи й морально-етичні норми особливо важлива, адже наше суспільстві докладає зусиль для кооперативного співіснування своїх членів. І навпаки, нехтування соціальними законами поглиблює розбіжності між мовцями.

2. Суб'єктивно орієнтований фактор

Індивідуальні риси осіб (емоційна чутливість, дратівливість, агресивність, схильність до насильства або стриманість, врівноваженість, поступливість, конформізм) — також вагомими конфліктогенні чинники. Водночас аргументом для вибору людиною власної мовної поведінки є її життєвий конфліктний досвід. Як конструктивний, так і деструктивний варіанти розвитку конфліктів регулярно відтворюються в процесі комунікації, хоча останній варто було б «виключити» із практики спілкування. Негативний результат повинен був би «навчити» особу уникати конфліктів. Але реально так не стається. Маркуючи для себе граничні межі конфліктного спілкування за його результатом, людина залишає за собою право на вибір варіантів його реалізації, ураховуючи ситуативні особливості. У цьому разі можна говорити про суб'єктивні причини антикультурного спілкування, основними причинами яких є:

- 1) відмінності у «правилах» конфліктних комунікативних дій осіб, які різняться за віком, статтю, соціальним і рольовим статусом, мовними пріоритетами і т. ін. Наприклад, у конфлікті між дітьми та дорослими (вікова, рольова відмінність) останні нерідко підвищують тон, кричать, не слухають дитину, вдаються до вказівок, докорів, зауважень, звинувачень, заборон, наказів, погроз, не утримуються від особистісних образ (*дурень, невіглас, нездара* і т. ін.), У контексті: конфлікт між двома хлопцями (А, В) років 12-ти та бабусею (С), яка не лише суворо до них звертається, але й безапеляційно стверджує свою думку.

С: — *Чого ви тут гоїдаєтесь?*

А: — *Просто... Ми нікому не заважаємо.*

С: — *А ви робили ці гоїдалки? Поламаєте ще...*

В: — *Ні, не робили. А це Ви їх робили?*

С: — *Ви тут не живете! На них маленькі діти гоїдаються! А це поприходять і тільки все псують!*

А: — *Ми нічого не ламаємо. Просто хочемо погойдатися!*

В: — *А може ми тут живемо!*

С: — *Я всіх знаю! Ви тут чужі! Так що нічого сюди ходити! Ідіть звідси!*

В основі конфліктної комунікації між чоловіком і жінкою — стереотипізація тих ролей, які чоловік чи жінка виконують у соціумі (рольова відмінність може бути «посилена» статусною, віковою нерівністю, мовними преференціями і т. ін.). Жіночі реакції в конфлікті нерідко багатослівні, мовлення експресивно забарвлене, емоційно яскраве, поєднане з жестами, мімікою, проте переважно не насичене негативно-оцінною лексикою. Чоловіки намагаються домінувати, зазвичай налаштовані на боротьбу. Їхнє мовлення стримане, раціональне, однак вони легше

вдаються до пейорації. Наприклад, конфліктний текст, де подано майже «стандартну» комунікативну поведінку чоловіка (А) та жінки (В) (у стоматологічній поліклініці під кабінетом лікаря).

А: — *Хто останній до <...>?*

В: — *Я. За мною.*

А: — *Мій талон тридцять дев'ятий. А Ваш?*

В: — *Сорок третій. І що з того?*

А: — *Тоді Ви за мною, а не я за Вами.*

В: — *Чого це? Я вже годину тут чекаю і пропускати нікого не буду. Ви тільки прийшли і хочете без черги зайти! Не буде цього!!! Бачте, у нього талон тридцять дев'ятий! Заходимо за живою чергою, а не за номерами! <...>.*

А: — *Буде, ще й як буде...*

Важливим джерелом антикультурної поведінки в конфлікті також є комунікація між білінгвами з переважанням російської або української мов, особливо коли одна зі сторін зі зневагою ставиться до людини, яка говорить іншою мовою. Наприклад, текст, де реєструємо таку взаємодію між літньою жінкою (А) і російськомовною продавчиною (В).

А: — *Дівчино, мені пів буханця «Висівкового».*

В: — *Что Вам?*

А: — *Пів буханця «Висівкового» дайте.*

В: — *Хлеба? Семь гривен.*

А: — *Сім?*

В: — *«Сім не всім». Семь гривен, говорю.*

А: — *Я Вас не зрозуміла.*

В: — *І не надо. Деньги давайте.*

Вікова, гендерна, рольова комунікація і, звичайно, комунікація, зважаючи на білінгвізм, як джерела антикультурної поведінки в конфлікті на українському просторі, є основою для розширення змісту поняття «міжособистісний конфлікт»;

- 2) комплекси: бажання людини хоча б якось продемонструвати свою «незвичність» реалізується в демонстративно неетичній мовній поведінці. Регулятор мовної поведінки в таких осіб є (не можна навмисно порушувати те, чого не знаєш), але людина свідомо пригнічує його імпульси. Унаслідок цього ускладнюється і змінюється «якість» спілкування, обираються неочікувані комунікативні кроки, що засвідчує відсутність орієнтації людини на співрозмовника та на зміст розмови. Реалізація такої взаємодії здебільшого є дисгармонійною, однак не завжди конфліктною. Наприклад:

А: — *Петро Іванович Малина тут проживає?*

В: — *Ну...*

А: — *Тут, чи ні?*

В: — *Ну...*

А: — *Ви щось ще знаєте, окрім «ну»?*

В: — *Ти хто? Що треба?;*

- 3) індивідуально-психологічні та характерологічні особливості мовців: темперамент, рівень агресивності, ступінь емоційного стану, соціально-психологічні фактори є причиною схильності людини до антикультурної поведінки. Особи, які не сприймають ситуацію, що суперечить їхнім принципам, нетовариські, егоцентричні, безцеремонні, імпульсивні, не здатні до компромісу, з небажанням і невмінням зважати на думки інших людей, живуть за

принципом «я так хочу, тому не може бути по-іншому». Загальні «закони» мовної поведінки в конфлікті такі люди знають, але практично їх дотримуватися не хочуть.

Наприклад, конфлікт у громадському транспорті між жінкою (А) та молодим чоловіком (В), який в автобусі не поступився місцем вагітній:

А: — <...> *Що ти собі дозволяєш? Совісті зовсім немає!*

В: — *Я не помітив, що вона вагітна.*

А: — *Ти що, сліпий, що не помічаєш таке очевидне?*

В: — *Вгамуйся, мегера!*

А: — *Ах ти сволота!!!*

В: — *Та ти ненормальна!*

А: — *А ти нормальний?*

В: — *Лікуйся, дурепо!*

Опоненти навзаєм послуговуються неетичними мовними формами для характеристики співрозмовника (*мегера, сволота, дурепа, ненормальна, сліпий*), що свідчить про схильність до антикультурної поведінки;

4) свідомий вибір: є люди, які сваряться з наміром дати собі емоційну розрядку (провокують псевдоконфлікти), вони отримують задоволення від події, від того, що опонент приголомшений почутими образливими словами. Після суперечки такі люди задоволені собою і власним «умінням» впливати на адресата. «Законодавчий» регулятор мовної поведінки в таких осіб є, але людина його ігнорує, тому що для неї найважливішим є процес страждання опонента від його агресії. Звернемося до контексту. Конфлікт у побутовій сфері (у метро) між двома молодими хлопцями (А1, А2) і кремезним чоловіком із пляшкою пива в руці (В), який говорить своїй супутниці про хлопців: — *Вони барани!* Один із хлопців, не говорячи ані слова, б'є чоловіка в живіт. Чоловік здивований такою «відповіддю», проте далі насувається на хлопців.

А1: — *Ну йди ближче. Зараз я тебе заламаю.*

В (зупиняється): — *Давайте на наступній зупинці вийдемо й розберемося. Ой, я вам наваляю!*

А2: — *Подивимося, хто кому наваляє.*

Поїзд зупиняється, чоловік виходить на платформу.

В: — *Я вас довго буду чекати, барани? Ви не люди, ви — тварини!*

А1: — *Ми люди, до того ж розумні. Годі бикувати!* (двері зачиняються, чоловік сам залишається на платформі).

Причина фізичної дії хлопця щодо чоловіка — немотивована провокативна мовна поведінка (*Вони барани*). Молоді хлопці змогли дати відсіч чоловіку, зараз він не отримав бажаного впливу на «жертв», однак, думаємо, що надалі цей чоловік буде лише шукати поступливішого опонента;

5) сімейне виховання: така мовна поведінка може з'явитися (і не лише в конфлікті) ще в дитинстві, коли так з'ясовували стосунки батьки, родичі дитини. Цей «урок» засвоюється певними суб'єктами на все життя, тому «законодавчий» регулятор їхньої мовної поведінки є надзвичайно слабким. Наприклад, конфлікт між дітьми (А та В) припиняє мати (С), використовуючи тактики особистісної оцінки, наказу, погрози:

А: — *Дай подивитися!* (про іграшку — Л. Б.)

В: — *Не дам! Мама говорила, що це купили мені!*

А: — *Я з тобою завжди ділюся! Ти жаднюга!*

В: — *Не чіпай! Віддай!* (плаче)

С (до хлопчика А): — *Як тобі не соромно? Ти ж старший, чого зв'язався з малим? Іди у свою кімнату. Я ще й татові розкажу, як ти поведився.*

Мати не розуміє, як розв'язати конфлікт між дітьми. У неї є схильність у всіх проблемах звинувачувати старшу дитину (*як тобі не соромно; ти ж старший*), удається до погрози (*татові розкажу*). Вона не застосовує прохання, щоб продемонструвати дітям, як можна поступатися. Жінка відразу втрутилася в конфлікт, не розуміючи, що між ними є певна ієрархія, відповідна віку. Вона не почала розмову із запитання про потребу в її допомозі, нічого не порадила дітям щодо самостійного виходу з цієї ситуації. Сама мати вдається до неетичного спілкування, так само поведуться і діти.

Отже, фактичний матеріал дозволив нам диференціювати два основні фактори антикультурного спілкування осіб у конфлікті. Однак ми вважали за необхідне зосередитися на людині з її «живою» спонтанною реакцією, для чого було проведено соціолінгвістичне опитування. Інформанти належали до різних соціальних груп, мали відмінності у віці, освіті, територіальній належності, професії чи роді занять, статі. Взаємозв'язки між людьми в одних соціальних групах мали безпосередній, міжособистісний характер, в інших — формальний, безособовий. У коло нашого інтересу потрапили й формальні групи, у яких взаємодія регулюється системою норм і законів та які мають ієрархічну структуру, і неформальні групи, що виникли на підставі певної взаємодії.

По-перше, в анкеті було сформульовано запитання щодо потреби в конфлікті дотримувати правил культурного спілкування: словесно не ображати опонента, не зачіпати його почуття гідності, не використовувати негативно-оцінну лексику. Повністю погоджуються з такою думкою 86,9% інформантів, 5,45% припустили таку можливість, 7,65% було важко відповісти. На запитання про те, чи вдається інформантам у конфлікті поводитися культурно, не ображати опонента, відповіли «так» 36,9%, «ні» — 31,3%, «вдається інколи» — 28%, «важко відповісти» — 3,8%.

Як бачимо, різниця в результатах цих запитань досить суттєва: 478 осіб указують, що антикультурне спілкування навіть у конфлікті є неприйнятним, але лише близько 200 вважають, що це їм вдається (близько 150 визнають, що таке бажання є реальністю лише інколи). Частково пояснення значної зміни цих даних може бути пов'язане з двома моментами. По-перше, антикультурне спілкування — це свідомий вияв неповаги до іншої особистості резервами мови. Але «кордони» такої неповаги є «розмитими». Для одного індивіда брутальна лайка на адресу опонента є нормальним явищем, для іншого — і вживання слова *дурний* — неприйнятна комунікативна дія. По-друге, антикультурне спілкування тісно пов'язане з людськими поглядами на те, що є культурним.

У буденній свідомості концепт «культура» сприймається як щось апріорі зрозуміле, проте трактування цього поняття має певні труднощі й залежить від особистісного знання людиною суті й принципів протилежного поняття — антикультурне. У конфлікті нерідко важко зрозуміти, що є прийнятним, а що ні, що образить опонента, а на що він не зреагує. Тому для кожного зміст цих запитань тісно пов'язаний із його внутрішніми переконаннями.

Названі вище причини антикультурної поведінки суб'єктів в конфлікті стали основою для ще одного запитання в анкеті: Чому людина в конфлікті вдається до антикультурного спілкування (уживає образливі слова, лайку і т. ін.)? (Можна обрати будь-яку кількість відповідей). Ми отримали такі результати: а) тому що на людину впливає соціальне оточення — 39,45%; б) тому що так людина

змушена відповісти опоненту на його агресію — 26%; в) тому що особа не хоче дотримуватися суспільних норм і правил — 18,9%; г) тому що людина має певні індивідуально-психологічні та характерологічні особливості — 53,45%; ґ) тому що так людина виявляє власні надзвичайно сильні емоції — 56,9%; д) тому що людина — «енергетичний вампір», який отримують задоволення від конфлікту, від образи опонента — 38%; е) тому що по-іншому людина не вміє поводитися, адже так її «навчили» з'ясовували стосунки в дитинстві — 22%; є) інше — 1,3%.

Як бачимо, для інформантів найважливішими причинами антикультурного спілкування є індивідуально-психологічні та характерологічні передумови, а також рівень емоційності особи. Агресивна поведінка — це риса людини з емоційною нестійкістю, що компенсується демонстративною мовною рішучістю. Можливо, тому фіксуємо і значний відсоток реакцій щодо «енергетичного вампіра». Функційний вплив на людину соціальних структур, що відбивається в різних механізмах соціалізації, виявився для респондентів також значущим.

Отже, результати опитування засвідчують, що респонденти переважно усвідомлюють фактори антикультурного спілкування в конфлікті та визначають для себе їхні причини. Однак «реально» більше 25% осіб не хочуть (не можуть) їх враховувати та не здатні до адекватних комунікативних дій в інтерперсональному протистоянні. Причину цього вбачаємо в тому, що сучасна соціокультурна ситуація в Україні є все складнішою: напругу посилюють національні, політичні, територіальні чинники, релігійні протистояння, глобальні суспільні процеси, «стереотипізація» нації, залишки «радянського» мислення. Через це в людській взаємодії багато агресивності, нетерпимості, непримиренності, поряд із нами різні «типи» мовних особистостей, які схильні до антикультурної поведінки.

Насамкінець зауважимо: ввічливість, виявлення шанобливого ставлення до співрозмовника, що протиставляються грубості та ворожості, демонструють іншу сторону кожного українця — власну гідність. Такий варіант мовної поведінки, коли зусилля людей зосереджені на взаєморозумінні, дають змогу проявити кращі ментальні риси нашого народу: чуйність, людяність, добродушність, доброзичливість, миролюбність, співчуття — усе, що пов'язане з оптимізацією людських стосунків, виражає ідею подолання конфліктів, досягнення консенсусу, відкриває шлях до культурного плюралізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисевич В. В.* Деструктивна та конструктивна функції вербальних конфліктів / В. В. Борисевич // *Культура народів Причорномор'я*. — Симферополь, 2004. — № 54. — С. 211–215.
2. *Ботвина Н. В.* Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділової комунікації : [навч. посіб.] / Наталія Володимирівна Ботвина. — К., 2008. — 252 с.
3. *Грушевська С.* Конфлікт: етико-психологічний аналіз : [моногр.] / Славоміра Грушевська ; КНУ імені Тараса Шевченка. — К. : Науковий світ, 2000. — 214 с.
4. *Гуйванюк Н. В.* Мовна толерантність як соціолінгвістична категорія / Н. В. Гуйванюк // *Вісник Львівського ун-ту*. — 2006. — Вип. 38. — Ч. II. — С. 37–46.
5. *Дерпак О. В.* Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Олена Володимирівна Дерпак. — К., 2005. — 196 с.
6. *Завражина Г. В.* Мовленнєва агресія та засоби її вираження в масмедійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Г. В. Завражина. — К., 2008. — 20 с.

7. Славова Л. Л. Комунікативно-когнітивні аспекти міжкультурного непорозуміння / Л. Л. Славова // Мовні і концептуальні картини світу. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. — Вип. 11. — Кн. 2. — С. 154–157.
8. Фролова І. Є. Конфронтація як різновид особистісної взаємодії / І. Є. Фролова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — 2010. — № 928. — С. 68–74.
9. Халіман О. В. Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові: рід і число : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Оксана Володимирівна Халіман. — Харків, 2010. — 280 с.
10. Чайка Л. В. Вербальний конфлікт: результати та перспективи досліджень / Л. В. Чайка // Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи. — К. : Логос, 2009. — С. 250–257.
11. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект : монографія / Ірина Юріївна Шкіцька. — К. : ВД Дмитра Бураго, 2012. — 440 с.

УДК 81'271.16+81'38+81'276

Світлана Бирик, Інститут української мови НАН України

ЕЛЕМЕНТИ ПОВСЯКДЕННО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ В СТРУКТУРІ ЕСТЕТИЧНОЇ НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розкрито питання формування естетичної норми літературної мови в контексті розвитку системи засобів стилізації розмовності. Відзначено роль письменників у виробленні традицій відображення елементів повсякденно-побутової культури в художньому тексті (проза, драматургія) та їхньої естетичної оцінки.

Ключові слова: *розмовність, народнорозмовність, естетична норма літературної мови, мова письменника, діалектизм, стилізація.*

В статье раскрыты вопросы формирования эстетической нормы литературного языка в контексте развития системы средств стилизации разговорности. Отмечена роль писателей в установлении традиций отображения элементов повседневно-бытовой культуры в художественном тексте (проза, драматургия) и их эстетической оценки.

Ключевые слова: *разговорность, народноразговорность, эстетическая норма литературного языка, язык писателя, диалектизм, стилизация.*

The article elaborates the aesthetic norms of literary language forming questions in the context of means of colloquialism styling development system. The role of writers is emphasized in the determination of daily and every-day culture traditions reflection in a literary text (prose, drama) and aesthetic valuation.

Keywords: *colloquialism, folkcolloquialism, aesthetic norm of literary language, the language of the writer, dialecticism, styling.*

Становлення мовностилістичних засобів українського художнього стилю відбувалося у зв'язку зі становленням норм української національної мови й усвідомленням її носіями невичерпних багатств соціально-розмовних комунікативно-стильових різновидів народної мови, яка була її ядром.

Коли живе народне мовлення закріпилося як основа літературного розвитку (наприкінці XVIII ст.), одночасно, на нашу думку, почала формуватися й *естетична норма української літературної мови*.

Активна взаємодія фольклорного й літературного жанрів у творчості І. П. Котляревського давала змогу засобами живої української мови відображати реальне життя, природність діалогів, передавати інтимно-ліричну чи іронічно-жартівливу тональність мовлення. Національне мовне ядро є важливою естетичною категорією поеми «Енеїда», яку він наповнив реаліями, подіями, поняттями з повсякденного українського народного життя, створив образи за допомогою живої народної мови. Водночас старокнижні, російські й латинські — традиційні у функціональній стратифікації попередньої літературної практики — елементи опинились у новій естетичній атмосфері як засіб протиставлення старого та нового.

Помітною була роль Г. Квітки-Основ'яненка в утвердженні придатності мови українського народу для естетичного вжитку. Важливим чинником створення сентиментально-оповідного стилю стала мова народної пісні з трансформованими формами усної комунікації. У пісенному ключі створені монологи та діалоги в сентиментально-реалістичних творах, із фольклором пов'язаний гумористичний струмінь. У його творах сконденсувалися етнографічно-побутові, сентиментально-пестливі елементи-діалектизми. Таким чином, естетичною домінантою його творчості було поєднання побутовізму та етнографізму, що відповідало реалістичним настановам адекватності системи компонентів художньої форми дійсності.

Доробки поетів-романтиків, які послідовно переносили у свою творчість образи, лад мови народної творчості, «за формою часто дуже нагадували народні твори» [10: 143].

Новим етапом у розвитку можливостей народної мови стала творчість Т. Шевченка. Стилістичне освоєння виражальних засобів народнорозмовної мови, естетична модифікація фольклору в його творах випереджали час і тогочасну мовно-літературну практику. У Шевченковій мові не було замилювання сентиментальністю народного вислову, стилізації народної пісні. У його творах помітна турбота про форму висловлювання. Він створив нову естетичну якість української художньої мови, поклавши в основу художню умотивованість, яка властива народнопоетичній розповіді [4: 108]. Народнопісенність — вияв народнорозмовності — як стилістична категорія утвердилась у творах із мовною практикою Т. Шевченка.

Елементи розмовної мови, лексика суб'єктивної оцінки, зокрема й знижена, у часи виходу Шевченкового «Кобзаря» вживаються вже не з метою стилізації під «неосвіченого селянина» (це не означає, однак, що так або, в усякому разі, цілком і повністю так вони сприймалися в той час), а для кращого підкреслення своєї думки, для впливу на емоції читача, що поширюється й на публіцистичний стиль, який набуває сили в цей період.

У творах письменників середини XIX ст. (Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш та інші) протиставлення книжної, писемної мови й мови розмовної надзвичайно унаочнюється, розвивається система художньо-виражальних засобів на народнорозмовній основі.

Зокрема, в оповіданнях 50–60-х рр. XIX ст. слово зазнало двох нашарувань: настрою журливої народної пісні та інформативного усного мовлення. «Народні оповідання» Марка Вовчка були створені з особливою естетичною настановою на народнорозмовну ритмомелодику, усно-розмовну оповідність.

До початку XIX ст. не було чіткого літературно-нормативного тла, на якому живомовні надбання стали засобами лінгвостилістичної практики. Така тенденція набуває сили із становленням нової української літературної мови в середині XIX ст., остаточно перемагає в кінці XIX — на початку XX ст.: народнорозмовні елементи стають засобами індивідуалізації образів, мовних партій. У письменницькій мовотворчості другої половини, а особливо кінця XX ст., накреслюються позиції естетизації діалектного матеріалу, його наповнення функціонально-стилістичною мотивацією.

Важливими щодо цього є висновки про мову драматичних творів XIX ст., насамперед І. Карпенка-Карого, І. Франка та Лесі Українки: «народнорозмовна мова в їх творах пропущена крізь призму письменницького сприйняття, оброблена й відшліфована» [20: 141].

У поезії та прозі І. Франка народнорозмовні елементи (москвофільське «язичіє», бойківський говір, унормований тип західноукраїнської літературної мови на народній основі [11: 74]) — засіб створення настроєвого плану, співвідношення конкретно-чуттєвого стану людини із словом-поняттям; традиційні образи набувають нових асоціативних смислів. Заслуга Лесі Українки в тому, що вона поглибила, стилістично урізноманітнила народнопісенний ліричний струмінь, широко застосувала семантичне варіювання традиційних образів на позначення внутрішнього психічного стану людини, широко вводила в літературу образи з міфології. Діалектизми у творах В. Стефаника виконували емоційно-експресивну функцію, розкривали психологію селян, вносили у твір забарвлення місцевого побуту. Їх місце в новелах було естетично виправдане. Це не було копіювання місцевої говірки, а «досконалий засіб художнього виразу» [13: 151]. Діалектні засоби допомогли йому в роботі над діалогічною формою новел, що сприяло психологізації та драматизації оповіді.

Як відзначав І. І. Ковалик, «двомовність» Стефаникових новел (сплав місцевої покутської говірки та пізніше засвоєної з книжних джерел і літературного оточення мови) слід вирішувати, виходячи з основ психології його художньої творчості [9].

Чимало галицьких локалізмів зберігала мова й Марка Черемшини, і Леся Мартовича.

У літературі кінця XIX — початку XX ст. накреслилися тенденції до інтелектуально-психологічного осмислення буття за допомогою народної, у своїй основі, мови.

Саме в мові художньої літератури, яка характеризується яскраво вираженими естетичними функціями, говірковий елемент часто вперше оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність [19: 191]. У макрополі художнього тексту діалектизм набуває додаткових смислових та естетичних відтінків, різко контрастує з літературно-нормативною організацією цього тексту й через те стилістично увиразнюється. Ступінь експресивності діалектизму в мові художнього твору залежить від його приналежності до певного мовного рівня, від його семантичної прозорості й від того, з якою метою і в який спосіб він уводиться автором у текст [6: 1].

Проблема «діалектне слово в тексті» повинна розв'язуватися, як зауважила С. Я. Єрмоленко, з настановами: «1) відтворення тих реалій, які пов'язані з певною територією, що описує автор; 2) відтворення особливостей усного мовлення; 3) введення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка допомагає словесно-художньому зображенню» [6: 16].

У 80-х рр. з'явилося кілька статей діалектологів, де порушувалися названі проблеми. Так, А. С. Зеленько пропонував вивчати діалектизми в мові художньої літератури в комунікативній, етнографічній та експресивно-виражальній функціях [7]. П. Ю. Гриценко підкреслив, що діалектизм у художньому творі — це один із виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову структури, зміну функцій їх елементів; разом з тим літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [3]. Дослідник наголосив, що різні діалектизми по-різному входять у літературний контекст. Так, діалектизми-етнографізми порівняно легко вписуються в спеціальні контексти, оскільки реалізують номінативну недостатність літературної мови, а діалектизми, які мають семантичні відповідники в літературній мові, — складніше [3: 33].

Вивчення взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови, на думку І. Г. Матвіяса, для різних етапів її історії становить неоднакову трудність [12: 37]. Досліджуючи конкретні приклади й чинники такої взаємодії від княжої доби до другої половини ХХ ст., учений відкидає твердження про те, що «народні говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови», і доводить, що діалектизми як периферійні лексичні елементи літературної мови, зафіксовані в нормативних словниках з ремаркою *dial.*, продовжують виконувати образотворчі функції: передають етнографічні й побутово-професійні назви предметів, переважно при змалюванні минулого; ідеографічно-уточнювальну й експресивну (це стосується семантико-стильових синонімів діалектного походження) [13: 42–443]. О. Г. Муромцева простежила, що в період другої половини ХІХ — початку ХХ ст. порівняно з дошевченківським періодом помітно змінюється семантичний та стилістичний характер лексики, запозичуваної з народної мови в літературну. Якщо наступники І. П. Котляревського, за його зразком, намагалися представити насамперед багатство побутової лексики, лексики з конкретним значенням, то поети і письменники пошевченківського періоду прагнули відшукати в народній мові слова з підвищеною стилістичною характеристикою, які задовольнили б зрослі вимоги до поетичного вираження [15: 19].

Як бачимо, проблема діалектного слова в художньому тексті пов'язана з процесом вироблення естетичних засад образного відтворення повсякденно-побутової культури — предметної та комунікативної. Ця ж лексика згодом увійшла в лексикографічний фонд національної мови з ареальним часово маркованим портретом й утвердилася на тлі загальноомовної нейтральної та книжної в структурі лексичної норми літературної мови.

Елементи повсякденно-побутової культури, зокрема й розмовно-побутового стилю, постійно через канал 'усність' взаємодіють зі стильовими домінантними, канонізованими в певних ситуаціях та жанрах спілкування одиницями. На всіх етапах розвитку національної літературної мови характерна взаємодія книжних та розмовних елементів, а на сучасному етапі, як відзначив О. О. Тараненко, й «зменшення стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами її функціонування» [17: 33]. Репродукування одиниць усно-розмовної побутової мови (і не лише лексичних, але й синтаксичних та ритміко-інтонаційних) в інших сферах, створення за їх участі «низьких» емоційно-експресивних реєстрів, колориту невимушеності, стилізація усної мови означається поняттям 'розмовність', що застосовують для синхронного вивчення літературного тексту, а сам процес посилення 'розмовності' в окремих стилях чи загалом у літературній мові — як *колоквіалізація*. Зокрема, у сучасному художньому стилі

активізувався процес нейтралізації книжних елементів і розширились стилістичні можливості розмовних, що може бути означене як подальша *естетизація* книжних і розмовних висловів, конструкцій у поезії, прозі й драматургії (Г. П. Бикова, Л. М. Науменко, О. С. Переломова, Л. Л. Шевченко, О. В. Ожигова, Т. В. Ткаченко та ін.), тобто «стилістичне оновлення, збагачення, розвиток додаткових відтінків завдяки новому контекстові й ситуації мовлення» [14: 75]. Щодо широкого входження в художній стиль, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., шарів «стилістично зниженої лексики, включно з обценізмами, та інших елементів субстандартної мови як засобу вираження авторської розкутості та прагнення епатажу», то ці явища означають як вульгаризацію та субстандартизацію стилістики сучасної української мови [18: 23]. На жаль, це стосується не лише художньої мови, публіцистичного стилю, охоплених колоквиалізацією, а й самого розмовно-побутового стилю як мови інтелігенції, у якому «окремою стильовою лінією у використанні вульгаризмів є нібито стилізація під народну мову, в якій «прямі» назви понять сфери фізіологічних відправлень організму немовби не вважаються непристойними і тому не табууються (крім хіба що сфери статевого життя та пов'язаної з нею обценної лексики). Якщо раніше це явище обмежувалося спілкуванням між «своїми», то тепер воно можливе і в контактах зі сторонньою аудиторією» [18: 23].

Поняття *розмовного* в плані стилістики мови є досить складним. Воно охоплює нормативні й ненормативні розмовні елементи, які становлять стильову норму розмовно-побутового стилю, а також ті, що перебувають на периферії мовної норми. Останні є властивістю художнього стилю.

Комунікативно-стильова парадигма 'усна мова' справедливо розглядається як одне з джерел мовних інновацій, які потім проникають і в писемні стилі. Динаміка розмовних елементів як кодифікованих, так і некодифікованих пов'язана із спонтанним саморозвитком живої мови, впливом писемних стилів, зокрема художнього, публіцистичного. Периферійно-нормативне естетично модифікується й за певних умов (майстерність автора, його популярність, прийняття твору читачким загалом, опора на психологічну константу національної літератури та ін.) може увійти в естетичну модель мови художнього стилю, а згодом й інших. Це явище властиве українській мові, яка з кінця ХVІІІ ст. не переривала зв'язку з усно-розмовним ґрунтом. Народнорозмовні елементи як естетично модифіковані діалектизми, просторіччя, застарілі слова та лексеми з яскравим емоційним забарвленням поповнюють систему виражально-зображальних засобів літературної мови. При цьому вони залишаються стилістично маркованими й протиставленими книжним та нейтральним елементам літературної мови.

Такі спостереження уможливлюють висновок, що *естетичною нормою художнього стилю* української літературної мови є використання наддіалектних елементів, відмова від насичення, нанизування вузькодialeктних форм, часово-просторове розширення соціально-мовних елементів, що змінює інформативні та образно-виражальні властивості народнорозмовної бази. Тому з усіх функціональних стилів художній найближчий до народнорозмовного джерела й до традиції народнопоетичної творчості. А *народнорозмовність* виявляє себе як *текстова* категорія в естетичному мегаполі художнього твору. Вона є *авторською* естетико-стилістичною модифікацією розмовного як нормативного, так і ненормативного в національній мові. Залежно від світо- та мовоорієнтації особистості, яка реалізувала себе в художній творчості, мову її творів можна визначити як *народнорозмовну*.

Народнорозмовність — естетико-стилістична категорія, що характеризується сприйманням світу крізь авторську призму ‘розмовності’, ‘побутовості’ та відображенням його засобами національної наддіалектної мовно-виражальної системи.

У сучасному літературно-мовному процесі як сегменті національної культури функціонально-тематичну основу народнорозмовності/розмовності складають не лише тематика сільського життя, а й маргінальні явища побуту (пияцтво, наркоманія, проституція), міський, армійський, спортивний, детективний, пригодницький тощо дискурси, а отже, художні тексти репрезентують і реальну мовну основу розмовно-побутового стилю.

При цьому не слід забувати й про художні діалоги, що є елементами дитячої літератури, дитячого кіно, мультиплікації й представляють загальні модифікації вікової комунікації в повсякденно-побутовій культурі. Звичайно, що стан сформованості розмовно-побутового стилю літературної мови в цій віковій групі соціуму є головним для подальшого його розвитку й вироблення мовної естетики та культури побутової комунікації, а ширше — й усної мови в усіх її проявах. Натомість й у сучасних фільмах та літературі для дітей поширюється агресивна стилістика, послуговування негативно забарвленою лексикою [18: 29–30].

Для формування культури сучасної розмовно-побутової літературної мови, її фіксації як факту історії мови важливі й сценічні форми — драматичні діалоги, відображені в класичній драматичній спадщині та в сучасних текстах, орієнтованих на стилізацію усно-розмовної стихії (Г. М. Удовиченко, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко, Я. В. Януш, О. В. Ожигова та ін.). Сценічна мова виступає як практична усна мистецька діяльність, що ґрунтується на суворому дотриманні орфоепічних, акцентних, дикційних норм. Саме в драматургічному дискурсі як своєрідній мовно-стилістичній системі текстів та способів організації комунікативної діяльності, пов’язаній зі сферою театрального мистецтва, форма «діалогічної мови трансформує, завуальовано репрезентує в жанрі драматургії загальний принцип семантико-синтаксичної організації художньої мови та базується на синтаксисі розмовного стилю» [5: 29–34].

Водночас у проекції на культуру феномен сценічного слова — це співіснування в момент словесної дії професіоналізму літературної вимови, мовно-психологічної та соціокультурної характеристики образу-персонажу, це своєрідний екзаме́н автора-драматурга на впливовість озвученого тексту тої чи тої п’еси, його відповідності нормам усного спілкування. Адже «природа драми, умови діалогічної побудови, орієнтації на усне мовлення створюють ґрунт і для відповідного синтаксису, характерних інтонацій, і для введення розмовної лексики та фразеології» [14: 118]. Письменник-драматург створює *словесний* художній текст із колізією подій і конфліктів, утверджуючи одні морально-етичні та суспільні норми й заперечуючи інші. Водночас фахівець-актор вдосконалює не лише свою майстерність дії на сцені, але й методично працює для того, щоб його *слово* було почуте, зрозуміле, сприйняте, щоб воно хвилювало, вражало, щоб було естетично довершене. Сценічне слово — еталон культури усного спілкування. Напевне, не випадково автори монографії «Мова і час» відзначили: «Основними засобами індивідуалізації мови персонажів у сучасній драмі виступають не просторічні, позанормативні елементи, а літературна нормована мова, її книжні й розмовні джерела» [14: 133].

Побутове повсякдення постає зі сцени чи сторінок драматичних творів у всьому часово маркованому різноманітті соціальних типів мовців. Так,

у драматичних творах другої половини XIX — початку XX ст. естетично модифіковано народнорозмовну стихію, що охоплює мову селян, наймитів, робітників, панів, купців, поміщиків, польської шляхти, міщан, крамарів, ремісників, куркулів, козаків, писарів, старшини, канцеляристів, дяків, семінаристів, псаломщиків, слуг, шахраїв, пройдисвітів, чиновників, зрідка — інтелігенції, антрепренерів. Українською мовою в класичних драматичних творах розмовляють не лише селяни, але й поміщики, пани [20]. Лексика та фразеологія цих творів — загальноновживані номінації: слова на позначення побуту (назви одягу, предметів хатнього начиння, міського та сільського побуту, страв, напоїв, обрядів — сватання, заручини, весілля), зокрема й інших народів (німці, поляки, євреї, цигани); суспільно-політична лексика (назви осіб за суспільною ієрархією, суспільних явищ); виробничо-професійна й термінологічна лексика (назви процесів виробництва в селі, професій, знарядь праці, продуктів виробництва, лексика, пов'язана з торгово-банківськими операціями); розмовна емоційно забарвлена лексика, зображальні антропоніми, діалектизми, російські та деформовані слова, старослов'янізми [20].

У драматургічному дискурсі середини XX ст. (50–60-і рр.) — п'єси Я. Баша, О. Левади, О. Корнійчука, Ю. Мокрієва, Я. Галана — усно-розмовна повсякденна мова насичується суспільно-політичною, виробничою (морська, шахтарська, будівельна, медична, біологічна, рибальська та ін.), науковою лексикою на тлі її використання з образотворчою метою, для персоніфікації мови персонажів, передачі психологічного стану героя, а також з гумористичною метою діалектизмів, елементів просторіччя [8]. Зміна соціального статусу дійових осіб драматургічного твору пов'язана з динамікою художньо-естетичних норм відображення дійсності.

На стилістиці сучасної драми, як відзначила О. В. Ожигова, позначилися такі екстралінгвальні чинники, як трансформація структури суспільства, поява нових соціальних верств населення, перерозподіл в ієрархії соціальної значущості. За спостереженнями дослідниці, «специфічною рисою мовної характеристики широко представленого в новітній українській драмі соціотипу інтелігенції стає зіткнення книжних (публіцистичних, наукових) і розмовних елементів. Стилістичне поєднання канцеляризмів, публіцистизмів і побутовизмів демонструє специфіку мовної культури і складу активного словника представників сучасної інтелігенції» [16]. Крім того, елементом сучасної мови драми стали модифіковані професійні (працівника телебачення, політолога, міліціонера, бізнесмена) та вікові (молодь) соціалеми як знаки повсякденно-побутової культури.

Отже, у художній практиці чітко простежується естетично спрямована стилізація розмовної мови, тобто наслідування функціонально-стильових стереотипів однієї сфери в іншій для досягнення експресивного естетичного завдання: Як вважає Т. Г. Винокур, *стильовим сигналом розмовної мови є повсякденність* з широким репертуаром експресивних і функціонально навантажених стилістичних значень, пов'язаних із синтаксичними та лексико-синтаксичними одиницями [2: 203] (еліпси, інверсії, удавана синтаксична невпорядкованість, плеоназми, своєрідні способи номінації). Узагальнюючи прийоми стилізації усно-розмовної мови, дослідниця представила ряд основних засобів розмовності — контраст книжного та розмовного тла; експресивний ефект вирівнювання авторської, невластиве прямої, прямої та внутрішньої мови персонажів; використання комічної моделі номінації; наскрізні прийоми вживання зменшувальних імен у стилістичному значенні «ситуативно-побутова ввічливість»; застосування інтимізувальних смислових

штампів-конденсатів (економних знаків плану вираження) [2: 204–210], — які виражають «квінтесенцію неофіційної зниженості (невимушеності, фамільярності) — диференційної ознаки стилістичних значень розмовного стилю», що лежить в основі стилізації [2: 204–210]. Але в художньому тексті, як зауважує дослідник, таких ознак недостатньо, бо він орієнтований на ширше завдання — уподібнення до усної мови (зорово-слухового сприйняття), репродукування розмовності в книжне середовище: конструювання діалогу; еліпсис, актуальне членування фрази, інтонаційно-синтаксичні фігури.

Отже, процес закріплення елементів повсякденно-побутової культури в структурі естетичної норми літературної мови тривалий, постійний, динамічний і щодо складників, і щодо способів уведення в художню мову.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Биби́к С. П.* Діалектне слово у словнику і в тексті / С. П. Биби́к // Семантика мови і тексту : зб. статей VIII Міжнар. конф. — Ів.-Фр. : Пласт, 2003. — С. 47–50.
2. *Винокур Т. Г.* Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур. — М. : Наука, 1980. — 237 с.
3. *Гриценко П. Ю.* Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. — 1983. — Вип. 25. — С. 32–38.
4. *Грицютенко І. Є.* Естетична функція художнього слова (в українській прозі 30–60 рр. XIX ст.) / І. Є. Грицютенко. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1972. — 179 с.
5. *Єрмоленко С. Я.* Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні / С. Я. Єрмоленко, М. І. Гримич // Питання мовної культури. — 1967. — Вип. 2. — С. 14–32.
6. *Єрмоленко С. Я.* Семантико-синтаксическая доминанта функционального стиля / С. Я. Єрмоленко // Функциональная стилистика: теория стилей и их реализация : межвуз. сб. нач. трудов. — Пермь, 1986. — С. 29–34.
7. *Зеленько А. С.* Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури / А. С. Зеленько // Культура слова. — 1983. — Вип. 22. — С. 39–41.
8. *Їжакевич Г. П.* Засоби мовної типізації та сценічної виразності в творах української радянської драматургії післявоєнного періоду / Г. П. Їжакевич // Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 33–50.
9. *Ковалик І. І.* Наукові основи побутового словника мови художніх творів Василя Стефаника / І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко // Художнє слово Василя Стефаника : Матеріали для Словопокажчика до новел В. Стефаника : [метод. посібник] / І. І. Ковалик. — Львів, 1972. — С. 98–99.
10. *Левченко Г. А.* Нариси з історії української мови першої половини XIX ст. / Г. А. Левченко. — К. : Рад. школа, 1956.
11. *Матвіяс І. Г.* Варіанти української літературної мови / І. Г. Матвіяс. — К., 1998. — 162 с.
12. *Матвіяс І. Г.* Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. — 1985. — № 2. — С. 37–43.
13. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. — К. : Наук. думка, 1990. — 168 с.
14. *Мова і час : розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови* / [Єрмоленко С. Я., Колесник Г. М., Ленець К. В. та ін.] ; відп. ред. В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1977. — 237 с.
15. *Муромцева О. Г.* Головні процеси в розвитку лексичного складу української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. / О. Г. Муромцева // Мовознавство. — 1983. — № 6. — С. 18–25.
16. *Ожигова О. В.* Стилізація усно-розмовної мови в текстах сучасної української драматургії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Ожигова. — К., 2003. — 20 с.

17. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2002. — № 4–5. — С. 33–39.
18. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 23–41.
19. Чабаненко В. А. Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів української літературної мови / В. А. Чабаненко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 191.
20. Януш Я. В. Мова української класичної драматургії / Я. В. Януш. — Львів : Вид-во при ЛДУ ВО «Вища школа», 1983. — 147 с.

УДК 81'42:821.161.2-7»19»

Ганна Ковальова, Донбаська державна машинобудівна академія

ПРАГМЕМИ-СУБСТАНТИВИ В ОЦІННО-ЕМОТИВНІЙ КОМУНІКАЦІЇ ПЕРСОНАЖІВ ХИМЕРНИХ ТВОРІВ Є. ГУЦАЛА ТА О. ІЛЬЧЕНКА (ВИЯВ ПОЗИТИВНОЇ (ВВІЧЛИВОЇ) ТА НЕГАТИВНОЇ (НЕВВІЧЛИВОЇ) РЕАКЦІЙ)

Пропонована стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених вивченню особливостей функціонування прагматичних одиниць у гумористичному дискурсі. На матеріалі химерних романів Є. Гуцала «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» та О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця» визначено роль прагмем-субстантивів у відтворенні особливостей людської поведінки. Запропоновано власну класифікацію прагмем, залучених до аналізу.

Ключові слова: прагмалінгвістика, вербальна комунікація, прагмеми-субстантиви, прагмеми-оказіоналізми, емотивно-оцінна конотація, гумористичний дискурс.

Предлагаемая статья продолжает цикл публикаций автора, посвящённых изучению особенностей функционирования прагматических единиц в юмористическом дискурсе. На материале химерных романов Е. Гуцало «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» и А. Ильченко «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця» определена роль прагмем-субстантивов в отображении особенностей человеческого поведения. Предложена собственная классификация анализируемых прагмем.

Ключевые слова: прагмалінгвістика, вербальна комунікація, прагмеми-субстантиви, прагмеми-оказіоналізми, емотивно-оціночна конотація, юмористичний дискурс.

The presented article continues the cycle of publications devoted to the study of pragmatic units functioning in humorous discourse. On the material of novels by Ye. Hutsalo «Zapozycheny Cholovik. Pryvatne Zhyttia Fenomena» («Borrowed Husband. Phenomenon's Private Life») and O. Ilchenko «Kozatskomu Rodu Nema Perevodu, abo Mamay i Chuzha Molodytsia» («Cossacks will Never Cease to Exist or Mamay and Unknown Woman») the

role of pragmeme-substantives in disclosing the characteristics of a human's behavior is defined. The classification of pragmemes under analysis is suggested.

Key words: *pragmalinguistics, verbal communication, pragmeme-substantives, pragmeme-occasional words, emotive-evaluative connotation, humorous discourse*

У наукових дослідженнях останніх десятиліть усе більшу увагу приділяють вивченню вербальної комунікації, що дає підстави для поглиблення дослідницьких аспектів прагмалінгвістики як перспективного напрямку в контексті мовної діяльності людини.

Вивчаючи основні питання прагмалінгвістики тексту, дослідники акцентують увагу не лише на сфері функціонування мови, але й на питаннях залежності цього процесу від самого мовця.

Оскільки мову розглядають як діяльність (мовлення), то такий погляд дає можливість досліджувати її в процесі функціонування, а також виявляти особливості впливу мови на учасників комунікації.

Наш науковий інтерес викликає вивчення комунікації в гумористичному дискурсі, оскільки ця проблема не має всебічного викладу в наукових студіях.

Одним із вагомих чинників виокремлення особливостей художньо орієнтованого спілкування є гумористичний дискурс. На думку окремих дослідників, для реалізації жартівливого тону спілкування необхідна адекватна реакція адресата, його вміння сприймати жарт. Як слушно зазначає В. І. Карасик, «комунікативний сміховий намір проходить декілька стадій у своїй реалізації: бажання пожартувати, оцінка адекватності ситуації, вербальне вираження жарту, оцінка реакції адресата. Крім цього, оцінка ситуації та реакції адресата відбувається на невербальному рівні: погляд, міміка, жестикуляція» [6: 305].

Різноаспектність вербального спілкування має свій вияв у працях Ф. С. Бацевича, В. Т. Бондаренко, В. Г. Колшанського, В. А. Михайлова, В. З. Панфілова, Ю. В. Щуриної та ін.

Теорія мовленнєвого впливу має функціональний характер, а тому передбачає власну систему прагмалінгвістичних одиниць. У художньому тексті за допомогою оцінно-конотативних прагмем, використаних у мовленні персонажа, формується його цілісний образ, стають зрозумілими думки і вчинки.

Метою статті є вивчення специфіки функціонування прагмем-субстантивів в оцінно-емотивній комунікації персонажів химерних творів на рівні вияву позитивних (ввічливих) та негативних (неввічливих) реакцій.

Природа людини відбивається в її мові. Це, зокрема, ментальна й емоційна сфери, етичні й естетичні начала, сам процес сприйняття й оцінки світу. Значна роль у цьому аспекті відводиться дослідженню мови літературних персонажів, насиченої різними комунікативними одиницями, зокрема й прагматичними.

Прагматичний потенціал як окремого слова, так і висловлювання залежить від багатьох чинників: способу подання думки, емоційно-психічного стану носія мови, специфіки його національного характеру й індивідуальних рис, особливостей міжособистісних стосунків. З огляду на це виразна, специфічна конотація, яка базується на оцінному факторі, є характерною рисою мовлення персонажів художніх текстів і посідає окреме місце в гумористичному дискурсі.

Одним із виразних прикладів на підтвердження цієї думки вважаємо мовлення персонажів химерних романів Є. Гуцала та О. Ільченка.

Широко представлений у творах обох авторів оцінний різновид прагматичних полів.

Людина в процесі пізнання навколишнього світу висловлює своє ставлення до нього, даючи йому ту чи ту оцінку. Цей різновид людської діяльності має своє відображення в оцінній лексиці, зокрема, у тих словах, які, називаючи певні поняття, разом із тим дають їм логічну оцінку учасників мовленнєвого акту. Часто оцінка супроводжується виявом позитивної чи негативної емоції, що зумовило формування в лінгвістичній метамові емотивно-оцінного статусу мовної одиниці. У дослідженні специфіки мовлення літературного персонажа функціональною є емотивно-оцінна лексика, що репрезентує почуття героя, його ставлення до предметів і явищ об'єктивної дійсності, їхню оцінку.

Серед прагмем, що входять до складу емоційно-оцінної мовної структури текстів і характеризують експресивно насажені мовленнєві акти, виокремлюємо парадигму *іменників*, оскільки субстантиви відзначаються комплексом інтенційно зорієнтованих прагматичних ознак.

Прагмеми-іменники широко представлені в мові текстів Євгена Гуцала й Олександра Ільченка. Таким іменникам властиве виразне прагматичне забарвлення, що має належний вияв саме в гумористичному дискурсі. Усі іменники, які в химерних романах названих авторів мають прагматичне навантаження (як у мовленні персонажів, так і в авторському тексті), утворюють два опозиційні типи. Їх ми умовно класифікуємо як *прагмеми-іменники із семантикою позитивної оцінки* та *прагмеми-іменники з семантикою негативної оцінки*.

Оскільки вияв позитивних і негативних емоцій є неоднорідним, у групі прагмем-іменників виділяємо такі підгрупи: а) прагмеми-іменники, у яких позитивні / негативні емоції кодуються в семантиці субстантива; б) прагмеми-іменники зі схвальною/несхвальною оцінкою, яка реалізується.

У групі прагмем-іменників із семантикою *схвальної (позитивної) оцінки* помітний інтерес викликає підгрупа прагмем, у яких позитивні емоції закладені в семантиці субстантива.

Прагмеми в художніх текстах функціонують із метою регуляції людської поведінки; вони покликані відтворювати емоційно-вольовий стан психіки слухача. Обидва письменники для посилення позитивної оцінки вдаються до використання композитів (переважно це лексико-семантичні okazіоналізми). Так, у мовленні головного героя роману-дилогії «Позичений чоловік. Приватне життя феномена» Хоми Прищепи функціонують такі прагмеми-okazіоналізми, як: *слова-скарби, слова-одчайдухи, слова-шаблі, слова-запорожці, слова-богоборці, слова-добротворці, слова-правдолюби*: А побратимами *слів-богоборців* є *слова-добротворці*, які ніколи не помирають... та ще є братами їхніми *слова-правдолюби*, які за праве діло стоять... (Гуц., с. 432); Хай славляться невмирущі *слова-шаблі, слова-запорожці*, які не бояться ні тучі, ні грому... (Гуц., с. 432); Хай славляться поміж людю *слова-одчайдухи*, що мають волю й силу... (Гуц., с. 432).

Названі прагмеми сприяють увиразненню думки про те, що слово має велику маніпулятивну силу. Крім цього, сказані людиною слова характеризують особливості її внутрішнього світу й певною мірою регулюють її стосунки в соціумі.

У мовленні Хоми Прищепи побутують прагматичні композити-okazіоналізми, які викликають у читача щирі симпатії до цього розумного, веселого, дотепного селянина: У відповідь на мої слова на губи Хомка Хомовича знову прилетіла *усмішка-ластівка*... (Гуц., с. 99); *Хата-квітник, хата-вишиванка, хата-луг*... Химерні здогади й метафори спадали на гадку (Гуц., с. 367); Пригадуєш, як ми з тобою в окопах мріяли про мирне життя? Як ти хотів у землю, яку війна засівала снарядами та кулями, висіяти добірне зерно, щоб зросло стоколосом, щоб удався *цар-урожай* на славу? (Гуц., с. 197).

У романі «Козацькому роду нема переводу...» композити-оказіоналізми функціонують переважно в мові автора, що пояснюється, очевидно, особливостями авторського задуму: *От і плете дівчина тая, Звізда Золотая, з кропиви сорочку для братів-лебединів...* (Ільч., с. 129); *Ходімо ж, рідна моя ненько-пташечко, моя щебетушко...* (Ільч., с. 229); *У багатьох книгах, і в церквах, і в школах, і в побуті нестійкої частини тодішнього панства... всюди, крім неосяжної хмари-хмарезної простолюду України, народна мова зазнавала утиску...* (Ільч., с. 245); *Іван-Покиван, на ту хвилю забувши, що він — стара панна і що йому належить любити кішечок, намагався... скинути котуся-котусичка, бо прагнув сам залізти трохи вище...* (Ільч., с. 284).

Показово, що названі прагмеми залучено до мовної тканини аналізованих творів із метою інформувати про емоційно-оцінне ставлення мовців до об'єктів рецепції. Емоційний вплив на читача здійснюють і прагмеми як елементи художньо-мовної тканини тексту, і ті референти, які номіновані поданими прагмемами: *слова-добротворці* (людина, з уст якої лунають добрі слова); *слова-правдолюби* (людина, яка в будь-якій мовленнєвій ситуації говорить правду); *слова-шаблі* (людина, яка володіє гостротою думки); *усмішка-ластівка* (людина зі щирою, добродушною усмішкою); *хата-вишиванка* (людина, у якої затишне, впорядковане житло); *цар-урожай* (людина, яка завдяки наполегливій праці змогла зібрати хороший урожай); *брати-лебедини* (люди, які з ніжністю ставляться до своїх рідних), *ненька-пташечка* (найрідніша для кожного з нас людина), *котуся-котусичок* (ласкаве ставлення людини до тварини).

Помітне місце в мовленні персонажів обох письменників посідають прагмеми другої підгрупи, у якій позитивна оцінка виражається суфіксами-експресемами (пестливості, ласкавості, ніжного ставлення до співрозмовника).

В українському мовленні використання пестливої лексики є невід'ємним атрибутом процесу комунікації, що впливає, зокрема, з особливостей національної лінгвоментальності, загалом позитивно й миролюбно орієнтованої на людей та довілля. У переважній більшості випадків такі слова функціонують із метою виявлення прихильного ставлення до співрозмовника, а також захоплення й радості.

Проілюструємо прикладами.

— *Та хай вам добро, дядечку Опанасе, не треба. А місце для мене ви й справді вибрали славне, спасибі...* (Гуц., с. 124) (повага до старшої людини); *Носик-п'ятачок у Хомка Хомовича був схожий на п'ятачок рожевого поросятка... й дві його дірочки такі кумедні, такі смішні, чудно здригалися, наче дитя принохувалось не так до мене, як до моїх слів* (Гуц., с. 99). В останньому реченні прагмеми сприяють посиленню емоційного забарвлення, а також характеризуються відтінком пестливості та ніжності.

Два куми схотіли забити вола. Один і каже: Ви, кумцю, держіть за роги, а я вдарю його обухом... (Гуц., с. 471). Суфікс -ц в аналізованій прагмемі вносить у значення слова відтінок суб'єктивної оцінки й виступає виразником фамільярності.

— *Добридень, дядечку!* — *до всіх озивався Михайлик, бо ще й голосу хотілося почути в кожного...* (Ільч., с. 43). Виділена прагмема характеризується відтінком поваги, прихильного ставлення.

— *Чолом, матусю!* — *одвічали їй чумаки, простуючи далі, бо чемність серед простолюду в усі віки була свята й висока...* (Ільч., с. 43). Майже завжди відтінок пестливості властивий прагмемам, що називають осіб; такі прагмеми мають суфікси -усь, -унь.

— *Ходімо звідси, соколочку мій!* — *і таким сонечком, такою добротою сяяло її ще не старе, кругленьке, але вже зморшкувате й горем крашене обличчя...* (Ільч., с. 69). Подані прагмеми кодують пестливе емоційне забарвлення й характеризуються відтінком прихильності та ніжності.

Усі проаналізовані нами прагмеми містять інформацію про позитивне емоційно-оцінне забарвлення контексту.

У мовно-комунікативній системі химерних романів Євгена Гуцала та Олександра Ільченка також активно функціонують *прагмеми-іменники із семантикою нехвальної (негативної) оцінки*.

Прагмеми-іменники першої підгрупи, у яких негативні емоції кодуються в самій семантиці, у гумористичному дискурсі виражають, зокрема, ставлення автора до окремих персонажів, а також є своєрідними прагматичними показниками того, що мовець стає органічним учасником діалогу, є рівним у колективі мовців і не намагається від них абстрагуватися. Такі прагмеми активно функціонують у мовленні персонажів романів обох письменників. Оскільки химерні твори передбачають помітну прив'язаність до народного мовлення, то і Є. Гуцало, й О. Ільченко вдаються до вербальних одиниць, за допомогою яких передається весь колорит живого народного мовлення. Маємо на увазі, зокрема, такі прагмеми, як *задрипанець, стерво, бредь, мацапура, гнида, дурило, лобуряка, зарізяка, йолоп, хвойда, здраєць, потіпаха, харцизяка, бовдур* та інші.

У гумористичному дискурсі ці прагмеми не пробуджують зневаги до персонажів, яких автори наділяють негативними рисами, а виступають засобами творення комічності, викликаючи добродушну посмішку в читачів. Так, наприклад, Є. Гуцало в уста свого персонажа Хоми Прищепи вкладає слово *мацапура*, яке в народному мовленні має негативне значення, конотоване семантикою згрублості. Проте ця згрублість втрачається в мовленнєвій ситуації, коли Хома надмірно нервує, передражняючи свою односельчанку, чим і створює іронію: *А ще вона чортова мацапура і мацапурова невіра, бо навіть радіо не слухає, вважаючи себе розумнішою за всіх* (Гуц., с. 73). В уяві читача постає образ такої собі простакуватой, не дуже грамотної людини. А от ставлення Хоми до цієї жінки викликає сміх, бо головний герой роману так нервує, що аж надмірно підкреслює свої внутрішні переживання, вдаючись до вербальних одиниць із семантикою негативної оцінки, посиленої лексичним сполученням цих прагмем в одній моделі (*мацапурова невіра*).

В іншій комунікативній ситуації в мовлення персонажів вкраплюються прагмеми *пройдисвіт, здраєць*. В устах Мартохи ці слова набувають колориту зверхності; героїня виявляє свою перевагу над Хомою, не вважаючи себе спритною та жвавою: *Мовчи, пройдисвіте! Хіба я така вертка, як в'юн в ополонці? Скажи, здрайцю!* (Гуц., с. 45).

Аналогічні прагмеми фіксуємо й у творах О. Ільченка:

— *І пик у хтось поколував тобі. Сотник із битою пикою?* (Ільч., с. 575) (зневага до пана);

— *Шльондра, мандрьоха й потіпаха, хіба це німецькі слова?! — і хвойда заспішила геть...* [Ільч., с. 564] (надмірне обурення через легку поведінку героїні);

— *Ось тобі, ось тобі, сучого сина стерво ти самолюбне!* (Ільч., с. 530) (намагання якнайглибше образити);

— *А є ж на світі зрадники і шпигуни, вивідачі і підслухачі!* (Ільч., с. 495) (про зрадників) та ін.

У манері текстотворення Є. Гуцала та О. Ільченка мають місце й нові види модифікації прагмем, у яких кодується негативна семантика. Такі прагмеми майстерно підпорядковуються розкриттю ідейно-художнього задуму обох письменників. Так, наприклад, Є. Гуцало залучає до мовленнєвої партії оповідача прагмеми, у семантиці яких міститься негативне ставлення як самого автора, так

і його персонажів до надмірного базікання, пустих балачок, лайливого спілкування, грубого поводження з людьми: *А то ще слова-базіки, які здаються мішками незав'язаними, які мелють, коли мелеться, які гарно щебечуть, та погано їх слухати, які тринди-ринди коржі з маком* (Гуц., с. 431); *А хіба немає в нашій мові слів-невмиwak, які чорті коли в кориті купані, які такі чепурненькі, мов мазнички, які хоч і в рами оправляй, а вони тобі блазні — блазнями* (Гуц., с. 431); *А викрешіть вогню, ви, бовдуряки, йолопи й тумани! Вогню мерщій!* (Ільч., с. 49).

Із метою викриття суспільно негативних рис людини, яка, маючи владу, знущується з інших, обидва письменники вдаються до оказіональних перетворень семантики слова в контексті: *Вправляйте мізки своїм товстунам-кровопивцям, своїм генералам-розбійникам, своїм президентам-словоблудам, — сказав Хома з нещадною принциповістю...* (Гуц., с. 609); *Сотник має бути сотником, а не псотником* (Ільч., с. 574). Із прагматичною метою значення вихідного слова *сотник*, яке наділене позитивним забарвленням, змінюється за допомогою префікса *-п* на негативне. Звертаємо увагу на те, що прагматичне значення оказіональних слів виявляється, зокрема, у сприйнятті чи несприйнятті окремих персонажів, а також явищ об'єктивної дійсності як автором, так і читачем.

У наведених прикладах у семантиці оказіоналізмів кодується негативне ставлення до найвищих чиновників, які глумляться з українського народу, а також до людей-пустословів, людей-невігласів. Показовим у цьому зв'язку є те, що Є. Гуцало та О. Ільченко максимально лаконічно створили образи несимпатичних їм людей, а прагмеми, які функціонують у поданих прикладах, сприяють увиразненню неохвальних асоціацій у читачів при знайомстві з негативними персонажами аналізованих романів.

У прагмемах цього типу окрему підгрупу складають *прагмеми-іменники із суфіксами-експресемами* (згрублості, зневаги, неприхильності та ін.).

Народна мова є невичерпним джерелом творення найрізноманітніших гумористичних висловлювань. З настановою на гумористичне зображення окремих життєвих явищ та характеристик персонажів Є. Гуцало та О. Ільченко майстерно добирають відповідні вербальні засоби, помітне місце серед яких посідають прагмеми із суфіксами-експресемами. Завдяки цьому гумористична спрямованість прагмем у мові текстів обох письменників наповнюється новими відтінками.

Обидва автори залучають до використання іменники із суфіксами *-як-, -янств(о), -в(а), -их(а), -ен(я), -енят(а), -юр-, -юк-, -ок-, -юр-, -ач*. Такі іменники є невід'ємним атрибутом діалогічного мовлення, адже важко уявити аргументацію власних думок учасниками діалогу без емоційних слів на підтвердження істинності своєї (або хибності чужої) думки в контексті інтелектуальних характеристик:

— *Не в тім хороший мій Хома Хомович, що чорнобривий, а в тім, що діло робить. Та немає такої роботи, якої б злякався, а всяка робота його боїться, мов божа душа лякається якого зарізяки* (Гуц., с. 66); *Мордяка* сопе ковальським міхом, поглинує підозріливо, наче я ось-ось таки покраду його очі... (Гуц., с. 102). У наведених прикладах прагмеми із суфіксом *-як* мають відтінок згрублості. За допомогою зазначеного суфікса більш переконливим є вираження зневаги до співрозмовника, міри роздратування, гніву самого мовця.

Відтінок зневажливості й навіть лайливості кодується в прагмемах із суфіксом *-юк*: *І я гнівався на них, немов пес мені ковбасу з'їв, а я до того ж ніяк не знайду дрюка, щоб ударити ненажерливого псюку* (Гуц., с. 225).

Прагмеми із суфіксом *-юр* та *-ач* також містять у собі негативну суб'єктивну оцінку: *Ярмарок на нас зглядався зусбіч, як на двох гидолів, бо хіба ж можна було знайти*

кумедніше видовисько — *мале щеня проти дебелого собацюри сікається* (Гуц., с. 105); — *У нашому колгоспі «Барвінок» ти, Хома Хомовичу, не брехач-деркач, що все дирчить, твоя правда ніколи не схожа на брехню...* (Гуц., с. 223).

Прагмеми-іменники аналізованої підгрупи активно функціонують і в мовній тканині творів Олександра Ільченка, який наділяє всіх, хто вороже ставиться до українців, негативними характеристиками. У такий спосіб автор виявляє свої симпатії та антипатії й одночасно впливає на формування морально-етичних цінностей читача:

Подався додому пан Купа не тільки тому, що дратував череваня безконечний грець, а й тому, що поривали його надзвичайні обставини: там чекав чепуристий панок, котрого обозний вирятував з рук юрби... (Ільч., с. 307);

*Тільки трохи розважало його, коли дикий **котище**, невідь-звідки взявшись, учепився пазурами в спину одному з козаків і трохи налякав молоденьку дружину обозного...* (Ільч., с. 24);

*Не жди дяки від приблудного **псяки*** (Ільч., с. 180); — *А цей **басило** — з виводом! Чуєш? Га?* — *наполягав другий* (Ільч., с. 213);

*Щоб тебе орда взяла, проклятого **дуринду!*** (Ільч., с. 48);

*Усе по дрібочці, **жадняги**, по зернятку палять у кадьничнях той ладан* (Ільч., с. 52);

*А на базарі панував **катюга*** (Ільч., с. 199). Найповніше вираження зневаги міститься в прагмемах із суфіксом **-ищ-**. Ще строкатіші емоційні відтінки мають прагмеми із суфіксами **-як-, -ил-, -инд-**, оскільки такі моделі в різних контекстах тяжіють до різного конотативного забарвлення: від зневажливості (як у наведених прикладах) до прихильності та пестливості (як у прагмемах-актуалізаторах).

Отже, експресивно й оцінно конотовані прагмеми в гумористичному дискурсі химерної прози забезпечують динамічність розгортання сюжету, сприяють формуванню в читача емотивно-оцінної рецепції образів та подій. Оцінка міститься насамперед у семантичній структурі слова-прагмеми й посилюється його граматичним потенціалом. Схвальність / несхвальність об'єкта реалізується на рівні специфічних моделей, семантика й прагматика яких інтенсифікується експресивно-оцінними конотаціями.

У перспективі дослідження подальше виявлення специфіки функціонування прагмем у гумористичному дискурсі на матеріалі творів українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бацевич Ф. С.* Текст, дискурс, речовий жанр: соотношение понятий / Ф. С. Бацевич // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001. — Вип. 33 (№ 520). — С. 3–6. — (Серія «Філологія»).
2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
3. *Бацевич Ф. С.* Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. — К. : Довіра, 2007. — 205 с. — (Словники України).
4. *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2010. — 336 с.
5. *Бондаренко Є. В.* Картина світу і дискурс : реалізація дуальної природи людини / Є. В. Бондаренко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія / [Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін.]; заг. ред. І. С. Шевченко. — Х. : Константа, 2005. — С. 36–64.
6. *Карасик В. И.* Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. — М. : Гнозис, 2004. — 390 с.

7. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка / Г. В. Колшанский. — М. : Наука, 1984. — 176 с.
8. Михайлов В. А. Смысл и значение в системе речемыслительной деятельности / В. А. Михайлов. — СПб. : СПбГУ, 1992. — 200 с.
9. Панфилов В. З. Взаимоотношения языка и мышления / В. З. Панфилов. — М. : Наука, 1971. — 231 с.
10. Щурина Ю. В. Речевые жанры комического / Ю. В. Щурина // Жанры речи : сб. науч. статей. — Саратов : Изд-во Гос. учебно-научного центра «Колледж», 1999. — С. 146–157.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : роман-диалогія / Є. П. Гуцало. — К. : Рад. письменник, 1982. — 711 с.
2. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця : твори в 2 т. / О. Ільченко. — К. : Дніпро, 1979. — Т. 1. — 693 с.

УДК 821.161.2:373.51

Світлана Марцин, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПОТЕНЦІАЛ ШКІЛЬНОГО КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ВИХОВАННІ ВВІЧЛИВОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

У статті зроблено спробу простежити вплив творів української літератури для 5–7 класів, у яких актуалізовано проблематику ввічливості, на формування поведінки учнів. Для виявлення залежності використано дані опитування учнів 5–7 класів щодо їхніх поведінкових стереотипів. З'ясовано, що загалом спостерігається позитивна, але недостатньо виражена кореляція, що свідчить про необхідність активізації виховного потенціалу у викладанні української літератури.

Ключові слова: виховання, українська література, увічливість, потенціал художнього твору.

В статье сделана попытка проследить влияние произведений украинской литературы для 5–7 классов, в которых актуализирована проблематика вежливости, на формирование поведения учеников. Для выявления зависимости использованы данные анкетирования учеников 5–7 классов, касающиеся их поведенческих стереотипов. Определено, что в целом наблюдается позитивная, но недостаточно выраженная корреляция, что говорит о необходимости активизации воспитательного потенциала в преподавании украинской литературы.

Ключевые слова: воспитание, украинская литература, вежливость, воспитательный потенциал художественного произведения.

The paper attempts to trace the influence of the works of Ukrainian literature for 5–7 classes in which the problem of politeness is actualized, on the formation of pupil behavior. To identify the correlation some data of the survey of pupils of 5–7 classes on their behavioral patterns were used. It was determined that in general, there is a positive, but

not significant correlation, that indicating a need to improve the level of teaching of the Ukrainian literature with attention to its educational potential.

Keywords: *education, Ukrainian literature, politeness, the educational potential of literature.*

Сучасна вітчизняна освіта зорієнтована передусім на виховання повноправного громадянина держави, члена громадянського суспільства, який був би розумним, вихованим, доброчесним, культурним. Тому головна мета освіти — це сприяти розвитку характерів людей, що досягається через синтез виховання й навчання під час спілкування учнів / дітей з учителями, батьками, друзями й просто навколишніми людьми.

Кожна людина формується в суспільних відносинах. Ми завжди перебуваємо серед людей, які впливають на нашу свідомість і поведінку. Таким чином, стосунки з іншими людьми важливі й актуальні для людини будь-якого віку. У підлітковому ж віці, коли з маленької дитини поступово формується доросла людина, значення цих стосунків особливо велике. Цей період є важливим ще й тому, що спілкування в підлітковому віці розширює життєвий світ дитини, коло її спілкування, детермінує групову приналежність і окреслює тип людей, на яких підліток орієнтується. Саме тому становлення й формування підлітків — одна з найактуальніших тем у сучасній психології, соціології, педагогіці.

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли відбувається різка зміна соціальних відносин, характеру особистісних взаємодій, моральних норм, цінностей та ін., гостро постає питання формування ввічливості молодших підлітків як необхідного елементу в процесі людського спілкування: комунікації, діяльності, стосунків, взаєморозуміння й взаємовпливу.

На сьогодні питанням формування ввічливості та мовного етикету присвячено чимало праць (М. П. Білоус, С. Л. Богдан, О. М. Миронюк, Я. Радевич-Винницький). Серед сучасних досліджень є також роботи з проблем виховання ввічливості дошкільнят і молодших школярів (Н. В. Клочко, В. О. Зарицька), проте проблемі виховання ввічливості молодших підлітків ще не приділено достатньо уваги, що й переконує в актуальності обраного аспекту дослідження.

Метою статті є виявлення виховного потенціалу курсу української літератури для 5–7 класів як засобу формування в молодших підлітків увічливості (типові моделі поведінки, мовні засоби їх вираження) й з'ясування ефективності впливу програмових художніх творів на ціннісні орієнтири сучасних дітей у спілкуванні з іншими (на основі вивчення статистичних даних опитування учнів 5–7 класів).

Як відомо, особливу роль у формуванні моральних якостей особистості відіграють твори, які розкривають етичні норми поведінки. На їхньому матеріалі школярі, за логікою речей, навчаються оцінювати вчинки героїв, а через них — вчинки товаришів і власну поведінку. Зміст творів стає своєрідним «регулятором» поведінки дитини, впливає на почуття, викликає бажання наслідувати позитивні та засуджувати негативні вчинки героїв. На цій основі в дітей формуються відповідні моральні уявлення і поняття, ставлення до навколишньої дійсності. Образність, виразність художнього тексту зумовлює емоційне його сприйняття.

Серед творів, які мають особливий вплив на дітей раннього підліткового віку, можна виділити казки як твори, у яких міцна соціальна основа, життєствердний оптимізм. Герої казок, яким властиві високі моральні якості, завжди ведуть боротьбу з темними силами, що символізують соціальне зло та несправедливість. Образи позитивних казкових персонажів стають для дітей утіленням кращих якостей людини. Казка знаходить короткий шлях до серця школяра, впливає на

розвиток світогляду, ставлення дитини до навчання, товаришів, рідних, учить бути правдивим, чесним, відвертим, зневажати неправду, боротися з грубістю, лінню, байдужістю, одним словом, розкриває найкращі душевні якості в дитині. Для школяра казкові персонажі й стосунки — мірило власної поведінки й вчинків товаришів. Казка стає першим пізнанням життя, його моральних основ, соціальних взаємовідносин, заснованих на повазі, увічливій поведінці.

Проаналізувавши зразки творів художньої літератури 5–7 класів (для аналізу було взято підручники з української літератури для загальноосвітніх шкіл, автором яких є О. М. Авраменко), можна констатувати, що в них достатньою мірою репрезентовані моделі ввічливої поведінки й мовні засоби, якими українці користуються у ввічливих контекстах. У творах проявляються типові для українського соціуму мовленнєві зразки.

Так, у підручнику художньої літератури для 5 класу представлено багато казок як народного, так і літературного походження. Наприклад, в українській народній казці «Мудра дівчина», яку вивчають п'ятикласники, яскраво простежується ввічливе звертання до батьків на *Ви*: — *Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?* [1, с. 37]. Як відомо, таке звертання було притаманне українській культурі з давнини.

Таку ж мовленнєву формулу ввічливого звертання на *Ви* обрав і Карпо з легенди «Як виникли Карпати» до пана, незважаючи на те, що пан звертається до хлопця на *ти*: *Карпо подумав, що саме час поговорити з паном. Коли Силун наблизився, Карпо дав про себе знати кашлем.*

— *Чому ти тут, Карпе?* — озвався Силун, упізнавши хлопця. — *Чи не дівча виглядаєш?*

— *Не дівча,* — відповідає Карпо, — *а Вас, світлий пане. Маю з Вами поговорити. Служив я Вам довго й чесно, та маю додому вертатися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити* [1, с. 16].

Крім казок, у курсі літератури для 5–7 класів репрезентовано й чимало творів інших жанрів, здебільшого літературного походження. Ці тексти також розкривають перед дитиною систему моральних понять через стосунки героїв з іншими людьми. Завдяки художньому слову учні навчаються розуміти внутрішній світ літературного героя, його почуття, вчинки, ставлення до інших людей і природи. Під впливом художніх образів у дітей виникають конкретні уявлення про прочитане і почуте. Вони сприймають не просто текст, окремі слова й речення, що входять до його складу, а реальну дійсність, виражену за допомогою слова.

Як свідчить аналіз цих творів, у них так само репрезентовано типові, традиційні моделі ввічливого поводження, зокрема й з використанням шанобливого *Ви*, яке спрямоване до старших, сторонніх. Наприклад, у творі С. Васильченка «Широкий шлях» мати малого Тараса звертається до своєї матері на *Ви*:

Баба позирнула на дівчинку і замовкла.

Мати до малої:

— *А ти не дослухайся, Катре, спи!* — *Далі мати й стогнать перестала:* — *І що ж ви, бабусю, побачили? Баба стишила голос* [1, с. 198].

Виразним літературним прикладом, який навчає допомагати іншим, бути добрим і ввічливим у будь-яких обставинах, є твір Василя Короліва-Старого «Хуха-Моховинка». Моховинка допомогла діду, який її ображав, вибратися з-під дерева. Вона довела йому, що навіть коли хтось робить зло, потрібно відповідати добром: *Дід затрусився ще дужче. Він був певен, що тепер Хуха помститься на ньому.*

— *Але ж тобі нема чого мене боятися!* — *продовжувала Моховинка.* — *Знай, що всі Хухи на світі ніколи не шкодять людям, а, навпаки, дуже часто їм допомагають. Ми — добрі й не*

пам'ятаємо лихого. Це ж ми, Хухи, допомогли тобі вилізти з намету. А тепер я допоможу тобі вийти й з лісу. Не бійся нічого й іди за мною! [1, с. 86].

Про допомогу людям ідеться також у «Казці про Яян» Емми Андіївської. Цей текст вивчається в 6 класі. Пастушок потрапляє в країну Яян, де ніхто не може вимовити слово *ти*, унаслідок чого ніхто не може відчинити браму: — *Це слово знають усі яяни: звичайнісіньке «ти». Але коли хтось із яян, — а це стається так рідко, що про це ходять лише легенди, — отож коли хтось із яян пробує вимовити «ти», в устах яянина це чомусь завжди обертається на «я», і тому брами не відчиняються* [1, с. 113].

Пастушок хоче допомогти старому діду вийти й подихати повітрям, тому він звертається до брами так, як ніхто до цього не говорив: — *Я хочу, аби ти бодай перед смертю дихнув свіжим повітрям, — мовив пастушок, обережно садовлячи собі старого на плечі й простуючи до найближчої брами. Перед брамою він низько вклонився й промовив: — Вельмишановна брамо, чи була б ти така ласкава й випустила нас на волю, бо тільки ти можеш нас випустити* [1, с. 113]. Звертання було в дуже шанобливій формі, тому брама відчинилася.

У творі М. Вінграновського «Сіроманець» є дуже вдалий діалог, який показує поведінку учителя й учня. Учителька під час уроку намагалася довести Сашкові, що ходити через ліс додому небезпечно. Сашко спочатку виявив спротив, але після зауваження вчителя, вибачився, йому стало прикро. Ось цей діалог:

— Чому? — спитала Надія Петрівна.

— А тому.

— Мусиш бути, Сашко, чемнішим.

— Вибачаюсь. Вибачте.

— Тепер відповідай точніше [1, с. 258].

Кожна людина неповторна, індивідуальна. Таким є й Олесь, герой оповідання «Дивак» Григора Тютюнника. Він тонко відчуває природу, чутливий до краси, його серце відкрите для добра й справедливості. Усе лихе в житті він сприймає болісно. Не всі розуміють його почуття, навіть учителька й рідний дід, тому вважають його диваком, людиною, не пристосованою до життя.

Оскільки підлітки в 5–7 класах ще тільки починають розрізняти відтінки поведінки й вчинки інших, учителі повинні постійно спрямовувати їхню увагу на усвідомлення позитивного й негативного. З огляду на це доречними зразками літератури для підлітків можна вважати твори Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки», Ярослава Стельмаха «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера», Лесі Ворониної «Таємне товариство боягузів, або засіб від переляку № 9», які вивчаються в 6 класі.

«Близькі» теми, сюжети, ситуації, що викликають сильні емоції, учні оцінюють дуже високо. Вони вірять образам справжніх, гарних людей: їм потрібен приклад того, як вирости сильним і сміливим. Сила прикладу — одна з головних сил, що визначають розвиток і формування дитини. Наслідуючи улюбленого героя в повсякденному житті, школярі утверджують у собі вірність переконанням, виявляють співчуття, чуйність.

У творі Всеволода Нестайка є випадок порятунку цуценяти. Хлопці знайшли цуценя в колодязі; вони як справжні герої продумали цілу операцію з порятунку й таки врятували собача. У цьому творі описано багато різних історій, які трапилися з друзями. Ці ситуації іноді безглузді, смішні, але водночас мають і виховний характер.

У підручниках художньої літератури для 7 класу є чимало творів, у яких змодельовані ситуації ввічливого поведіння з батьками, друзями, учителями,

знайомими й незнайомими людьми. Наприклад, в історичній повісті Івана Франка «Захар Беркут» усі герої з великою шанобою ставляться один до одного. У тексті багато формул увічливого звертання з побажаннями здоров'я, як-от Мирослава звертається до тухольської громади: — *Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи* [3, с. 26]; чи звернення Тугара Вовка: *Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.*

— *Здорові були, громадо!* — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— *Здоров будь і ти, боярине!* — відповіла громада [3, с. 23].

Повість Г. Тютюнника «Климко» розповідає про хлопчика-сироту. Він, як справжній дорослий, узяв на себе відповідальність за вчительку та її маленьку доньку й заради їхнього порятунку від голоду подолав сотні кілометрів пішки босим, постійно наражаючись на небезпеку. Повість учить добру, чуйності, людяності, умінню долати життєві труднощі. Дуже емоційною є сцена з твору, коли Климко разом із шевцем намагалися врятувати дівчинку, яка потім дякувала: *Дівчина враз немов опритомніла, уловила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками й шепотіла, шепотіла плачучи:*

— *Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...* [3, с. 167].

У цьому ж творі можна знайти й вітальні формули до вчительки, яку хлопці поважали й любили.

Климко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаячись від хвилювання, сказали, перебуваючи один одного:

— *Добрий день, Наталю Миколаївно...* [3, с. 155].

У творі М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» є репліка з діалогу Михайла з незнайомою жінкою, сина якої він пригостив насінням, жінка за це подякувала йому: *Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми* [3, с. 122].

Аналіз художніх творів, уміщених у підручниках з української літератури для 5-7 класів, свідчить, що вся література для підлітків насичена глибоким етичним змістом, вона налаштовує учнів на роздуми, примушує аналізувати власну поведінку, робити висновки, формувати себе як увічливих членів суспільства. З огляду на це можна було б сподіватися, що подібні твори могли б стати близькими учням, слугувати дороговказами в реальному житті. На жаль, як свідчать дані анкетування, проведеного в 5–7 класах однієї з міських шкіл (в опитуванні взяли участь 89 учнів, із них 37 дівчаток і 52 хлопчики), очікування не зовсім збігаються з реальністю (див. таблицю).

Як показують результати анкетування, на сьогодні більшість дітей звертається до своїх батьків переважно на *ти*: серед дівчаток це 100%, а серед хлопчиків 85%. Такі ж результати маємо й щодо питання, як учні звертаються до дідусів і бабусь: 78% дівчаток відповіли, що звертаються до дідуся та бабусі на *ти*, і тільки 22% — на *Ви*, серед хлопчиків ці показники дещо вищі: 67% і 33% відповідно. Таким чином, можна констатувати, що традиційне ввічливе звертання до старших на *Ви* поступово зникає, попри те, що вся література шкільного курсу вчить підлітків значною мірою саме звичці використовувати формули *Ви-комунікації*.

На питання анкети *Чи часто ти замислюєшся над тим, як впливають твої вчинки на оточення?* дівчатка відповіли в такий спосіб: «так» — 51%, «іноді» — 49%.

Таблиця

**Консолідовані дані опитування учнів 5–7 класів
щодо питань увічливості**

№ з/п	Питання	Відповіді хлопчиків, %			Відповіді дівчаток, %		
		На Ви	На Ти		На Ви	На Ти	
1	Яку форму звертання до батьків ти обираєш під час спілкування?	15	85		0	100	
2	Як ти звертаєшся до дідусів і бабусь?	33	67		22	78	
		Так	Ні	Іноді	Так	Ні	Іноді
3	Чи часто ти замислюєшся над тим, як впливають твої вчинки на оточення?	63	0	37	51	0	49
4	Чи любиш ти допомагати людям?	86	1	13	81	0	19
5	Чи часто ти дякуєш своїм батькам за якісь послуги?	94	0	6	91	0	9
6	Чи вітаєшся ти із сусідами, коли зустрічаєш їх на вулиці?	88	0	12	95	2	3
7	Чи використовуєш у своєму мовленні ненормативну лексику, коли спілкуєшся з друзями?	10	56	34	94	3	3
8	Чи можеш ти зробити зауваження тому, хто погано себе поводить?	67	10	23	62	14	24
9	Чи дозволяєш собі негативно висловлюватися на адресу друзів?	2	69	29	5	68	27

Серед хлопчиків голоси розділилися по-іншому: відповідь «так» обрали 63%, а «іноді» — 37%. Ні в хлопчиків, ні в дівчаток немає жодної відповіді «ні», що можна кваліфікувати як опосередковану вказівку на те, що в підлітковому віці діти в загальному вміють аналізувати свої вчинки й прогнозувати, який вплив вони матимуть на майбутнє.

На наступне питання анкети (*Чи любиш ти допомагати людям?*) серед дівчаток відповіді розподілилися у такий спосіб: «так» — 81%, «іноді» — 19%, а серед хлопців 86% і 13% відповідно. Щоправда, серед хлопців знайшовся й 1% тих, хто обрав відповідь «ні». Ці дані доводять, що у своїй більшості молодші підлітки вважають за потрібне допомагати іншим, чому, можливо, сприяла частково й література, де зразки допомоги іншим, взаємодопомоги є типовими поведінковими моделями.

Використання ввічливих формул вітання та подяки є дуже важливими у вихованні ввічливості в підлітків. Хоча учні в анкетах відзначили, що майже всі вони не забувають вітатися із сусідами, дякувати батькам, але в реальності це не завжди так. Можливо, такі високі відсотки у відповідях ми спостерігаємо тому, що підліткам хочеться здаватися кращими, ніж вони є насправді.

Дуже цікавими виявилися відповіді на сьоме питання анкети (Чи використовуєш ти у своєму мовленні ненормативну лексику, коли спілкуєшся з друзями?). Було очікуваним, що хлопчики (56%) і дівчатка (93%) переважно відповіли «ні», хоча знайшлися й відверті підлітки, які зізналися, що використовують у спілкуванні з друзями ненормативну лексику. Звичайно, цим даним можна було б повірити, якби не мала місця абсолютно інша «картина» на вулиці, де підлітки 5–7 класів активно використовують ненормативну лексику.

Таким чином, результати опитування засвідчують певну невідповідність між зразками ввічливої поведінки, яких підлітків учить українська художня література, і тими проявами поведінки, які учні практикують у реальності. Це може, зокрема свідчити про те, що твори, які пропонують учням до вивчення в школі в курсі української літератури, не повною мірою сприймаються підлітками як такі, що є близькими до життя, на яких можна й треба вчитися реальної соціальної поведінки.

Мотивованість саме такого висновку посилюється ще й тим, що на питання анкети про те, якого б персонажа з прочитаного художнього твору учні назвали ввічливим, були надані відповіді, серед яких майже не згадувалися імена героїв українських творів, натомість були широко представлені імена персонажів із фантастичної й пригодницької зарубіжної літератури (Робін Гуд, Гаррі Поттер, Том Соєр, Герміона тощо). Ці дані можна вважати симптоматичними, якщо зважати на те, що на підлітків найбільше впливає все те, що пов'язане із життям таких само хлопчиків і дівчаток, як вони самі: якщо діти асоціюють себе з Гаррі Поттером, а не з Климком, то, відповідно, очікувати від них, що вони будуть сприймати й розвивати моделі ввічливої поведінки, характерні для українського соціуму, для старшого покоління, не виходить.

Насамкінець варто наголосити на тому, що педагогічне значення літератури у вихованні ввічливості підлітків очевидне, та все ж не варто чекати від художніх текстів неможливого. Щоб вітчизняна література дійсно почала формувати особистість виховану, ввічливу, потрібна кропітка робота вчителя, який зможе показати учням навіть на традиційних, здавалося б невідповідних сучасній епосі творах, що є в людському житті такі цінності, які залишаються поза часом, і серед них ввічливість, повага до іншого, порядність і людяність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О. М. Українська література : підруч. для 5 кл. загальноосвітн. навч. закл. — К. : Грамота, 2013. — 288 с.
2. Авраменко О. М. Українська література : підруч. для 6 кл. загальноосвітн. навч. закл. — К. : Грамота 2014. — 264 с.
3. Авраменко О. М. Українська література : підруч. для 7 кл. загальноосвітн. навч. закл. — К. : Грамота 2015. — 289 с.
4. Білоус М. П. Заговори, щоб я тебе побачив / М. П. Білоус // Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посіб. / за заг. ред. О. Сербенської. — Львів : Світ, 1994. — 152 с.
5. Білоус М. П. Мовленнєвий етикет українського народу / М. П. Білоус // Мова і духовність нації : тези доп. регіон. наук.-практ. конф. — Львів, 1989. — С. 98–108.
6. Богдан С. Л. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. Л. Богдан. — К. : Рідна мова, 1998. — 478 с.
7. Сучасний виховний процес : сутність та інноваційний потенціал : матеріали наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України. — Івано-Франківськ : НАІР, 2014. — 348 с.

8. Ключко Н. В. Етикет для дошкільнят / Н. В. Ключко. — К. : Бібліотека дошкільнят, 2013. — 56 с.
9. Миронюк О. Історія українського мовного етикету. Звертання / О. Миронюк. — К. : Логос, 2006. — 167 с.
10. Миронюк О. М. Найуживаніші форми мовного етикету / О. М. Миронюк // Культура слова. — К., 1987. — Вип. 33. — С. 79–82.
11. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. — К. : Знання, 2006. — 291 с.

УДК 821.161.2-311

Наталя Нестеренко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

МОДЕЛЮВАННЯ СТРАТЕГІЙ УВІЧЛИВОСТІ В РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «РОКСОЛАНА»

Стаття присвячена дослідженню провідних принципів комунікативного кодексу — принципу ввічливості, принципу кооперації та їхньої реалізації в стратегіях ввічливості на матеріалі роману П. Загребельного «Роксолана».

Ключові слова: комунікативний кодекс, принцип увічливості, принцип кооперації, стратегії ввічливості, пряма ввічливість, непряма ввічливість, теорія «збереження обличчя».

Статья посвящена исследованию основных принципов коммуникативного кодекса — принципам вежливости и кооперации, их реализации в стратегиях вежливости на материале романа П. Загребельного «Роксолана».

Ключевые слова: коммуникативный кодекс, принцип вежливости, принцип кооперации, прямая вежливость, непрямая вежливость, теория «сохранения лица».

The article investigates the communicative Code guiding principles — the principle of politeness, the principle of cooperation and their implementation strategies of politeness in the material of the novel P. Zagrebelniy «Roksolana».

Key words: communicative code, politeness principle, principle of cooperation, the strategy of politeness, courtesy direct, indirect politeness, the theory of «saving face».

Особливості комунікативної поведінки людини як частини її комунікативної свідомості, зумовлені комунікативними, соціометричними, психологічними, мовними, мовленнєво-риторичними та націокультурними чинниками. Дослідниця І. Шевченко представила оригінальну модель мовленнєвого акту як єдності різноманітних факторів, залучаючи його до множинних зв'язків із зовнішніми складниками у проекції на лінгвокультурний рівень комуніканта, — «варіативну картину світу окремої особистості, що ґрунтується на спільній для епохи базовій інваріантній картині дійсності» [7: 153].

Спілкування, вербальний контакт зі співрозмовником відбувається в декількох площинах. З одного боку, у спілкуванні наявний вербальний, мовленнєвий план: слова, фрази, тобто те, що мовці мають бажання сказати один одному; з іншого, — практично завжди наявна невербальна складова — міміка, жести, пози

тощо. Однак, вступаючи в контакт, учасники комунікативного акту організовують свою мовленнєву діяльність згідно з певними критеріями, принципами та механізмами. Задля створення умов для ідеального контакту й подолання комунікативних бар'єрів існують певні правила організації вербальної взаємодії. Якщо припустити, що всі дії партнерів у комунікативному акті можна оцінити з позиції їхньої усвідомленості та наміру, то мовці усвідомлюють свої мовленнєві дії, які мають певну мету. Коли мовленнєві дії усвідомлені мовцями та мають мету, тоді вони регулюються системою стандартів та законів або комунікативним кодексом. Науковці окреслюють комунікативний кодекс — як певну систему критеріїв, за якими розробляють судження, оцінки та принципи, які регулюють мовну поведінку мовців під час комунікативного акту [7]. Провідними принципами, що гарантують успішність вербального контакту в комунікативному акті, дослідники вважають принцип увічливості та принцип кооперації [7].

При цьому принцип увічливості в загальному плані Є. Ключев визначає «як принцип взаємоприхильності комунікантів під час вербального контакту» [7: 81]. А принцип кооперації — «як принцип взаємного оперування інформацією або принцип циркуляції інформації під час вербального контакту» [7: 81]. Головним постулатом комунікативної кооперації є положення Х. Грайса: «Твій комунікативний внесок повинен бути таким, якого потребує спільно поставлена мета спілкування» [8: 604]. В. Дем'янков виокремлює кілька провідних показників кооперації при спілкуванні. По-перше, це наявність спільного завдання, що вирішується партнерами комунікації. По-друге, це вдала послідовність дій, яка передбачає їхню скоординованість. По-третє, це ефективність спільних дій, що передбачає прагнення до взаєморозуміння, максимальну кількість спільних презумцій у співрозмовників, щире бажання зрозуміти співрозмовника, повну зосередженість на темі розмови [7].

Метою презентованої розвідки є дослідження провідних принципів комунікативного кодексу — принципу ввічливості, принципу кооперації та їхньої реалізації в стратегіях увічливості на матеріалі роману П. Загребельного «Роксолана».

Провідні принципи комунікативного кодексу — принцип увічливості та принцип кооперації — механізми взаємодії мовців доцільно розглядати в найбільш типовій сфері експлуатації мовного коду: неформальному розмовному дискурсі [1], [7], [8].

На думку О. Семенюк, у неформальному спілкуванні важливішим є прагнення комунікантів уникнути образи, ніж досягти ясності, отже, передавання інформації для співрозмовників другорядне відповідно до підтримання та зміцнення стосунків. Теорія мовної комунікації розглядає ввічливість «як сукупність соціальних умінь, головна мета яких — створення умов, за яких комуніканти в межах контакту відчують доцільність, тобто підтвердження своїх мовленнєвих дій» [7: 81]. Інакше кажучи, поняття «ввічливість» пов'язане з реалізаціями комунікативних стратегій, що посилюють соціальну гармонію між комунікантами.

Уперше спробу обґрунтувати принцип універсальної ввічливості було зроблено американською лінгвісткою Р. Лакофф в 1973 році. Науковець запропонувала розглядати ввічливість як поняття із трьох компонентів: не нав'язуй свою думку, надавай співрозмовнику право вибору, будь приязним. Детальніше принцип увічливості опрацював британський науковець Дж. Лінч у праці «Принципи прагматики» (1983), де автор виокремив максими ввічливості: такту, великодушності, схвалення, згоди, симпатії, скромності [1].

Увічливість в англomовній культурі пов'язують із поняттям «збереження обличчя», тобто «культурно зумовленого позитивного суспільного іміджу мовця, що не зазнає перешкод у своїх мовленнєвих діях» [7: 82]. Комунікативний механізм — парадокс обличчя характеризується наявністю в комуніканта публічного стабільного образу, іміджу, якого він дотримується і який репрезентує в процесах спілкування. За Е. Гофманом, мета комунікантів у вербальному інтеракті полягає у захисті свого соціального «обличчя», тобто власного публічного іміджу, який вони хочуть створити в спілкуванні [8]. Ситуації спілкування можуть характеризуватися балансом обличчя і їхньою нерівністю: у процесі комунікації партнери можуть прагнути зберегти власне обличчя, підвищити чи знизити його, підвищити, зрівняти чи знизити обличчя співрозмовника залежно від намірів і типу спілкування.

П. Браун та С. Левінсон розвинули свою теорію лінгвістичної увічливості навколо концепту «обличчя» з поняттями «бути збентеженим або приниженим», тобто з поняттям «втрата обличчя»: «... обличчя — це моральна інвестиція комуніканта, що може бути втрачена, яку слід підтримувати, посилювати і про яку необхідно постійно дбати у процесі вербальної взаємодії» [10: 122]. Загалом мовці співпрацюють і розраховують на взаємну співпрацю для збереження «обличчя» під час спілкування».

Згідно з тлумаченням П. Браун та С. Левінсона, концепт «обличчя» охоплює два основні типи прагнень, що властиві всім мовцям і усвідомлюються ними: прагнення бути позитивно оціненим, бажаним співрозмовником, до якого висловлюють повагу та зацікавленість під час спілкування; прагнення «негативного обличчя», коли мовець хоче свободи дій та невтручання в його наміри з боку співрозмовників [10].

Комунікативна взаємодія — це кооперативна діяльність, у якій мовці докладають зусиль для підтримання «обличчя» один одного. Однак у процесі вербальної взаємодії мовці реалізують певні мовленнєві акти, які загрожують «обличчю», наприклад обіцянки або накази загрожують «негативному обличчю» мовця, обмежуючи його свободу дій. Вибачення та незгода загрожують «позитивному обличчю» мовця: не погоджуючись із висловленим ним поглядом, співрозмовник у такий спосіб вказує на певну його некоректність і робить виклик позитивному суспільному іміджу того, кому належить цей погляд.

Узагальнення науковців з теорії комунікації значною мірою знаходять підтвердження в текстах художньої літератури, яка за своєю природою покликана моделювати типові соціальні прояви, притаманні певній епосі, певній культурі. Особливо цікаві експерименти письменників зі спробами зіставного художнього дослідження поведінкових стратегій на прикладі кількох культур, оскільки за такого підходу митець, який належить одній культурі, повинен глибоко пізнати чужу культуру, щоб забезпечити відповідність модельованого світу реальному прототипу.

Поціновуючи історичні романи П. Загребельного, В. Брюгген відзначає, що «роман «Роксолана» приваблює не стільки екзотичністю обстановки, скільки художньою монолітністю, яка народилася від щасливого поєднання тонкого чуття історизму, вільного переселення авторської уяви в дані часи, сміливого (а водночас обережно-тактовного) поводження з незвичним, барвистим, примхливим багажем історії. П. Загребельний демонструє нову й високу здатність до художнього перетворення ..., збереження й відновлення в художньому слові картин минулого, аромату епохи, складнощів суспільного розвитку й особистого побуту людей» [2: 133].

Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування складається з системи чинників, які визначають відмінності в організації, функціях, способах опосередкування процесів спілкування, що є характерним для певної культурно-національної спільноти. Зокрема, до цієї системи належать фактори, які пов'язані з культурною традицією, що виявляються: «у дозволі чи забороні певних типів і різновидів спілкування, стереотипності ситуацій, які відтворюють акти спілкування, що належать до культурного фонду етносу; етикетних характеристиках актів спілкування; рольових та соціально-символічних особливостях спілкування» [6: 98].

Коли в П. Загребельного з'явився задум написати роман про Настю Лісовську з Рогатина, то він знав, «що доведеться будувати оту романну державу Роксолани і будувати не в звичному і рідному для нас світі християнському, а в незнайомому, чужому, загрозливому світі мусульманському, світі ісламу» [3: 127]. Міркуючи над особливостями ісламу, письменник був переконаний, що це не тільки віра, релігія, філософія, спосіб життя [3: 129]. На думку митця, який під час підготовки до написання роману досить детально ознайомився зі священною книгою Кораном, мусульмани (ті, яких сьогодні називають фундаменталістами) «не приймають ні комуністичного, ні капіталістичного погляду на історію і світ. Вони переконані, що існує третій шлях (найправдивіший) розвитку людського суспільства — ісламський. Без насилля над природою і людиною» [3: 129].

Міркування П. Загребельного про світ, у який йому належало увійти, щоб поставити себе на місце Роксолани, засновувалося на твердженні митця про іслам як філософію: «Схід так само вищий Заходу, як розум вище почуттів, споглядальництво — дії, метафізика з її остаточним визволенням — релігії, що знає тільки спасіння і ніколи не дає людині можливості вирватися за межі ангельських світів» [3: 126]. На думку Н. Зборовської, «Роксолана постає дійсно унікальною загадкою: яким чином простій дівчині з України вдалося уникнути безслідно прожитого життя в умовах, абсолютно для цього катастрофічно несприятливих, тобто в умовах жорсткого патріархального світу» [5: 130]. Дати відповідь на це питання намагається П. Загребельний, моделюючи образ героїні в «романному світі» шаріату: «А ще там були жорстокість, хижацтво і зарізяцтво, були ріки й моря крові і ненависть, від якої не було рятунку: бийте їх по руках, бийте по всіх пальцях (Коран)» [3: 126].

Коментуючи задум написання роману, письменник пропонує осмислювати державу османів через призму тоталітарного суспільства, у якому йому прийшлося творити: «... спробувати уявити, в якому світі ми жили, то світ той за своєю жорстокістю, безглуздям, фарисейством мало чим різнитиметься від світу, в який ввергнуто було в далекому XVI столітті Роксолану» [3: 132].

Ключем до розуміння образу Роксолани в інтерпретації П. Загребельного стала теза про те, що героїня пристала на всі «правила гри», які існували в тому світі, згодилася заради власного порятунку, порятунку своєї особистості, «бо для цього дозволено все, хоч щоб там казали моралісти» [3: 132].

Серед «ворожого проклятого світу», де «тяжкі гаремні ночі, а дні ще тяжчі, бо самотність і безнадія ще з більшою гостротою відчуються, коли оточена ти підгляданням, підслухуванням, скрадливими кроками, таємничими шепотами, недовірою і ворожістю» [4: 117]. Роксолана хотіла захиститися від підступів, зловтішного вичікування євнухів. Отримавши владу, Хуррем вирішує помститися світові за всі кривди: «нічого не має крім влади й має помститися цьому жорсткому світові тільки владою» [4: 265], бо в світі османів знають тільки ненависть і владу.

У різних культурах обличчя комуніканта або визначається «конкретною ситуацією, контекстом, взаємними рольовими обов'язками партнерів (колективістські культури), або не залежить від ситуації і є звичним образом внутрішнього Я людини, яке вона захищає при збереженні поваги до прав інших людей (індивідуалістські культури)» [7: 603].

Жорстокий східний патріархат порівняно з пом'якшеним західним й до сьогодні сприяє виникненню гіпотетичних ідеологічних конструкцій, зокрема, спроба пояснити патріархат як типову органічну структуру, притаманну саме східному світові (М. Джімбутас). Успішний султан, який очолював Османську імперію, у романі «Роксолана» мав виражати у своїй особі ідеальну сутність східного авторитарного патріархату. Тому нетиповий образ Хуррем, якій вдалося в чоловічій державі творити «імперію жінки», особливо увиразнюється в його «дзеркалі».

П. Браун та Левінсон виокремлюють такі стратегії ввічливої поведінки, за допомогою яких нівелюються мовленнєві акти — загрози «обличчю»: позитивна ввічливість, негативна ввічливість, непряма ввічливість або уникнення прямого втручання, відсутність ввічливості [10]. Стратегії ввічливості мають взаємодіяти з актами — загрозами «обличчю»: чим істотніша загроза, тим більш ввічливими й непрямыми будуть лінгвістичні засоби його вираження.

Позитивна ввічливість — вираження солідарності, спрямованої на підтримку позитивного іміджу, якого прагне слухач. Стратегії позитивної ввічливості втілюють солідарність партнерів по комунікативному акту. Прагнучи вижити, Роксолана позірно демонструє свою покірність султанові: «— Цей покій замалий для тебе, — зауважив султан. — Ваша величність, — стрепенулася Хуррем, — це ви робите мене завеликою для цього розкішного покою! Вона тонко відчувала хвилину, коли треба бути покірливою, і саме тоді бувала покірливою, а нині Сулейманові потрібне було саме це її вміння, і він весь сповнився тихою вдячністю до Хуррем» [4: 193].

Серед інших стратегій позитивної ввічливості науковці виділяють прагнення уникати незгоди між співрозмовниками: «Я не можу почуватися винним перед тобою, бо султан ніколи не буває винний. Ти маєш мене простити і заспівати, щоб я почув твій голос. Прошу тебе» [128]. Хоча поведінка Сулеймана й демонструє бажання уникати незгоди та прагнення до солідарності, разом з тим є свідченням рольових стосунків султан-наложниця.

У романі «Роксолана» П. Загребельного Хуррем ставить перед собою ціль: за будь-яку ціну завоювати, перемогти султана, владарювати над душею Сулеймана, використовуючи одну із стратегій позитивної ввічливості — демонстрацію турботи про інтереси слухача: «Вона мовби йшла йому назустріч, завжди виявляла дивне розуміння його становища, ніколи не забувала передовсім визнавати й шанувати в ньому володаря й повелителя. Жодного натяку на їхню близькість, на почуття, які шматували груди» [194].

Основу комунікативної взаємодії Сулеймана та Роксолани визначає стратегія «підтримання обличчя» один одного, хоча мотивацію вони мають різну: «... вже виїздив її назустріч з лівої дороги сам Сулейман у супроводі цілої тисячі блискучих вершників, насувався на неї, весь у золоті, в сяйві самоцвітів, засліплював, сплював, нищив усі її зухвалі думки, наміри й забаганки. Знов ставала рабою, хоч і вельможною, знов падала в пониження, хоч і вознесена безмірно над цим жорстоким світом» [4: 223].

Негативна ввічливість, тобто вираження невтручання, спрямоване на прагнення слухача не зазнавати втручання. У романі «Роксолана» П. Загребельного стратегія непрямої ввічливості лежить в основі стосунків між валіде й Хуррем:

«Валіде на стерпіла. Покликала до себе Хуррем. Спитала, чи вона чула, що вчинили в її землях татари. — А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював Казанське ханство? — зухвало спитала Роксолана. — Ти радієш? — Повідомляю вам, моя валіде, так само, як ви повідомили про сплюндрування моєї нещасної землі» [4: 225].

У романі «Роксолана» до стратегій негативної ввічливості належить нещира привітність, що виражалася в плазуванні, битті поклонів перед тими, хто мав найбільшу владу: «Не любила поклонів (Роксолана — Н. Н.). Не вірила тим, хто любить кланятися. Кланяється, а ніж за пазухою» [4: 242]. Запобігливість як складова негативної ввічливості характеризувала стосунки мешканців Топкап: «Колись її оточувала байдужість, тепер густою хмарою оповивала ворожнеча, хоч і прибрана в шати запобігливості. Запобігали перед нею одаліски, євнухи і їхній повелитель кизляр-ага, запобігала сама валіде, тільки султанська сестра Хатіджа кривила губи, зустрічаючи Хуррем, мабуть від тяжких заздрощів» [4: 158].

Стратегії непрямой ввічливості уникають застосування явного тиску на слухача (прямого втручання), зокрема користуючись натяками, іронією. Так, не погоджуючись із висловленим ним поглядом, співрозмовник у такий спосіб вказує на певну його некоректність і робить виклик позитивному суспільному іміджу того, кому належить цей погляд. У романі «Роксолана» коли Сулейман, на прохання Хуррем, вирішив усунути наставника Шемсі-ефенді для сина, то великий муфтії Стамбула для висловлення незгоди та сумнівів щодо дій султана використав метафоричні натяки: «Ми дали вам наставника возвишено мислячого, сповненого похвальних властивостей і добродетей, і хто виніс ногу неправосуддя за межі свого килима, то слід придивитися пильно, чи не хоче він розметати основу будівлі вашої пишноти по вітру небуття і чи не бажає вивести вас із вашої землі своїм чарівництвом» [4: 191]. Мехмед Зембіллі у своїй промові завуальовано звинуватив Хасекі в негативному впливі на падишаха, а відтак і на державні справи, приписуючи їй заняття чарівництвом. Таким чином він поставив під сумнів авторитетне «позитивне обличчя» Володаря Віку. Висловлюючи свою позицію, муфтії насправді передавав міркування більшості імамів.

Стратегія відсутності ввічливості, тобто відсутність зусиль зменшити загрозу «обличчю» слухача, використовується в мовних актах, зокрема, для вираження гніву в суперечках. Протистояння в романі між валіде та Хуррем негативно вплинуло на стосунки матері та сина: «Ця нікчемна рабіня привела тобі доньку, мій державний сину, — роздуваючи гнівливо ніздрі, повідомила валіде. — Ця дитина буде ще немічніша за першу. ... — Здається, ви теж народили тільки одного сина, — нагадав їй Сулейман без особливої привітності в голосі» [4: 185]. Принижуючи султаншу Хасекі в очах її чоловіка, валіде загрожує суспільному іміджу Сулеймана — мудрого й твердого правителя Османської імперії. У відповідь «державний син» теж послуговується стратегіями відсутності ввічливості, демонструючи зневагу до матері, яка втратила вплив на нього.

В останньому передсмертному поетичному посланні Роксолана робить останню відчайдушну спробу заради збереження життя перетворити чоловіка-ворога, чоловіка-ката на чоловіка-друга. У пристрасному зізнанні героїня виливає свої почуття до особи, яку «сліпа рука долі зробила її найближчою людиною» [4: 521], прагнучи «зберегти обличчя» коханої жінки всього життя султана. Хуррем називає Сулеймана то дияволом, то Богом, то ворогом, то грізним султаном, то приреченим чоловіком, то ненависним злочинцем і, нарешті, бажаним переможцем: «О вороже любий! Не можу без тебе! / Глухі будуть ночі без твого зітхання, / Німі й посивілі дороги без твоїх кроків, / Небо й води темні без твоїх очей» [4: 522].

Султан стоїть перед складним вибором: або «зберегти обличчя», підкорившись законам шаріату, який не визнає милосердя й пощади, і стратити жінку-зрадницю, або помилувати Роксолану, піддавшись ірраціональним почуттям. Поетичне послання коханої жінки пробуджує в завойовника, палкого оборонця законів Османської імперії, любляче серце, дає відчутти мужність і почуття жінки, чоловічу провину: *«Хіба я не казав тобі, що я море, / А ти — риба, хіба я не казав тобі? / Хіба я не казав тобі: не ходи в ту пустелю? / Твоє чисте море — це я, хіба я не казав тобі?»* [4: 558].

Міркуючи про фальшивий пафос, фальшиві слова, фальшиву поведінку, денне (соціальне) і нічне (особисте) мислення головної героїні П. Загребельний у праці «Думки нарозхрист» проводить паралелі з «роксоланством» за часів Радянського Союзу: «А хіба не так жили ми всі за радянської влади?! (І навіть члени Політбюро, як тепер вони пишуть у мемуарах типу Шелестових). І то не Роксолана пише Сулейманові листи, переповнені ісламським пишнослів'ям (і пустослів'ям), а партійні пропагандисти й агітатори складають трудові рапорти для «дорогого товарища Леоніда Ільича». І влаштовують міські, обласні, республіканські та всесоюзні партактиви з вихвалянням «його» (написаних іншими) книжок. І то не тільки одна Роксолана мучилася, страждала, гинула, але не загинула на чужій чужині, а всі ми, вчорашні радянські люди...» [3: 133].

Отже, у романі «Роксолана» П. Загребельний майстерно моделює жорстокий патріархальний світ Османської імперії XVI століття. Героїня Роксолана не впала у відчай, у ній перемогла велич, яку письменник потрактовує як національну домінанту української душі. Попри те, що поведінка султанши демонструє бажання вижити за будь-яку ціну, — пристати на всі «правила гри» жорстокого нещирого патріархального східного світу, історія Насті Лісовської є повчальною для сучасних українців. Комунікативна поведінка Сулеймана спрямована на підтримку, підсилення «обличчя» суворого, але справедливого правителя в процесі вербальної взаємодії. Якщо Повелитель Віку розраховує на взаємну співпрацю для збереження «обличчя», використовуючи стратегії переважно позитивної ввічливості, то комунікативна поведінка Роксолани демонструє стратегії як прямої ввічливості: акцентацію на зацікавленості в адресаті, так і непрямої ввічливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. Бацевич. — К. : ВЦ «Академія», 2009. — 376 с.
2. Брюгген В. Настя, Хуррем, Роксолана ... / В. Брюгген // Дніпро. — 1981. — № 3. — С. 131–135.
3. Загребельний П. Думки нарозхрист, 1974 — 2003 / П. Загребельний ; вступ. слово Л. Копань — К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. — 240 с.
4. Загребельний П. Роксолана / П. Загребельний. — К. : Дніпро, 1988. — 603 с.
5. Зборовська Н. Імперія чоловіка і жінки у романі «Роксолана» Павла Загребельного / Н. Зборовська // Кур'єр Кривбасу. — 2005. — Травень. — № 186. — С. 127–139.
6. Савицька О. Етнопсихологія : навч. посіб. / О. Савицька, Л. Співак. — К. : Каравела, 2011. — 264 с.
7. Семенюк О. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. / О. Семенюк, В. Паращук. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 240 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. / О. Селіванова — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.

9. Шевченко И. К определению дискурса в исторической прагматике / И. Шевченко // Вісник Харківського національного університету. — Серія : романо-германська філологія. — 1999. — Вип. № 435. — С. 150–153.
10. Brown P. Politeness : Some universal in Language usage / P. Brown, S. Levinson. — Cambridge : Universiti Press, 1987 — 345 p.

УДК 811=512.161'37

Лілія Петрова Озель, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ДИСКУРСУ ВВІЧЛИВОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ)

У статті описано й схарактеризовано турецький дискурс ввічливості (національний етикет) як лінгвокомунікативне явище, зокрема представлений аналіз лексико-семантичних особливостей етикетних конструкцій, що є домінантами ввічливості у сфері мовленнєвої поведінки етносу.

Ключові слова: *теорія ввічливості, турецький національний етикет, ввічливість мовлення, лексико-семантичні особливості, етикетні конструкції.*

В статье описан и охарактеризован турецкий дискурс вежливости (национальный этикет) как лингвокоммуникативное явление, в частности представлен анализ лексико-семантических особенностей этикетных конструкций, которые являются доминантами вежливости в сфере речевой деятельности этноса.

Ключевые слова: *теория вежливости, турецкий национальный этикет, лексико-семантические особенности, вежливость речи, этикетные конструкции.*

The article describes and characterises Turkish discourse of politeness (national etiquette) as a lingual communicative phenomenon. It presents the analysis of lexico-semantic features of etiquette constructions which are courtesy dominants in the field of speech behaviour of the ethnos.

Key words: *theory of courtesy, Turkish national etiquette, lexico-semantic features, speech courtesy, etiquette constructions.*

Одного разу хтось запитав Насреддина Ходжу:

— Як людина може стати мудрою?

На що Ходжа відповів:

— Завжди уважно слухай, що говорять мудрі та вчені люди,

а коли ти звертаєшся до інших, уважно слухай, що говориш ти.

(Із книги «100 жартів Насреддина Ходжі»)

Ввічливість мовця як стратегія розвитку й удосконалення власного образу сучасної шляхетної особистості, успішного й перспективного фахівця, гідного представника високорозвиненого етносоціуму, як орієнтир для усвідомлення національної еволюції в напрямку доброторчості й доброчинності, засіб збагачення й увиразнення етнічно-мовної картини світу, спосіб культивування моди на етичність та вишуканість у мові й мовленні стала предметом пильної наукової

уваги дослідників, об'єднаних прагненням узагальнити й осмислити досягнення світового цивілізаційного поступу у сфері мовленнєвої культури [3; 4; 5; 9; 10; 12; 16; 18; 20].

Актуальність цієї розвідки визначається потребою ґрунтовного аналізу лексико-семантичних особливостей ввічливості як однієї з основних ознак мовленнєвого етикету різних країн світу, зокрема Туреччини, де в традиційній та сучасній культурі правила ґречності, чемності й люб'язності посідають чільне місце. Популярність та сьогочасність мовно-етичної проблематики зумовлена також необхідністю вивчення оригінальних етикетних зразків, моделей, що є відображенням традицій, моралі, культури, менталітету етносу, отже, відкриває можливості для формування належної мовленнєвої компетенції учасників комунікації, створює умови для становлення «інноваційної креативної мовної особистості» (Л. Мацько) з позитивними морально-етичними стимулами для міжнародного спілкування.

Результати досліджень мовленнєвих засобів реалізації ввічливості можуть бути доцільно використані в популярних на сучасному етапі практиках розвитку креативних навичок кваліфікованого персоналу у сфері рекрутменту [6] та консалтингу [7], стати підґрунтям формування неоетикету як специфічної форми спілкування у просторі ІТ [20], одним із чинників становлення й виховання конкурентоспроможної особистості «з позитивним психоенергетичним потенціалом», яка «володіє новим стилем мислення, нетрадиційними підходами до розв'язання проблем, адекватним реагуванням у нестандартних ситуаціях» [2: 936].

Мета цієї розвідки полягає в систематизації конструкцій турецького мовленнєвого етикету, їх лексико-семантичному аналізі, визначенні складу моделей, що є конститuentами й домінантами етикетної поведінки в турецькому соціально- побутовому мовленні, окресленні стратегій турецької ввічливості та їх ролі для розвитку світових етноетикетних систем, зокрема й української.

Основні напрями дослідження ввічливості як провідної категорії мовленнєвого етикету визначено в працях як зарубіжних (П. Браун, С. Левінсон, Р. Лакофф, Б. Фрейзер, Р. Уотс, С. Фукушіма, А. Байрактароглу), так і вітчизняних учених (Н. Бабич, М. Стельмахович, Є. Чак, А. Коваль, О. Муромцева). Чимало нових підходів до аналізу мовленнєвого етикету запропоновано в дослідженнях з теорії комунікації та комунікативної лінгвістики [9; 12; 16; 18], психології ділового спілкування [1; 2].

Проблемам турецького мовленнєвого етикету присвячені розвідки І. Карпузджу, І. Логвиненко, К. Юсупової (Україна), де застосовано лінгвокраїнознавчий підхід до вивчення формул ввічливості, подано форми привітань, побажань, прощань, подяки й адекватні варіанти відповідей на них, О. Прими (Україна), в яких розглянено аксіологічний потенціал турецької етикетної лексики, З. Джошкун (Білорусія), де вирішується проблема міжмовної лакуарності на матеріалі російської й турецької мов; значний за обсягом матеріал форм турецького мовного етикету проаналізовано в А. Тузлу (Росія); лінгвістичне забезпечення протоколу та правил пристойності стали предметом наукової уваги Е. Четіна; мовленнєву поведінку представників різних вікових категорій аналізує І. Сари (Туреччина).

Насущною однак залишається необхідність подальших теоретичних узагальнень щодо специфіки мовленнєвих репрезентацій ввічливості в турецьких етикетних зразках; зберігається потреба більш глибокого аналізу відповідних мовленнєвих дій з урахуванням їх лексико-семантичних, структурних та функціональних параметрів; своєчасним постає визначення лінгвістичних особливостей

ввічливості на ґрунті міжкультурних порівняльних характеристик з метою подальшої оптимізації процесу набуття комунікативних навичок у сфері міжнародних відносин.

Як свідчать спостереження за комунікативною поведінкою носіїв мови, а також аналіз матеріалів, представлених у дослідженнях [8; 10; 14; 15; 16], у свідомості типового представника турецької культури є своєрідний поділ людей на ввічливих, приємних, милих на противагу тим, хто не знає або мало знає особливості національного етикету, і, головне, не намагається їх пізнати, не дотримується традицій спілкування, отже, опиняється перед загрозою потрапити до категорії неввічливих, неприємних, навіть грубих, ризикує залишитися на узбіччі суспільного визнання чи й поза межами поля етнічної єдності, ймовірно, не зможе посісти належного місця в сім'ї, родині, громаді, колективі, якщо не перегляне норм своєї поведінки, найперше й мовленнєвої.

Як наслідок, у соціально-побутовому обігу поширені лексеми, що, називаючи антиномічні поняття, потребують більш широкого тлумачення, ґрунтованого на спостереженнях за способом життя та особливостями мовленнєвої поведінки представників етносу: *kibar* «ввічливий, приємний, той, хто вітається, посміхається, запитує про здоров'я, родину, подає руку, виявляє щире зацікавлення іншою людиною», *kibarlık* «особлива ввічливість, приємність», *nazik* «милий, тактовний, делікатний, уміє тонко відчувати іншу людину, демонструє здатність передати це словами», *naziklik* «вищий ступінь тактовності, чуйності, емпатії», *hürmetli* «поштивий, поважає інших», *uslu* «слухняний, з повагою ставиться до старших», *terbiyeli* «вихований», *sıcak* (досл. «гарячий», «щирий, відвертий, налаштований на спілкування») і, на противагу попереднім, *suratsız* (від *surat* обличчя, згруб. морда) дослівно «той, хто не має обличчя», *tipsiz* «той, хто не має характеру, власного іміджу, морального стрижня, особистісного типу», *sevimsiz* «неприємний, немилий», *memnuniyetsiz* «завжди чимось невдоволений; незадоволений», *mutsuz* «завжди нещасливий, нещасний, сумний», *nankör* «невдячний, не вміє продемонструвати й висловити вдячність», *görgüsüz, kaba* «грубий, невихований», *soğuk* (досл. «холодний», «нещирий, замкнений, не налаштований на спілкування»). Про непривітну людину, яка належним чином не вітається, не дякує за надані послуги, не цінує уваги до неї, не демонструє зворотньої реакції на прояви ввічливості, в народі говорять: «*Merhabalar! Teşekkürler! söylemek bilmiyor*» (Не вміє «Доброго дня!, Дякую!» сказати).

Особливу сприйнятливість і чутливість народу до краси засвідчують найбільш частотні в мовленнєвому обігу лексичні моделі: *çok güzel* «дуже красивий, хороший, гарний» — універсальна формула визнання від звичайного схвалення до найвищого захоплення як зовнішніми, так і внутрішніми якостями людини, кращими ознаками предметів, явищ, поряд із якою в обігу поширені також синонімічні *harika, süper, fevkalade, muhteşem* — «прекрасно, надзвичайно, супер».

З-поміж додаткових лексичних засобів для вираження емоційно-експресивних проявів схвалення, компліменту, підтримки переважають такі: *tatlısın, çok tatlısın* дослівно «солодкий, дуже солодкий», або «приємний, надзвичайно приємний, милий», ще більш емоційно й почуттєво маркована лексема *şekersin* (від *şeker* «цукор», досл. «ти, неначе цукор») — милий, душевний, задушевний, премілий, *canım* (від *can* «душа») — «дорогий, шановний».

Культура спілкування турецького народу відзначається тяжінням до постійного культивування позитивного настрою й налаштування на успіх, що позначається на специфіці слововживання й доборі лексико-семантичних засобів.

Обов'язковими під час зустрічі навіть незнайомих людей вважаються типові запитання: *Nasılsınız?* (Як Ваші справи?), *İşler nasıl?* (Як робота? Як бізнес?), *Nasıl gidiyor?* (Як ідеться? Як ся маєте?), на які вважається недоречним, а іноді й неприпустимим відповідати конструкціями, що означають негативні почуття або стан невизначеності: *fena değil* «так собі, непогано», *kötü* «погано». Набагато краще в різних ситуаціях спілкування будуть сприйняті варіанти відповідей із семантикою впевненості, надії на краще, якщо не своїми зусиллями, то за допомогою позитивної енергії довкілля чи й вищих, сакральних сил: *iyiyim* «у мене все гаразд, добре», *çok iyiyim, güzel* «дуже добре, прекрасно», *Allaha şükür* «дякувати Богу!», *dualarınızla* «з Вашими молитвами!». Успішне ведення справ залежить від побажань на зразок *İyi şanslar!* (Хороших шансів!), *Şanslar bol bol olsun!* (Усієї повноти шансів! Хай будуть шанси твоїми сповна!), у яких семантичний центр формують лексеми *şans, uğur* / шанс, щастя (удача). Серед одиниць, що конституують етнічні уявлення про талант, успіх та їх привертання, залучення до життєвого простору відзначаються також *hanım, araba, ev, iş, yolculuk* / дружина, автомобіль, дім, робота, подорож: *Bu hanım / araba / iş / ev/ yolculuk ona uğurlu geldi / uğur getirdi* («Ця дружина / машина / дім / робота / подорож йому / їй принесла успіх»).

Турецький мовленнєвий етикет багатий зворотами, семантика яких свідчить про диференціацію формул ввічливості відповідно до вікових категорій адресата мовлення з метою підкреслення його значущості в різних соціальних інститутах від сім'ї до держави. Так, простежується тенденція із групи осіб особливу повагу продемонструвати старшому, особливо жінці: *Ellerinizden öpüyorum!* (Цілую Ваші руки! — зворот, що супроводжується поцілунком руки й прикладанням її до чола). Варто відзначити, що лексема *рука* в східних культурах, зокрема й турецькій, має символічне навантаження: відкрита долоня означає благословіння, захоплення, гостинність, щедрість, силу, передачу знань; *рука* залишається популярним захисним засобом від зурочення (п'ятьма пальцями правої руки показують в бік того, хто має репутацію «поганого ока»; всередині чи зовні будинків розміщують скульптурне чи мальоване, пофарбоване в чорний або червоний кольори, зображення руки з видовженими пальцями) [19: 215].

Для передачі привітань дружині та дітям прийняті конструкції: *Ailenize selamlar!* («Привіт сім'ї!»), *Çocuklarınızı gözlerinden öpüyorum!* (дослівно «Цілую очі Ваших дітей!»). Рідше вживані в більш близькому спілкуванні, почуттєво та емоційно навантажені, оригінальні звороти: *Allah'a emanet olun!* (Хай береже Вас Аллах!).

У мовній культурі компліментів на особливу увагу заслуговують конструкції з лексемою *очі*, яка в східній естетиці загалом і турецькому мовленнєвому етикеті зокрема, має символічне значення, ймовірно пов'язане з дуалістичним тлумаченням ока, з одного боку, як втілення «серця в вічності» [19], духовного центру, місця абсолютного інтелекту й просвітлення, що дозволяє бачити й пізнавати «вічне теперішнє» на противагу минулому й майбутньому, з іншого, лексеми *göz* «око» та близька за значенням *pazar* «погляд» можуть набувати в етикетних зворотах протилежних значеннєвих відтінків: «погане око», носій деструктивних сил, зла. Відповідно до двох означених семантичних ліній функціонують такі етикетні вислови: *«Gözlerin ne güzel!»* (Які красиві в тебе очі!), *«Bademgözlü!»* (Мигдалевидні очі! / З мигдалевидними очима!), *«Bademgözlüm!»* («Дівчино / Красуне з мигдалевидними очима!», *«Güzel gözlüm!»* (Дівчино з красивими очима!), а також *Gözünüz aydın!* (як побажання тому, до кого завітали гості, повернувшись рідні, досл. «Світла

Вашим очам! / Хай світлими будуть Ваші очі! / Просвітлення Вашим очам!»; зворот *gözünü seveyim* (досл. «любитиму твої очі») має широкий спектр значень: «будь, ласка; будь добрий; будь обережний; послухай», та, як семантичне протиставлення попереднім: *Allah nazardan saklasın!* («Хай збереже Аллах від поганого ока!»); *nazara girdin* «потрапив під вплив поганого ока» (вживається як пояснення причини хвороби, може супроводжувати вислів *Geçmiş olsun* («Швидкого одужання! / Хай швидше мине! / Хай стане минулим!»)).

З-поміж невербальних засобів спілкування саме встановлення зорового контакту посідає одне з провідних місць серед чинників успішності в різних етикетних ситуаціях: дивитися в очі співрозмовнику, демонструючи зацікавленість ним самим і темою розмови, вважається чи не першою ознакою турецького бонтону; не дивитися на співбесідника — значить виявити зневагу, байдужість, нещирість. Українські лексеми *ввічливість*, *ввічливий* на разі також своєю семантикою пов'язані зі зворотом «дивитися у вічі».

Для визнання зовнішніх і внутрішніх чеснот жінки у сфері приватно-особистого спілкування серед етикетних форм, як правило, надається перевага одиницям тематичної групи «флористика»: *rapatyam* (моя ромашко), *manolyam* (моя магноліє), *menekşet* (моя фіалко), *çiçeğim* (моя квітко). Особливо важливий сенс для турецьких господинь має публічне визнання їх схильності до чистоти як зовнішньої, що проявляється в прагненні утримувати себе, сім'ю, дім в порядку, так і внутрішньої, душевної, розуміння якої саме й пов'язане з потребою бути ввічливою, привітною: *Sen çok temizsin* (досл. «Ти дуже чиста»), *Bu kadın çok temiz, çok titiz* «Ця жінка дуже чиста, охайна». Як свідчить аналіз етикетних конструкцій та особливостей слововживання, лексеми *göz, bakış, eller, kalp, ruh, adam, hanım* стають носіями семи *temiz* «чистий». Досить частотними характеристиками моральних якостей осіб є такі: *temiz adam / temiz kadın / temiz çocuk* (чистий чоловік / чиста жінка / чиста дитина), що означає «людина з позитивними намірами, ввічлива, щира, привітна».

У якості компліменту тільки для осіб чоловічої статі в турецькій мові, подібно до англійського *handsome*, наявна лексема *yakışıklı* — «симпатичний, красивий, привабливий», що часто використовується як засіб привертання уваги у неофіційних ситуаціях переважно для представників молодшого покоління. Тим, хто має особливі досягнення (здебільшого спортсменам, військовим), а також хлопчикам, зокрема синам, адресують звертання, семантично пов'язані з анімалістичною символікою: *Arslanım!* (Мій леве!), *Arslanın parçası!* (Частинка (нащадок) лева!), *Kartalım!* (Мій соколе!).

Особливою лексико-семантичною виразністю та оригінальністю етнічного колориту відзначаються етикетні конструкції для різних комунікативних ситуацій:

Ellerinize sağlık! / Здоров'я вашим рукам! (подяка за добре зроблену справу, частіше за смачно приготовлену страву);

Geldiğiniz için çok teşekkür ederiz! Ayaklarınıza sağlık! / Здоров'я Вашим ногам! Дякуємо, що завітали!

Şarkı söylediğiniz için teşekkür ederiz! Ağızınıza sağlık! / Здоров'я вашому роту!; Дякуємо, що заспівали!;

Allah başışlasın! (привітання батьків новонародженої дитини, досл. Хай з Богом розпочнеться (життя)!);

Başınız sağ olsun! (зворот для висловлення співчуття, жалю з приводу смерті близької людини);

Güle güle kulan! / İyi günlerde kullan! Носи з приємністю! / Носи в найкращі твої дні! (під час купівлі або дарування нової речі, зокрема одягу), досл. «Носи (використовуй) з посмішкою»;

Çok yaşa! / Многая літа! *İyi / güzel yaşa* / Хороших / прекрасних років! з відповіддю *Her beraber!* / Всі разом!

Мовленнєва практика засвідчує прагнення учасників різних ситуацій спілкування поширювати, увиразнювати етикетні формули, доповнювати їх лексикою з новими або додатковими емоційно-експресивними відтінками, надаючи висловам посиленого ефекту щирості, доброзичливості, вищого прояву турботливості про співбесідника-адресата, отже, дозволяє адресанту демонструвати власну культуру, багатство емоційно-інтелектуальної сфери, поповнювати мовний арсенал доброзичливості й добропорядності, як наслідок, очікувати рівноцінної зворотньої реакції. Так, поряд із узвичаєними, загальноновживаними висловами піклування про співрозмовника *Dikkatli ol / Dikkatli olunuz!* / «Будь обережний! Будьте обережні!» функціонують підсилені конструкції, з більш складною структурою: *Çok, çok dikkatli olunuz!* / «Будьте дуже й дуже обережні!»; *Kendinize iyi bakınız!* / «Бережіть себе!» — *Kendinize çok, çok iyi bakınız!* / «Дуже й дуже пильно бережіть себе» («Дуже добре подбайте про себе!», *Kendinize en iyi / en güzel şekilde bakınız!* / «У найкращий спосіб бережіть себе!» («У найкращий спосіб подбайте про себе!»).

Традиційно турецька етнічна настанова виховати завжди позитивно налаштовану, добродушну, відверту, привітну, внутрішньо та зовнішньо чисту й світлу людину засвідчена зворотами з лексемою *nur* «промінь», що має семантичний зв'язок із давньою символікою *променів* як уособлення святості, духовного просвітлення, творчої енергії, сили [13:178] та *сонця* як всеохопного, всепроникного ока Аллаха [19]: *nur yüzlü, nur suratlı* «про людину зі світлим, освітленим, опроміненим обличчям», *onun yüzünde nur var* («у неї / нього на обличчі є промінь»), *onun odada nur var* («у її / його кімнаті є промінь»); вживається для характеристики охайної людини, що уміє створити затишок, передати навколишнім речам частку свого характеру, має особливу ауру).

Узвичаєння відносин взаємоповаги, взаємодопомоги, взаємовиручки і взаєморозуміння у повсякденному побутовому, а також офіційно-діловому спілкуванні, зокрема й незнайомих чи малознайомих людей, засвідчене традиційними формами привертання уваги, що відображають родинні стосунки: *Ağbi* (Брате! Старший брате!), *Ablam!* (Сестро!), *Annesim!* (навіть до незнайомої літньої жінки) (Матінко!), *Kardeşim!* (Друже! Товаришу!), *Kankim!* (від *kan* — кров, досл. товаришу по крові! / Найкращий / найближчий мій друже!).

Нетиповими й цілком оригінальними видаються звертання членів родини старшого покоління до дітей різного віку: *Annem!* / Аннесім! — звертання матері до дітей обох статей (досл. Моя матусю! / Матусенько, що означає «Матусина донечко / синочку!»; *Babası!* (досл. Мій таточку!) — може звернутися батько як до доньки, так і до сина із значенням «Татусів синочку / донечко!»; *Baba annesiğim!* / Anne annesiğim! (досл. «Моя бабусю!») — звертання бабусь, батькової матері й материнської матері, до своїх онуків, що реально означає «Бабусин онучку! / онучко!».

Підкреслене демонстрування гостинності — одна з візитних карток турецького етикету, подекуди одна з обов'язкових умов і форм завершення дружньої бесіди, знайомства, зустрічі: *Bir gün bize gelin!* (Одного дня приходьте до нас!), *Sizi bekliyoruz!* (Чекаємо на Вас!), хоча часто в ініціатора наступної зустрічі в приватній (домашній) обстановці немає справжнього наміру для продовження знайомства, і обидві сторони розуміють, що для більш дружнього спілкування необхіден час

і більш тісні контакти, проте, підкоряючись вимогам етикету, мовці досить часто вдаються до цих конструкцій, що стали узвичаєними лексичними маркерами ритуалу гостинності. Трапляються випадки досить щирих запрошень, котрі іноді ставлять незнайомих з тонкощами й нюансами турецького етикету, зокрема іноземців, представників інших культур у досить делікатну ситуацію, коли ті не знають, як адекватно реагувати.

Турецьку культуру ввічливості дослідники називають серед тих, що має складну й розгалужену систему етикетних формул, які не вдається вважати лише фразами вишуканої чемності, скоріше, це стиль життя й спілкування, мислення й мовлення, світосприйняття і світорозуміння, глибинний код етики й моралі, традицій і сучасності [5; 9; 14; 16; 17]. Система позаетичних формул турецького моветону, що виражають гнів, злість, образу, незадоволення, прагнення помсти, є табуованою та засуджується в етносередовищі, проте могла б стати предметом окремої лінгвістичної розвідки. Достойнства й вади турецької ввічливості у сферах родинного спілкування, обслуговування, туризму, конфесійної та міжетнічної взаємодії, бізнесу, дипломатії, парламентаризму й великої політики чекають на подальші ґрунтовні дослідження.

Імперативи й інтенції турецької ввічливості втілюються в оригінальних етикетних моделях, в межах яких лексичні одиниці виявляють специфічні ознаки: загальноновживані номінації набувають символічного значення; антонімічні лексеми реалізують семантичні можливості як конституенти етнічних уявлень про ввічливу та неввічливу поведінку; значне місце в ареалі етикетної лексики посідають складники, що передають прагнення до успіху в різних життєвих ситуаціях; лексичні одиниці на означення родинних стосунків, вікових та гендерних категорій набувають додаткових емоційно-експресивних відтінків; рівень слововживання засвідчує, що мовленнєві дії комунікантів характеризуються прагненням єдності, солідарності, тяжінням до взаєморозуміння й злагоди, створення атмосфери внутрішньогрупової та етнічної ідентичності, спрямовані на облаштування комфортних умов для спілкування з представниками інших етноетикетних систем; добір одиниць ввічливості свідчить про цілком світський характер турецької комунікативної парадигми з помірною орієнтацією на включення лексики релігійного спрямування.

Як засвідчує аналіз лексико-семантичної специфіки етикетних конструкцій, турецька ввічливість ґрунтується на культивуванні особистості, орієнтованої на позитивне, схвальне сприйняття світу; першочерговими постають розвиток етно-моральних цінностей, усвідомлення навколишнього світу й людей як представників одної спільноти, пов'язаних потребою взаємодопомоги, підтримки; усвідомлення необхідності виховання мовця, що несе в суспільство позитивні настанови, створення культу й формування культури *людини ввічливої*, фахівця, товариша, сусіда, господаря, земляка, члена сім'ї, родини, етносу й нації як часток світової доброторчої місії певного народу.

Лексико-семантичні маркери порядної мовленнєвої поведінки відображають еволюцію етносу, його прагнення до удосконалення, духовного й культурного збагачення, становлять фундамент національної моделі пристойності й добропристойності, стають потужним фактором формування мовної особистості, показником успішного етнорозвитку й етнотворення, комфортного співжиття з представниками інших народів. Чим вища культура спілкування в етносередовищі, тим сприятливіше, комфортніше почуває себе в ньому окремий індивід; від коефіцієнту ввічливості залежить спосіб життя й моральне здоров'я народу, його імідж у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бороздина Г. В.* Психология делового общения / Г. В. Бороздина. — М. : ИНФРА-М, 2004. — 295 с.
2. *Варій М. Й.* Психологічні основи розвитку інтегральних характеристик конкурентоспроможної особистості / М. Й. Варій // Загальна психологія. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 968 с.
3. *Гриценко Т. Б.* Етика ділового спілкування / Т. Б. Гриценко. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 344 с.
4. *Dogançay A. S., Kamışlı S.* Sözeylemler bağlamında Türkçede kibarlık imleri // Dilbilim Araştırmaları. — Ankara, 1997. — S. 133–141.
5. *Özezen M. Y.* Türkiye Türkçesi yazın dilinde teşekkür kalıpları // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. — Ankara : Ankara Ün, 2006. — S. 66–77.
6. *Папкова Л. Л.* Практика эффективного рекрутмента. — М. : Изд-во Папкова Л. Л., 2013. — 200 с.
7. *Phelan K.* I'm Sorry, I Broke your Company: Why Managemens Consultants Are The Solution. — М. : Альпина Пабlishер, 2013. — 224 с.
8. *Попов Ю. В.* Розмовник українсько-турецький / Ю. В. Попов. — Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. — 228 с.
9. *Прима О. І.* Аксіологічні прояви релігії в турецькому мовленнєвому етикеті / О. І. Прима // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. — К., 2014. — Вип. 25. — С. 368–377.
10. *Російсько-українсько-турецький розмовник для іноземних студентів усіх напрямків підготовки* / Укл. О. С. Черемська, Л. П. Петрова Озель, І. М. Шелепкова. — Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. — 108 с.
11. *Рыбальченко Т. Е.* Турецко-русский и русско-турецкий словарь. Türkçe-rusça ve rusça-türkçe sözlük / Т. Е. Рыбальченко. — М. : Русский язык медиа, 2006. — 695 с.
12. *Сидоренко О., Мацько Л.* Мовна особистість і формування мовленнєвої компетентності комунікативного лідера / О. Сидоренко, Л. Мацько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вінниця : Тов. : Фірма «Планер», 2015. — 335 с.
13. *Символы. Знаки. Эмблемы : Практическая энциклопедия* / Сост. В. М. Рошаль. — М. : Эксмо, 2005. — 576 с.
14. *Таланов О.* Русско-турецкий разговорник / О. Таланов. — К. : Арий, 2015. — 192 с.
15. *Türk atasözlerinden seçmeler* / Hazırlayan A. Kemal. — İstanbul : Parıltı yayıncılık, 2005. — 142 s.
16. *Тузлу А. М.* Формулы речевого этикета в турецком языке / А. М. Тузлу // Ученые записки Казанского университета. — Т. 155. — Вып. 2–3. — 2013. — С. 219–230.
17. *Chubrykova O.* Bilmediğimiz Türkiye: Ukrayna bakışı. — Ankara : Aşina Kitaplar, 2011. — 189 s.
18. *Шмідт Т. М.* Врахування особливостей турецької мови у процесі формування іншомовної комунікативної компетенції / Т. М. Шмідт // visnik.chp.edu.ua.
19. *Энциклопедия символики и геральдики* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.symbolarium.ru/index.php>
20. *Элькин А., Пащенко М.* НеоЭтикет — новая грамотность в цифровом веке / А. Элькин, М. Пащенко. — Х. : ПаЭль, 2014. — 140 с.

УДК: 811.162.1: 811.161.2

Вікторія Піддубна, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЗІСТАВНІ СТУДІЇ ФЕНОМЕНУ ВВІЧЛИВОСТІ В ПОЛЬСЬКОМУ Й УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ: ПЕРСПЕКТИВИ Й НАПРЯМИ

У статті проаналізовано наукові праці польських та українських мовознавців, присвячені питанню ввічливості. Визначено основні підходи й напрями в тлумаченні цього поняття. Окреслено перспективи подальших досліджень, зокрема в зіставному аспекті.

Ключові слова: *ввічливість, мовний етикет, мовленнєвий етикет, етикетні формули.*

В статье проанализированы научные работы польских и украинских языковедов, посвященные вопросу вежливости. Определены основные подходы и направления в раскрытии этого вопроса. Очерчены перспективы дальнейших исследований, в частности в сопоставительном аспекте.

Ключевые слова: *вежливость, речевой этикет, этикетные формулы.*

In the article the scientific works of the Polish and Ukrainian linguists dedicated to the issue of politeness were analyzed. The main approaches and trends in the interpretation of the term were identified. The prospects for further research, including the comparable aspect, were outlined.

Key words: *politeness, language etiquette, etiquette formula.*

Категорія ввічливості має універсальний характер. Вона розглядається як комплекс стратегій, орієнтованих на досягнення позитивного результату в спілкуванні. Вибір відповідної стратегії залежить від комунікативної ситуації, моральних і культурних цінностей. Як лінгвістичний феномен, вона входить до стратегії уникання конфліктів та «знаходить віддзеркалення в різних типах дискурсу та інших способах мовного вираження» [3: 111].

Народи різняться не лише мовою, а й культурою. Вони мають власні правила поведінки. Дослідження категорії ввічливості має також велике значення для виявлення й пояснення розбіжностей у комунікативній поведінці представників різних культур, оскільки це сприятиме підвищенню ефективності міжкультурної взаємодії.

Метою статті є аналіз наукового доробку польських й українських мовознавців, присвяченого феномену ввічливості, зокрема визначення основних підходів у тлумаченні цього питання, а також окреслення перспектив подальших досліджень.

В основі теоретичних розвідок польських науковців лежить поняття «обличчя», уведеного в соціолінгвістику Е. Гоффманом. Науковець розглядав його як «позитивну соціальну цінність, на яку претендує індивід. Головною метою мовної взаємодії Е. Гоффман вважав уникнення конфліктів і забезпечення збереження цієї цінності» [1: 78]. З огляду на це, у польському мовознавстві одним із напрямків розкриття феномену ввічливості є характеристика стратегій позитивного ставлення до особи, що виявляється в конкретних мовленнєвих актах.

Дослідник Казимір Ожуг ввів поняття *моделі мовної ввічливості*. Він зазначив, що це система загальноприйнятих і схвалених конкретною спільнотою правил,

норм, які окреслюють затверджений спосіб поведінки, зокрема й вербальної, членів цього суспільства в процесі тісної взаємодії. Цей спосіб поведінки зараз пояснюється як відповідний, культурний, г'речний, люб'язний [7: 108].

Науковець виділив два основні принципи польської ввічливості: принцип автономності, гідності, важливості кожної людини як особистості та принцип доброзичливості. Також характерним для поляків, на його думку, є:

- прояв скромності, зменшування власних заслуг;
- люб'язне вираження прохання, вдячності;
- відчущання співрозмовника;
- делікатне ставлення до іншої людини;
- повага до жінки, людей похилого віку, батьків, керівників [6: 77–78].

Дещо по-іншому розставлені акценти у визначенні норм ввічливості Малгожатою Марц'янік. Вона зазначає, що основними є вияв пошани партнерові діалогу (особливо людям похилого віку, жінкам, керівникам тощо) зі зменшенням ролі того, хто говорить, та зацікавлення справами, важливими для партнера (станом здоров'я рідних, професійною діяльністю тощо). Подальший перелік норм вона розширює:

- принципом відчущання партнера;
- схваленням і доброзичливістю;
- проявом бажання знаходитися в товаристві партнера;
- принципом пропонування допомоги;
- принципом вираження пам'яті;
- принципом поваги до незалежності партнера [4: 271].

Узагальнюючи риси польського мовного етикету, дослідниця визначила традиційну модель польської ввічливості, яка виражається такими категоріями:

1. Симетричність ввічливої поведінки. Йдеться про те, що конкретно адресована поведінка вимагає відповідної реакції, наприклад: на привітання необхідно реагувати привітанням, на вітання — подякою.
2. Солідарність з партнером. Це означає відчущання й взаємодію з партнером, наприклад: разом зі співрозмовником радіємо, засмучуємося, приймаємо запрошення тощо.
3. Підвладність. Принцип полягає в тому, що адресант у розмові мусить зменшити власну вартість і власні заслуги, наприклад: у відповідь на подяку поляки використовують фрази *Nie ma za co*, *To drobiazg*, *Cała przyjemność po mojej stronie* тощо.

У випадку розбіжності між задекларованим зразком поведінки зі справжніми відчущаннями модель зазнає певних трансформацій і визначними для поляків стають такі правила «ввічливої гри» [2: 434]:

1. Пожаліймося.
2. Дам тобі пораду, навіть якщо про це не просиш, тобто скажу тобі, що маєш зробити, подумати, відчущати.
3. Поляк хвалить, бо мусить.
4. Наполягатиму, доки не підкоришся.
5. Необхідно вдавати, що знаєш тих, кого треба знати.
6. Кайся й прислуговуй.
7. Поляк, коли отримує похвалу, застосовує квапливе заперечення, щоб отримати ще більше схвалення.

Важко погодитися, що описана традиційна модель польської ввічливості й правила мовної гри властиві лише полякам. Українці також застосовують подібні

стратегії в спілкуванні. Проте ми не маємо відповідних досліджень, а, отже, не можемо визначити міру збіжності/розбіжності поведінки представників обох націй. Українські дослідники розглядають лише основні аспекти культури спілкування й етикету, висвітлюють питання стилів мови і мовлення, нормативності поведінки в стандартних етикетних ситуаціях, а специфічні національні риси цієї поведінки, зокрема модель української ввічливості, залишаються поза їхньою увагою.

Інший підхід розуміння ввічливості в польському мовознавстві пов'язаний із вивченням мовленнєвих актів, зокрема чинників, що впливають на формування мовного етикету й вибір етикетних мовних формул. Так, вважається, що етикетні формули є частиною суспільних стереотипів і створюють систему знаків різної структури, функціонування яких залежить від соціолінгвістичних і психологічних чинників. Ці формули належать до відкритої системи мови, оскільки поповнюються новими фразами в результаті зміни навколишніх реалій, і поділяються на тематичні групи, наприклад: адресативні звороти, формули привітання, прощання, вітання, запрошення, подяки, прохання тощо. Вибір і вживання етикетних висловлень зумовлені історично й національно. У конкретній комунікативній ситуації вони залежать від віку, статі, соціального статусу, комунікативних умов, психологічних особливостей співрозмовників і характеру взаємин між ними. Теоретичні опрацювання в цьому напрямку становлять незначну частку, натомість більшість досліджень має практичне застосування.

Вивчення мовленнєвого етикету широко представлене й в українському мовознавстві. Досліджено структуру й історію мовленнєвого етикету, проаналізовано етикетні фразеологічні звороти та етикетні лексеми української та інших мов, описано етнолінгвістичний та функціональний аспекти вигуків етикетних формул, розкрито засоби вираження мовної чемності слобожан у кінці XIX й на початку XX ст. Також предметом наукових розвідок стали синтаксично-стилістичний та гендерний аспекти українського мовленнєвого етикету. У деяких працях принагідно зверталися й до граматичного вираження ввічливості. Проте системного й комплексного вивчення феномену української ввічливості в діяхронії немає.

Отже, польське та українське мовознавство відзначається вагомим науковим доробком, присвяченим феномену ввічливості. Розвідки мають переважно прагматичне спрямування, оскільки ввічливість розглядається як комунікативна стратегія, орієнтована на досягнення позитивного результату, яка виявляється в значеннях мовленнєвих актів за допомогою різнорівневих засобів — етикетних формул. Однак проаналізовані роботи дозволяють зробити висновок, що категорія ввічливості ще недостатньо вивчена в полоністиці й україністиці. Перспективою подальших студій вважаємо визначення специфічних рис ввічливої поведінки українця в діяхронії та синхронії; окремі комплексні дослідження, які б розкривали особливості феномену кожної нації, а також у зіставному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапачило Н. Я. Категорія ввічливості в контексті самопрезентації учасників комунікації (на матеріалі телевізійних інтерв'ю / Н. Я. Гапачило // Наукові записки. Серія «Філологія» — 2010. — Вип.16. — С. 77–83.
2. Кравчук А. Лексикологія і культура польської мови : У 2 т. — Т. 2 : Культура мови : Підручник для вищих навчальних закладів / А. Кравчук. — К. : Фірма «ІНКОС», 2011. — 520 с.
3. Телеки М. М., Шинкарук В. Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : моногр. / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. — К. : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. — 176 с. — Бібліогр. : С. 148–171.

4. Marcjanik M. Etykieta językowa / M. Marcjanik // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław : Wiedza o kulturze, 1993. — S. 271–304.
5. Marcjanik M. Grzeczność w komunikacji językowej / M. Marcjanik. — Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. — 168 s.
7. Ożóg K. Uwagi o współczesnej polskiej grzeczności językowej / K. Ożóg // Ożóg K. Polaszczyzna przelomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. — Rzeszów, 2001. — S. 73–84.
7. Skudrzyk A. Normy grzecznościowych zachowań językowych (etykieta językowa, savoir-vivre, bon ton, dobre wychowanie, grzeczność językowa) / A. Skudrzyk // Sztuka czy rzemiosło? Nauczycь Polski i polskiego / Pod red. F. Achteлик, J. Tambor. — Katowice, 2007. — S. 105–122.

УДК 81'276.16(09):81'36

Наталія Рябокiнь, Полтавський iнститут економiки i права

ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ ПОЗИТИВНОЇ РЕАКЦІЇ ЯК СТРАТЕГІЇ ВВІЧЛИВОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розглянуто етикетні кліше як репрезентанти ввічливої позитивної реакції, зокрема конструкції, що виражають байдужу й пасивну згоду i є неспецифічними iндикаторами згоди. Також проаналізовано конструкції згоди, виражені фразеологізмами.
Ключові слова: *етикет, ввічливість, стереотипи, етикетні кліше, iндикатори згоди.*

В статтє рассматриваются этикетные клише как репрезентанты вежливой положительной реакции, в частности конструкции, выражающие равнодушное и пассивное согласие и являющиеся неспецифическими iндикаторами согласия. Также проанализированы конструкции согласия, выраженные фразеологизмами.

Ключевые слова: *этикет, вежливость, стереотипы, этикетные клише, iндикаторы согласия.*

The article deals with etiquette cliché as representatives of politely positive response and design, expressing indifference and passive consent and consent are nonspecific indicators of consent. Agreement designs expressed with phraseology are also analyzed.

Key words: *etiquette, politeness, stereotypes, etiquette clichés, consent*

Для логічного розгортання обраної дослідницької царини з'ясуємо насамперед значення слова *етикет* — «це установлені норми поведінки i правила ввічливості в якому-небудь товаристві» [186: Т. 2, 490]. Якщо етикет — усталене в суспільстві зведення правил — регулює нашу поведінку в співвідношенні з соціальними вимогами, то мовленнєвий етикет можна визначити як регулюючі правила мовленнєвої поведінки. Керуючись цими правилами, співрозмовники використовують у мовленні ті одиниці, які виражають неконфліктне, позитивне ставлення до людей, тобто відношення доброзичливості.

Також етикет регулює вибір адресантом найбільш доречного та відповідного мовного засобу щодо конкретного адресата, у цій конкретній ситуації та за цих умов спілкування. В одній ситуації (офіційній) буде доречною негативна реакція на зразок: *Я з Вами не погоджуюся*, а в другій (неофіційній): *Ти що з глузду з'їхав?* Ми

погоджуємося і не погоджуємося, ми дозволяємо і забороняємо — і все це робимо з урахуванням офіційних чи неофіційних умов спілкування і своїх власних ролей відносно позицій співбесідника, і конкретних ситуацій спілкування, і національних звичок та традицій, менталітету тощо.

Таким чином, мовленнєвий етикет втілюється в стереотипи, в усталені вирази, формули спілкування, які ми не будемо зновом кожного дня, а використовуємо вже готові, які відкладені в нашій мовленнєвій свідомості. Але загалом мовленнєвий етикет — це стійкі, стереотипні комунікативні одиниці мови, хоча їх вибір у конкретному мовленнєвому акті, як і будь-який вибір, справа творча.

Мета поданої розвідки — описати комунікативні ситуації позитивної реакції й визначити та проаналізувати етикетні формули та фразеологічні конструкції, що репрезентують ці ситуації в мовленні. Матеріалом для дослідження стали тексти українських письменників XIX–XX століть.

Невід’ємним чинником етикету є ввічливість — «властивість за значенням ввічливий» [186: Т. 1, 304]. А ввічливий — це той, який дотримується пристойності, виявляє уважність, люб’язність; чемний [там само: 304]. Р. Лакофф формулює Принципи Увічливості у вигляді трьох правил: «Не нав’язуй своєї думки», «Давай співрозмовнику можливість вибору», «Будь доброзичливий» [62: 276–302].

Дотримання Принципу Ввічливості накладає певні обмеження на поведінку членів суспільства, які полягають у тому, щоб враховувати інтереси партнера, його думки, бажання і почуття, полегшувати, по можливості, вирішення його завдань. Реалізація цього Принципу має на меті домогтися максимальної ефективності соціальної рівноваги і дружніх відносин. У прагматичній теорії мовного спілкування ввічливість розглядається як універсальний Принцип, який у практиці мовної взаємодії відіграє більш значну регулювальну роль, ніж Принцип Кооперації. Принцип Увічливості визначається як особлива стратегія мовної поведінки, спрямована на запобігання конфліктних ситуацій.

Дж. Ліч уважає Принцип Тактовності певною стратегією спілкування, спрямованою на запобігання можливих конфліктних ситуацій, що часто призводить до непрямих, алегоричних способів висловлювання, що порушує Принципи Ясності й Релевантності Грайса [244: 109]. За О. М. Корніяком, правильність, доцільність використання етикетних формул — це мистецтво грічності [100].

П. Браун і С. Левінсон пропонують набір різних тактичних прийомів, за допомогою яких адресант регулює свою мовну поведінку, виходячи з оцінки ситуації. «Ситуація оцінюється ним на основі трьох незалежних змінних:

- а) соціальної дистанції між мовцем і слухачем;
- б) влади одного комуніканта над іншим;
- в) ступенем упровадження в сферу адресата» [236].

Відповідно до того, яким чином мовець оцінює ризик «втрати обличчя» в певних обставинах, він вирішує, здійснювати чи ні мовленнєвий акт, а якщо здійснювати, то яку форму ввічливості обрати — відкрити, експліцитну чи приховану, імпліцитну [29].

Етикетні кліше як індикатори позитивної функції досить поширені як в офіційному, так і неофіційному усному та писемному мовленні. До етикетних формул позитивної функції належать такі конструкції, як *Дякую! Спасибі! Будь ласка!* і под.: — *Ляж, відпочинь. — Дякую, мамо (П. Гуріненко); — Сказати, щоб приготували? — Дякую, товаришу командуючий (П. Гуріненко).*

Синонім *дякую* — це *спасибі*. Але на відміну від *дякую*, у комунікативних ситуаціях *спасибі* набуває й додаткового значення: вираження невдоволення або

незгоди. За першим значенням, яке дає словник, ці конструкції — це вияв подяки, тобто основна їх функція у мовленні — вдячність комусь, за щось. Але за допомогою виразів *Дякую!*, *Спасибі!*, які репрезентують стереотипні конвенційні мовленнєві акти подяки, можна також як погодитися або дозволити, так і заперечити або не погодитися. Ці індикатори виражають стереотипну неспецифічну згоду, дозвіл, незгоду, наприклад: — *Сідайте, бо картопля зачахне.* — *Спасибі* (М. Стельмах); — *Ходімо до хати, — торкнувся Мирон руки Чигирин.* — *Спасибі.* Я зараз же додому (М. Стельмах).

Заради ввічливості мовець може відмовитися від прямої незгоди (*Я не погоджуюся; Я заперечую*), а виражати її завуальовано: *Я б з радістю, але...; Я не заперечую, але...; Я б з Вами погодився, але...;* або аргументує її: *Я не можу, тому що...;* чи сам аргумент використовує як непогодження: — *Літо — найкраща пора року.* — *Я люблю зиму* (друга репліка означає незгоду з попереднім висловлюванням співрозмовника).

Етикетні кліше в складі негопозитивних мовленнєвих актів демонструють увічливу згоду, незгоду, дозвіл. Слід зазначити, що цей індикатор чи будь-який інший етикетний вираз не трапляється у складі заборони.

До неспецифічних засобів вираження позитивної реакції належать етикетні кліше *дякую; спасибі; будь ласка; із охотою; із задоволенням; залюбки* як ввічлива згода та конструкції *хай / нехай; все одно; як хочеш; ні; хай буде по-твоєму (Вашому)* — байдужа згода.

Слова подяки або етикетні кліше досить поширений стереотипний неспецифічний індикатор МА згоди в усному та писемному мовленні (2,5%). М. К. Любимова ввічливу позитивну реакцію зараховує до діалогічних єдностей неповної згоди. Адже позитивна відповідь співрозмовника найчастіше детермінована «принципом ввічливості». «Під час такої згоди комунікант погоджується через делікатність» [114: 100]. Усі зазначені вище дослідники погоджуються з тим, що ввічливі форми згоди підкреслюють акт доброї волі та готовності виконати певну дію.

Розглянемо індикатор *дякувати* у функції згоди, словникове значення якого «висловлювати, виражати подяку, бути вдячним за щось. // Уживається як слово, яким виражають вдячність за зроблене добро, виявлену увагу» [186: Т. 2, 451]. Мовленнєвий акт подяки (*Дякую*) у спілкуванні може виконувати функцію мовленнєвого акту згоди, наприклад, як позитивна реакція на пропозицію: — *Карпне, сідайте з нами.* — *Дякую* (В. Винниченко).

Синонім форми *дякую* — *спасибі* має таке тлумачення: «*спасибі* — 1. Уживається для вираження, висловлення вдячності за зроблене добро, виявлену увагу і т. ін. 2. Уживається для вираження невдоволення, незгоди, при відмові від чогось, небудь-неприємного, небажаного і т. ін.» [186: Т. 9, 492]. За першим значенням, цей індикатор сигналізує про вияв подяки, тобто основна його функція у мовленні — це вдячність комусь за щось. Отже, за допомогою виразів *Дякую!*, *Спасибі!*, які репрезентують стереотипні конвенційні МА подяки, можна також погодитися з чимось або дозволити щось співрозмовнику. Ці індикатори виражають стереотипну згоду на пропозицію адресанта, виражену як у розповідній, так і в питальній формі, наприклад: — *Сідайте, бо картопля зачахне.* — *Спасибі.* (М. Стельмах); — *Вечеряти будете?* — *Дякую.* (З усного мовлення).

Конструкція *будь ласка!* вживається як «чемне звертання при проханні або згоді на що-небудь» [186: Т. 4, 450]. У спілкуванні за допомогою цього індикатора може виражатися згода на пропозицію: — *Так туди вийдемо до них.* — *Будь ласка.* (Б. Лепкий); прохання або спонукання до дії співрозмовника: — *Покажіть ваші*

документи. — *Будь ласка...* (П. Гуріненко). Мета ввічливої згоди — дати позитивну відповідь на пропозицію, прохання чи питання, переконати співрозмовника в доброму ставленні до нього.

У складі етикетної формули, яка репрезентує МА згоди, ступінь вияву предикативної ознаки може експлікуватися лексичними засобами-інтенсифікаторами, такими як *з охотою, дуже, щиро*: — *Ти можеш п'ять хвилин цілком спокійно й мовчки вислухати мене?* — **З охотою. Будь ласка.** (В. Винниченко); — *Ви любите поезію?* — **Дуже!** (П. Гуріненко); — *На добраніч.* — **Щиро дякую,** — *відповів...* (Ю. Мельничук). Говорячи з охотою, мовець не лише погоджується на пропозицію за власним бажанням, а ще й показує прагнення та схильність виконати її: — *Привітати її хочеш?* — **З охотою.** (В. Винниченко).

Посилення ввічливості позитивної реакції відбувається завдяки повторенню (1; 3), конкретизатору якості (2; 3; 4) та окличній інтонації (2):

1) — *Прошу сідати.* — **Спасибі, спасибі.** (Б. Антоненко-Давидович); 2) — *Так ви згодні?* — **З охотою, з приємністю!** (В. Винниченко); 3) — *Це дві хвилини.* — **З охотою, з охотою.** (В. Винниченко); 4) — *Ти що-небудь напишеш у моєму щоденнику?* — **З великою охотою...** (А. Багдай).

Згода, виражена висловлюваннями *із задоволенням; залюбки* демонструє, крім бажання виконати пропозицію, ще й те, що адресант, погодившись, отримує від цього задоволення: — *Може, ти поведеш?* — **Із задоволенням!** (О. Черногуз); — *Може, поплаваємо на хвилях «Берізки»?* — **Залюбки!** (В. Минко).

Індикатор *із задоволенням*, на відміну від *залюбки*, може посилюватися за рахунок якісного прикметника: — *Позичте, дорогий сусіде, троячку.* — **З великим задоволенням!** (В. Минко). Оклична інтонація в цих реакціях підвищує емоційність та експресивність згоди.

Протилежною бажаній згоді є небажана, байдужа згода, яка представляє інтенційний смисл пасивної згоди. За М. К. Любимовою, «інтенційний смисл пасивної згоди — це інертна згода, викликана, як правило, відсутністю в комуніканта інтересу до обговорюваного питання» [114: 87]. Байдушю згоду ілюструють індикатори *хай* (рідко *най*); *нехай*; *все одно*; *як хочеш*; *ні*; *хай буде по-твоєму (Вашому)*.

Такі конструкції демонструють можливість схвалення непочатої чи початої дії: — *Обідать же.* — **Хай! Насипай.** (А. Тесленко) або погодження зі змістом висловлювання адресата: — *Не хочеться з вами говорити,* — *сказав,* — *гидкі ви мені.* — **Нехай,** — *запелетав Іваненко.* (В. Гжицький).

Ця позитивна реакція виражає неповну пасивну згоду, тобто байдужість адресата до предмета обговорення. Синонімом до значення часток *хай, нехай* є конструкції *все одно* та *як хочеш*, які також передають інертну згоду: — *Чорногуз, — підправив третій.* — **Все одно,** — *уперто сказав перший.* (Ю. Мушкетик); — *Ні, я до мамі поїду.* — **Як хочеш.** (В. Барка). Незважаючи на те, що ця конструкція демонструє незацікавленість та пасивність, вона попри це виконує функцію згоди із попередньою реплікою. Використовуючи цей неспецифічний індикатор, адресант погоджується зі змістом репліки-стимула, хоча він не викликає в нього особливого інтересу. Позитивно оцінивши мовленнєву ситуацію, яка склалася на момент розмови, адресант все ж таки погоджується за допомогою індикатора байдужої згоди — *все одно*.

Індикатор *ні* може виражати «згоду-підтвердження». Умовою для його використання є наявність заперечної частки *не* у висловлюванні-стимулі. У цих позитивних реакціях погоджуються з проханням, істинністю висловлювання адресата чи дають схвальну відповідь на запитання: — *Тобі вже нічого не шкода там?* — **Ні.**

(О. Довженко). Отже, важливу та вирішальну роль щодо семантики позитивів відіграє препозиційний контекст (репліка-стимул).

Іноді незацікавленість та байдужість до обговорюваного виявляється в інтонації й озвучується за допомогою вказівки на те, що погоджуються зі словами співрозмовника в цей момент, а не взагалі: — *Він добрий. — Ну гаразд, гаразд, нехай цього разу вийде на Твоє.* (Е. Андіївська); — *Ну, даєте? Ні? — Хай вже по-вашому...* (В. Винниченко); — *Скажете, що тепер боїтесь самі ночувати. — Хай буде по-твому.* (М. Стельмах). Така реакція може також виникати внаслідок наполягання або навіть благання співрозмовника: — *Благаю, скажіть. — Ну, хай буде по-твому.* (О. Олесь).

Подані формули можуть поширюватися прислівником *так* для посилення прагматичного ефекту: — *Це, сказати б, суцільна гвардія. — Хай буде й так,* — згодився Антон. (П. Гуріненко); — *Бо Божейко добрий. — Най і так.* (Д. Міщенко); — *Зазіхань. Посягань, — рубонув рукою повітря Тищенко. — Нехай і так.* (Ю. Мушкетик). У репліках-реакціях дієслово *бути* може вживатися або ж лише домислюється. Частка *хай (най), нехай* виражає певний вияв байдужості при відповіді. «Але цей небажаний для спілкування чинник, упливаючи на якість стосунків, не позначається на значенні: така реакція виключає можливість іншого розуміння, оскільки все ж є згодою» [19: 284].

Частки *ну й та*, які супроводжують ці індикатори, також передають пасивність у відстоюванні своїх позицій, підкреслюючи певні вагання при відповіді: — *Бачиш, той і он той очей з тебе не зводять. — Та хай.* (Ю. Мельничук); — *А сам біжи. — Ну, хай так.* (В. Винниченко); — *Але я знаю напевне, що працюю з людьми чесними, відданими науці. — Ну, все одно.* (Ю. Мушкетик).

У дослідженому комунікативному матеріалі були також виявлені фразеологічні індикатори позитивної реакції більш чи менш ввічливі, які можна поділити на три групи:

- 1) Я / Ми-орієнтована згода (*я (ми) не проти*);
- 2) Ти / Ви-орієнтована згода (*маєш (-те) рацію; як (наче) в око вліпив (-ли)*);
- 3) у якій не називається особа адресата (*що правда, то правда; що правда, то не гріх; що й казати; ще б пак!; ще б як!; чому б ні; чом би й ні; чом ні*). Фразеологічні конструкції у функції позитивної реакції поширюють і збагачують мовленнєву картину згоди, відображають стереотипи уявлень людини, її мовленнєвий досвід, характеризуються образністю та ментальною значущістю [163: 30–41].

Фразеологізми мають визначену схему побудови та виразну емоційно-експресивну забарвленість. Переважно такі репліки функціонують у реальному діалозі як питальні, окличні й розповідні висловлювання.

Розглянемо фразеологізми з семантикою згоди Я / Ми-орієнтовані — *не маю нічого проти*, означає «бути згодним, погоджуватися з ким-, чим-небудь; не заперечувати чогось» [211: Т. 1, 478]. Цей індикатор використовують як схвальну відповідь на пропозицію або плановану дію: — *Якщо пан Сулятицький не заперечує, то я міг би розповісти вам, дорогий друже, тему нашої розмови. — Чого ж, я не проти,* — з кислою міною згодився пан Сулятицький. (С. Тельнюк) або на запитання: — *Ми йдемо? — Я не проти.* (З усного мовлення).

До Ти / Ви-орієнтованих фразеологічних конструкцій належать *маєш (-те) рацію; як (наче) в око вліпив*. Зокрема «*мати рацію* — 1. Бути правим; правильно, слушно думати, говорити, діяти. 2. Виявлятися слухним, правильним, бути обґрунтованим, переконливим (про думку, слово і т. ін.)» [211: Т. 1, 474], є досить поширеним засобом вираження позитивної реакції — згоди на пропозицію: — *Треба*

щось придумати, зробити якийсь тарарам, такий, розумієш, культурний погромчик, щоб хлопці пам'ятали, що ми ще живі-здорові. — **Маєш рацію.** (Ю. Мельничук).

Цей індикатор виражає повну згоду зі змістом висловлювання мовця: — *Навіщо було говорити стільки страхіть.* — **Маєш рацію,** — погодився Проник. (В. Жицький). Адресат визнає слушність міркувань адресанта і саме тому висловлює свою цілковиту згоду.

Дієслово в складі цієї конструкції може вживатися в другій особі однини та у ввічливій формі множини: — *Надходить осінь, зволікати не можна,* — палко доводила Тося. — **Ви маєте рацію,** зволікати не можна, — повторила. (М. Самсонова). Це зумовлене спілкуванням різних за статусом комунікантів або однакових, але не досить близько знайомих, щоб звертатися на «*ти*».

Синонімічною до *маєш рацію* є репліка як (мов, наче і т. ін.) в око вліпив (-ли), яка означає «говорити, робити саме те, що потрібне, своєчасне, відповідає конкретній ситуації» [211: Т. 1, 138]. Цей фразеологічний вираз використовується як схвальна відповідь на зміст висловлювання мовця: — *Навіть за могилу на цвинтарі треба було заплатити,* — неспіливо обізвався Дмитро. — **Як в око вліпив,** — задоволено відповів Тимофій. (М. Стельмах). Уживаючи цю фразеологічну конструкцію, адресант визнає правильним і доречним зміст попереднього висловлювання і саме тому так експресивно погоджується: — *Фотографічна пам'ять.* — **Оце ти як в око вліпив.** (Є. Крижевич). У вищеподаних прикладах формули *як (як) в око вліпив = погоджуюся*.

Фразеологічні вирази третьої групи не мають у своїй структурі вказівки на особу адресата і можуть стосуватися як одного, так і декількох комунікантів. Перераховані вище формули третьої групи умовно можна поділити на дві підгрупи: а) згода з інформацією (що правда, то правда; що правда, то не гріх; що й казати; ще б пак!; ще б як!); б) згода на пропозицію (пропозицію-запит), прохання, спонукання (чому б ні; чом би й ні; чом ні).

Фразеологізми першої підгрупи, зокрема *«твоя (ваша, їхня) правда* означає, що хто-небудь не помиляється, правий, має рацію в чому-небудь» [211: Т. 2, 686]. Цей індикатор демонструє згоду зі змістом попереднього висловлювання комуніканта: — *Чимало їх лежало тут кругом тебе,* — відповіла Мотря, — *глянь, яка червона мурава!* — **Твоя правда.** (Б. Лепкий).

Синонімічною до розглянутої конструкції є формули *що правда, то правда; що правда, то не гріх*, які також ілюструють повне погодження з інформацією в ініціальному висловлюванні мовця: — *А вже ваші Кожум'яки здаються звідтіля смердячим болотом, в котрому повивертали боки проти сонця товсті свині.* — **Що правда, то правда!** (І. Нечуй-Левицький); — *Треба ж їй якусь раду давати, бо ж розсиплеться.* — **Що правда, то не гріх,** — ховали від нього насмішкуваті очі. (Є. Гуцало). Інформативне висловлювання може виражатися як розповідним, так і питальним реченням: — *Не можна ж рівняти Оленку до Єфросини?* — **Що правда, то правда.** (І. Нечуй-Левицький).

«Нічого (нема що, годі) [й] казати / що й казати — уживається для підтвердження певної думки, висловлення відсутності сумніву в чому-небудь; не можна заперечувати» [211: Т. 1, 361]. Наприклад: — *Виходить, у тяжкому ми стані, коли під Вороном будують укріплення та евакуюють заводи.* — **Що й казати.** (І. Ветров).

До другої підгрупи належать індикатори на зразок *ще б пак!, ще б як!*, які, за словником, означають «тільки так повинно бути, а не інакше; само собою зрозуміло; звичайно» [211: Т. 2, 970; 978]. Ці висловлювання виражають безперечну, абсолютну згоду на пропозицію: — *Тоді ходімо до твоєї матері, най благословить нас.* — **А чом би й ні?** — зголосився. (Д. Міценко); плановану дію: — *А може,* — подав голос і князь, — *може, доки вляжеться гнів обривів, як і кутригурів, інакше вчинимо: роменські*

навінулярії ходитимуть до нас і скуповуватимуть пушину, товари всякі. — **А чом би й ні**, — милостиво погодився. (Д. Міщенко); схвальну відповідь на запитання: — *Напевне, дістається Дмитру Гавриловичу?* — **Ще б пак!** (І. Ветров); — *Ви знаєте Портянка?* — **Чом би й ні?** (Ю. Мельничук); — *Там пити пиво?* — здивувався Микола. — **А чому б ні?** (В. Гжицький).

Цілковита Я / Ми-орієнтована та Ти / Ви-орієнтована фразеологічна згода також може підкріплюватися поширювачами, наприклад — якісними конкретизаторами: — *Та в тому, що життя проходить повз мене.* — *Ти маєш повну рацію*, — сказав Хома, вислухавши Миколу. (В. Гжицький); вставними словами: — *Підбирай чесних помічників, ось що головне.* — *Ти маєш, безсумнівно, рацію*, — погоджувався Дума. (В. Гжицький).

Звертання (ніжні найменування) в цих конструкціях можуть демонструвати симпатію та небайдужість до особистості адресанта: — *І мені, правду сказати, сумно дивитися на вас.* — **Ви маєте рацію, любий.** (В. Винниченко); — *То вам напrawdę не до вподоби наша нова хата?* — **Ще й як, дядьку!** (В. Стефак).

Отже, фразеологічна згода представлена трьома групами конструкцій:

- 1) Я / Ми-орієнтована;
- 2) Ти / Ви-орієнтована;
- 3) така, у якій не називається особа адресата.

Фразеологізовані формули згоди, практично всі, емоційно марковані і вживаються переважно на пропозицію, інформацію та запитання, характеризуються сталою схемою побудови та відзначаються яскравою емоційно-експресивною забарвленістю та більш чи менш вираженою ввічливістю.

Фразеологізми та етикетні кліше як репрезентанти ввічливої позитивної реакції та конструкції, які виражають байдужу та пасивну згоду, є неспецифічними індикаторами згоди. Здійснений аналіз текстового матеріалу засвідчив, що в комунікативних інтеракціях українці здебільшого виявляють бажаний тип згоди, який доводить, що мовцеві небайдужа ситуація, про яку йдеться, до того ж вона є для нього бажаною. Даючи свою згоду, адресат демонструє не лише позитивну реакцію на висловлювання адресанта, а ще й виражає своє бажання брати участь у тому, з чим погодився.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : монографія [Текст] / Надія Францівна Баландіна. — К. : АСМІ, 2002. — 332 с.
2. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі : монографія [Текст] / Лілія Ростиславівна Безугла. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. — 332 с.
3. Brown P., Levinson S. Politeness : Some Universals in Language Usage. — New York : Cambridge University Press, 1987. — 281 p.
4. Гордон Д. Постулаты речевого общения [Текст] / Д. Гордон, Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике : сборник / общ. ред. Е. В. Падучева. — М. : Прогресс, 1985. — Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. — С. 276–302
5. Корніяка О. М. Мистецтво гречності: Чи вміємо ми себе поводити? [Текст] / О. М. Корніяка. — К. : Либідь. — 1995. — 96 с.
6. Leech G. N. Principles of pragmatics / G. N. Leech. — London, New York : Longman, 1983. — 250 S.
7. Любимова М. К. Интенциональные смыслы согласия и несогласия в русских и немецких дискурсах совещаний и переговоров [Текст] : дис... канд. филол. наук : 10.02.19 / Мария Константиновна Любимова ; Тамбовский гос. техн. ун-т. — Тамбов, 2005. — 196 с.

8. Рудик І. М. Комунікативно-прагматичні типи висловлювань зі значенням згоди / незгоди в сучасній англійській мові : дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ірина Миколаївна Рудик ; Житомирський держ. пед. ун-т. ім. І. Франка. — Житомир, 2000. — 174 с.
9. Словник української мови [Текст] : В 11 т. / Ред. колегія акад. Іван Костянтинович Білодід та ін. — К. : Наукова думка. — Т. 1 : А — В. — 1970. — 799 с ; Т. 2 : Г — Ж. — 1971. — 550 с ; Т. 4 : І — М, 1973. — 840 с ; Т. 9 : С. — 1978. — 916 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. [Текст] / за ред. Віри Максимівни Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1993. — Т. 1. — 528 с ; — Т. 2. — 456 с.

УДК 811.161.2'367.335

Олена Полозова, Василь Терещенко,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

АСИМЕТРИЧНІСТЬ СКЛАДНОСУРЯДНИХ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ ЯК НАСЛІДОК АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРАГМАТИКИ ВВІЧЛИВОСТІ

У статті схарактеризовано прояви кількісної та якісної формально-семантичної асиметрії на рівні складносурядних пояснювальних речень сучасної української мови як наслідок актуалізації прагматичної інтенції мовця до забезпечення комфортної й ефективної комунікації. Розуміння ввічливості як способу досягнення комфортної комунікації дало підстави розглядати досліджувані одиниці як один із засобів синтаксичного репертуару вираження ввічливості.

Ключові слова: асиметрія форми й змісту, складносурядне пояснювальне речення, прагматика, інтенція, ввічливість.

В статье охарактеризованы проявления количественной и качественной формально-семантической асимметрии на уровне сложносочиненных пояснительных предложений современного украинского языка как следствие актуализации прагматической интенции говорящего к обеспечению комфортной и эффективной коммуникации. Понимание вежливости как способа достижения комфортной коммуникации дало основание рассматривать исследуемые единицы как одно из средств синтаксического репертуара выражения вежливости.

Ключевые слова: асимметрия формы и содержания, сложносочиненное пояснительное предложение, прагматика, интенция, вежливость.

The manifestations of qualitative and quantitative formal-semantic asymmetry at a level of compound explanatory sentence of modern Ukrainian language as a result of updating pragmatic intentions of the speaker to ensure a comfortable and effective communication are characterized in the article. Understanding of politeness as a means of achieving a comfortable communication gave reason to consider the studied units as a means of syntactic repertoire for expressing politeness.

Keywords: asymmetry of form and semantic, compound explanatory sentence, pragmatics, intention, politeness.

На сьогодні одним з актуальних аспектів дослідження синтаксичних одиниць мови є прагматичний [3; 5]. За цього підходу в центрі уваги науковців перебувають синтаксичні конструкції різної будови з погляду їхнього комунікативного, функціонально-інтенційного потенціалу.

Актуалізація прагматичної призматики синтаксису відбулася ще наприкінці ХХ століття, що було зумовлено поворотом до антропоцентризму як домінанти в осмисленні мовних явищ [1; 2; 3]. Завдяки цьому було зібрано чимало даних про функційно-прагматичний потенціал синтаксичних конструкцій, свідченням чого в україністиці є студії Ф. С. Бацевича, А. П. Загнітка, С. В. Ломакович, С. В. Мясоедової, О. О. Селіванової, Т. М. Спільник, П. Б. Ткач та ін. Разом із тим стверджувати, що в цій сфері на сьогодні все прояснене, не доводиться. Так, можна стверджувати, що нині залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі питання репертуару синтаксичних засобів, що сприяють досягненню мовцями ефекту ввічливості в комунікації, важливе місце серед яких, зокрема, належить і складносурядним пояснювальним реченням, «дивна» структура яких, навіть за першого наближення, переконує в їхній виразній прагматичній силі, у першу чергу як засобу вираження ввічливого ставлення до співрозмовника, заради якого мовець готовий йти всупереч універсальному «закону економії мовленнєвих зусиль» [4; 7; 10].

Варто зауважити, що синтаксична природа цих речень на сьогодні досить детально схарактеризована [8], однак питання «ввічливісної» передумови появи цього класу речень потребує більш ґрунтовного осмислення, що й переконує в актуальності пропонованої студії.

Мета статті — схарактеризувати складносурядні пояснювальні речення сучасної української мови як виразний зразок асиметричних форми й змісту конструкцій, що сформувалися як дієвий механізм досягнення мовцем прагматичних інтенцій, зокрема й інтенції ввічливості.

Предметом дослідження є складні сполучникові речення сучасної української мови в формально-граматичному, структурно-семантичному й прагматичному аспектах. Досягнення поставленої мети передбачає загальну характеристику цього типу складносурядних речень, зокрема з увагою до проблеми їхньої формально-семантичної асиметрії [7; 10] як результату пошуку мовцем форми для реалізації прагматичних цілей у комунікації [5].

Складні речення з пояснювальними сполучниками *тобто*, *а саме*, *або* та под. [9, 349; 13, 624–626; 8] по-різному кваліфікувалися в синтаксичній науці: одні науковці стверджували, що ці конструкції є складнопідрядними (О. М. Пешковський, Л. А. Булаховський), інші — відносили їх до складносурядних, а в багатьох синтаксичних описах їх узагалі обходили увагою. На сьогодні усталився погляд, згідно з яким ці конструкції кваліфікуються як складносурядні. Так, А. П. Загнітко стверджує, що складні конструкції з пояснювальним відношенням доцільно розглядати в межах сурядних, «оскільки вони репрезентують рівноправність компонентів і їх відносну структурну автономність» [9, 233], хоча, наприклад, І. Р. Вихованець відносить ці конструкції до синкретичного типу — перехідних між сурядністю й підрядністю [6, 345].

Унаслідок специфічного статусу пояснювальних конструкцій у межах складних речень науковці до цього часу приділили недостатньо уваги питанню асиметрії на рівні цих конструкцій. Окремі міркування стосовно цього питання в україністиці пропонує лише С. М. Глазова в дисертаційній студії «Пояснювально-отожнювальні конструкції в сучасній українській мові: семантика, граматика,

прагматика», де показує, що характер лексико-семантичного наповнення предикативних частин пояснювальних конструкцій може суттєво впливати на зміст пояснювального відношення, модифікуючи його в напрямку висновковості, узагальнення, конкретизації, градації, мети тощо [8, 10]. Погоджуючись із цим міркуванням дослідниці в цілому, варто, утім, наголосити, що асиметричні прояви на рівні пояснювальних складносурядних речень, як показує аналіз фактичного матеріалу й спостереження інших науковців, значно репрезентативніші, зокрема є підстави говорити, що у своїй основі ядро цього класу речень (конструкції зі сполучником *тобто*) може бути інтерпретоване як прояв кількісної асиметрії (див. про це [10; 11], тоді як на периферії активно функціонують конструкції якісно асиметричні (див. про це [10; 12]).

Базова семантика складних пояснювальних конструкцій визначена тим, що в предикативних частинах виражається зміст, який є тотожним, подібним, при цьому друга частина, уведена відповідними пояснювальними сполучниками, тлумачить, пояснює іншими словами зміст, виражений першою предикативною частиною, наприклад: *У піддереві вузла «Абстрактні відношення» особливу увагу привертає вузол «Оцінка», наповнений незначною кількістю ЛСВ із низькими індексами, тобто він не становить тематичної домінанти дискурсу (із журн.), Класичний синтаксис традиційно розглядає складносурядне речення саме за смисловими відношеннями між їх частинами і залишає поза увагою аналіз структурних відмінностей різних типів цих речень, тобто для традиційного синтаксису властивим є нерозмежування з-поміж складносурядних одиниць речень відкритої і закритої структури (із підруч.).* Окреслена семантика задається центральним засобом зв'язку цього типу речень — сполучником *тобто* (етимологічно «те є тим»), який передбачає, що друга частина пояснює, тлумачить, інтерпретує, уточнює, увиразнює думку першої. На думку А. П. Загнітка, «логічну основу пояснювального уточнювально-пояснювальних відношень становить думка про тотожність певного явища, ознаки чи обставини. Дві різні номінації віднесені до того самого об'єкта дійсності, але репрезентують цей об'єкт кожна у своєму аспекті. У цьому полягає функція подвійного позначення» [9, 239]. Такий синтаксичний механізм пояснювальних конструкцій дає підстави кваліфікувати їх як типові репрезентанти кількісної асиметрії в межах сурядного виду речень: у цих реченнях тотожний зміст (пропозиція) виражається двічі в різних предикативних частинах. Так, С. О. Шувалова зазначає, що такі конструкції найбільш уживані у випадках, коли для вербального відображення однієї денотативної ситуації використовується форма складного речення [14, 91].

Визнання цих конструкцій як кількісно асиметричних цілком можливе з огляду на розуміння кількісної асиметрії як здатності складних реченневих конструкцій виражати в складній предикативній структурі одну пропозицію. Дійсно, у конструкціях подібного типу вже сама схемна семантика, що задається в загальному вигляді сполучником *тобто* (як центральним засобом зв'язку), передбачає, що обидві частини мають в ідеалі виразити тотожний зміст — «те є тим», «те, про що я сказав у першій частині, є тим самим, про що я скажу ще раз у другій частині». Таким чином, мовець двічі номінує ту саму ситуацію дійсності (пропозиція), вербалізуючи її по-різному задля якнайкращого досягнення своєї комунікативної мети — забезпечити розуміння свого бачення дійсності співрозмовником. Як зазначає С. О. Шувалова, «автор, піклуючись про більш повне й точне сприйняття денотативної ситуації, наводить два різні її зображення, виділяючи різні аспекти її існування, і часто користуючись при цьому методом конкретизації або, навпаки, методом узагальнення, наприклад: *У шістнадцять років*

він жив уже абсолютно самостійним життям, **тобто** він не потребував будь-якої допомоги батьків. У шістнадцять років він уже не потребував будь-якої допомоги батьків, **тобто** жив абсолютно самостійним життям» [14, 91].

Зі сказаного випливає, що ціла підгрупа сурядних конструкцій пояснювальної семантики, зокрема пояснювально-ототожнювальних, які, до речі, є ядерними, може розглядатися як яскравий вияв кількісної асиметрії.

Нічого дивного в цьому немає, зважаючи на комунікативну орієнтованість цих конструкцій і їхній прагматичний потенціал. Саме бажання мовця бути зрозумілим у ситуації комунікації, забезпечити реалізацію важливих законів комунікації, зокрема закону залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль і закону довіри до зрозумілих висловлювань [3, 37–42] спонукає його до порушення загального мовленнєвого принципу, важливого для нього як мовця, — економії мовленнєвих зусиль.

Таким чином, типовим «чистим» виявом пояснювальної семантики є конструкції, у яких зміст частин є ідентичним. Разом із тим таких «чистих» конструкцій, насправді, небагато. Причина цього криється в тому, що в кожній конкретній ситуації мовець вільний визначати, що, на його думку, є ідентичним, тотожним номінуванням того, про що він сказав перед цим (у першій частині свого висловлення), у другій частині. Це спричиняє до того, що в багатьох випадках пояснювальна модель ситуації в другій частині речення (модель 2) виявляється за своїм змістом далекою від еталонного позначення ситуації в першій частині (модель 1), наприклад: *Я не буду з тобою про це говорити, **тобто** ти мені більше ніхто* (з усн. мовл.). Іншими словами, пояснювальний компонент цих речень — це суб'єктивно виділена автором висловлення модель ситуації, яким ним мислиться як така, що пояснює щось у конкретній комунікативній ситуації. З приводу цього С. М. Глазова наголошує, що «семантичну сутність пояснювальних конструкцій становить поєднання в їх структурі двох семантичних компонентів (поняття або двох пропозицій — елементарних і неелементарних), один із яких репрезентує основний зміст, а інший — пропонує його інтерпретацію, характер якої детермінований, з одного боку, прагненням мовця бути зрозумілим, а з іншого, — об'єктивними чинниками, передусім урахуванням фактору адресата» [10, 9].

Саме внаслідок такої крайньої суб'єктивної деліберативності поєднаних моделей однієї ситуації в межах предикативних частин пояснювальних конструкцій на рівні цих складних одиниць можуть формуватися додаткові значення, що далекі від базової семантики, заданої сполучником *тобто* («те є тим»). У цьому випадку є підстави вести мову про якісну асиметрію, тобто про ситуацію, за якої на структурі одного типу речень розвиваються інші значення, тобто основна семантика речення ускладнюється додатковими значеннями, які в мові мають свої форми вираження [12].

Діапазон цих семантичних напашарувань може бути досить широким, зокрема фактичний матеріал засвідчує, що активно модифікують пояснювальну семантику такі значення, як зіставно-протиставне, причинове, наслідкове, цільове, допустове, градаційне.

Так, у реченні *Нам треба дуже багато попрацювати, **тобто** відпочивати зовсім немає коли* (з усного мовлення) пояснювальна семантика ускладнена зіставно-протиставним відношенням, пор.: *Нам треба дуже багато попрацювати, **а** відпочивати зовсім немає коли*. Така модифікація стає можливою через вживання в компонентах речення антонімічних лексем «працювати» — «відпочивати».

У реченнях [Тоді ні в кого ще не було мобільних телефонів,] зупиняться вони мали намір посеред лісу, **тобто** до будь-якого населеного пункту було бігти далеченько (Л. Денисенко); [Збірник зараз якраз формують.] Напишіть обов'язково статтю, **тобто** її зможуть там опублікувати (з усн. мовл.) семантику пояснення супроводжує відношення причини. Таке ускладнення змісту відбувається через те, що подія, указана в першій частині висловлення, породжує, каталізує подію, окреслену в другій частині, пор.: Зупиняться вони мали намір посеред лісу, **тому що** до будь-якого населеного пункту було бігти далеченько; Напишіть обов'язково статтю, **тому що** її зможуть там опублікувати.

Пояснювальні конструкції можуть ускладнюватися також наслідковою семантикою. Це стає можливим тоді, коли перший компонент речення повідомляє про подію, логічним наслідком існування якої буде ситуація, вербалізована другим предикативним компонентом, наприклад: Ви вже не молоді, **тобто** треба поспішати вповні насолодитися життям (з усн. мовл.); Сьогодні студенти-першокурсники висадили на честь свята саджанці лип, **тобто** скоро в нашому місті буде парк (з газ.); Він на днях почав читати якусь нову книжку, **тобто** зовсім відірвався від реальності (з усн. мовл.). Трансформація наведених конструкцій засвідчує наявність наслідкового відношення між пропозиціями, пор.: Ви вже не молоді, **так що** треба поспішати вповні насолодитися життям; Сьогодні студенти-першокурсник висадили на честь свята саджанці лип, **так що** скоро в нашому місті буде парк; Він почав читати нову книжку, **так що** зовсім відірвався від реальності.

На пояснювальну семантику може нашаровуватись і допустовий відтінок значення. Це відбувається тоді, коли перша частина висловлення показує сприятливу або несприятливу умову, а друга виражає протилежний очікуваному наслідок. Наприклад, у реченні *Та він он біжить уже до крамниці, тобто знову нічого там не купить* ускладнення семантики спричинене тим, що ситуація першої частини передбачає один наслідок, тоді як друга ситуація моделює зовсім неочікуваний наслідок, який не впливає з першої ситуації як логічний, пор.: *Та він он біжить уже до крамниці, хоча знову нічого там не купить*.

Пояснювальне значення ускладнює й семантика мети. Диференційною ознакою значення мети є модальність бажаності настання в майбутньому певного стану речей. Часто подібну семантику мовець оформлює й у пояснювальних реченнях, наприклад: *Погукайте сантехніка, тобто нехай швидше замінить кран; Я сидів дуже тихо, тобто не хотів налякати пташок* (з усн. мовл.), пор.: *Погукайте сантехніка, щоб швидше замінив кран; Я сидів дуже тихо, щоб не налякати пташок*.

У реченнях на зразок *Учора погода зіпсувалась, тобто, краще сказати, вона була просто катастрофічною* пояснювальну семантику ускладнює відношення градації, пор.: *Учора погода не просто зіпсувалась, а вона була просто катастрофічною*. Поява цього значення стає результатом наповнення предикативних частин пояснювального речення лексикою, яка типово конститує градаційні конструкції. Як відомо, у предикативних частинах речень із градаційним відношенням мовець дуже часто моделює ситуації дійсності, які є однотипними, проте друга з яких розвиває, посилює, доповнює першу.

Із ряду пояснювальних конструкцій з ускладненою нашаруваннями інших значень семантикою вибиваються речення, які, хоч і створені за зразком пояснювальних, але мають предикативні частини з такою семантикою, яка цілком невідповідна логічній пропозиції, заданій структурною схемою цього типу конструкцій. Ідеться про речення на зразок *Сьогодні буде важкувато, тобто я так думаю; Як завжди, мучитимуть нас тут до нових віників, тобто я впевнена абсолютно в цьому*

(із усьн. мовл.) Як видно із наведених прикладів, друга частина, яка за схемною семантикою має містити пропозитивний зміст, що дублює зміст першої частини іншими словами або певним чином модифікує його, не містить пропозитивно-ситуативного змісту як такого. Вона пропонує лише модусну рамку ситуації, змодельованої в першій предикативній частині.

З огляду на це є підстави говорити, що пояснювальна конструкція є монопропозитивною, але поліпредикативною. У такому оформленні подібні конструкції зближуються за своїм значенням зі з'ясувальними з інверсивним порядком предикативних частин, пор.: *Сьогодні батько приїде, тобто я так думаю.* — *Що сьогодні батько приїде — я так думаю.* — *Я так думаю, що сьогодні батько приїде.* У зв'язку з цим виникає питання про те, чи не можна розглядати наведені пояснювальні конструкції як вияв якісної асиметрії, де на пояснювальну семантику накладається з'ясувальна. Відповідь у цьому разі буде негативною. Причина цього полягає в тому, що за своєю природою з'ясувальні речення цілком відмінні від пояснювальних: у перших — підрядна частина розкриває зміст головної, що інформує про внутрішній стан суб'єкта мовлення або про типовість існування певної ситуації, і є основною й обов'язковою, й при цьому конструкція відразу задається як така, що експлікує модусну рамку (головна частина) й пояснення до неї (підрядна частина); у других же — друга частина є такою, що має пояснити щось у першій частині, і з'являється, на відміну від підрядної з'ясувальної, непередбачувано, вимушено, як контрреакція мовця на можливу реакцію нерозуміння з боку співрозмовника, тобто поява другої частини в пояснювальних конструкціях є чимось випадковим і необов'язковим (точніше, прагматично мотивованим). Крім того, з'ясувальні є негнучкими конструкціями, а отже, типово не передбачають можливості перестановки предикативних частин. Таким чином, пояснювальні конструкції на зразок *Програми складені трохи дивно, тобто я в цьому впевнений* варто ідентифікувати як прояви кількісної асиметрії.

Окреслена вище специфіка пояснювальних конструкцій засвідчує їх надзвичайну своєрідність у межах складних синтаксичних одиниць: як на рівні ядерного прояву, так і на рівні периферійному ці конструкції можуть розглядатися як асиметричні. У першому випадку (ядерні конструкції) має місце кількісна асиметрія (дві предикативні частини вербалізують одну пропозицію — модель ситуації дійсності), а в другому (периферія) — спостерігається значна тенденція до появи якісної асиметрії (предикативні частини виявляють схильність до вираження додаткових семантичних відношень, не заданих структурною схемою). Видається, що таку унікальну «своєрідність» цього класу сурядних речень можна пояснити передусім їхньою функційно-прагматичною орієнтованістю: кожного разу за формування такої конструкції інтенція мовця спрямована на співрозмовника, турботу про якого, увагу до якого мовець з певних причин ставить вище за власний інтерес — бути економним.

Якщо розглядати цей феномен «марнотратства» мовця як свідомий акт у процесі комунікації, то, вочевидь, треба говорити, що в цьому випадку суб'єкт мовлення так чи інакше чинить увічливо, адже в такий спосіб виявляється його турбота про іншого, про комфорт цього іншого в комунікативному процесі. Безперечно, інтенцію мовця в разі використання пояснювальних конструкцій можна пояснити й по-іншому — як вияв егоїзму мовця, адже той, дублюючи свою думку двома способами, прагне передусім досягти власної мети (щоб його зрозуміли). Однак такий «негативний» інтерпретації причин появи в мовленні пояснювальних конструкцій суперечить той факт, що мовець, зазвичай, стає, так би мовити, на

місце співрозмовника в пошуках того смислу, який хоче актуалізувати в частині висловлення, яку приєднує сполучниками *тобто, а саме* та под., що й унеможливорює кваліфікацію інтенції мовця як егоїстичної інтенції на задоволення винятково власного комунікативного інтересу.

Таким чином, складносурядні пояснювальні конструкції в прагматичному аспекті можуть розглядатися як типові засоби виявлення мовцем інтенції ввічливості як інтенції, що спрямована на забезпечення комфорту в комунікації й, урешті досягнення, кожним із учасників спілкування поставлених цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. — М. : Изд-во иностр. лит., 1955. — 416 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 342 с.
4. Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. — 1972. — № 1. — С. 17–36.
5. Ван-Валин Р. Д. (мл.). Взаимодействие синтаксиса, семантики и прагматики в грамматических системах : развитие инструментария в XX веке / Р. Д. Ван-Валин // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. — 1996. — № 5. — С. 111–123.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 348 с.
7. Гизатулин С. Л. Семантическая экономия и избыточность в речи / С. Л. Гизатулин // Филологические науки. — 2001. — № 2. — С. 75–84.
8. Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматика, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н. / С. М. Глазова. — Х., 2005. — 20 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. — Донецьк : Вид-во Донецького нац. ун-та, 2001. — 662 с.
10. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / С. Карцевский // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. / сост. Звегинцев В. А. — М. : Просвещение, 1965. — С. 85–90.
11. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры / Т. А. Колосова. — Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1980. — 164 с.
12. Ломакович С. В. Роль лексики у формуванні змісту складного речення / С. В. Ломакович // Лінгвістичні дослідження. Науковий вісник. Вип. 3. — Х. : ХДПУ, 1997. — С. 149–153.
13. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : Навчальний посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
14. Шувалова С. А. Использование формы сложного предложения при отражении одной денотативной ситуации / С. А. Шувалова // Синтаксические отношения в сложном предложении. Сб. науч. тр. — Калинин : КГУ, 1989. — С. 90–99.

УДК [811.161.2'367:161.26]:395

Любов Умрихіна, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ВИСЛОВЛЕННЯ БАЖАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ЯК ЗАСІБ ВВІЧЛИВОГО НЕПРЯМОГО СПОНУКАННЯ

Статтю присвячено аналізу бажальних/оптативних висловлень з точки зору прояву стратегій ввічливості в українській комунікативній культурі. Виявлено здатність оптативних висловлень слугувати засобом непрямого спонукання з метою пом'якшення комунікативного впливу на співрозмовника.

Ключові слова: *суб'єктивно-модальне значення, модально орієнтовані висловлення, спонукальні висловлення, оптативні висловлення, семантика спонукальної бажальності.*

Статья посвящена анализу желательных/оптативных высказываний с точки зрения проявления стратегий вежливости в украинской коммуникативной культуре. Обнаружена способность оптативных высказываний служить средством косвенного побуждения к действию с целью смягчения коммуникативного воздействия на собеседника.

Ключевые слова: *субъективно-модальное значение, модально ориентированные высказывания, побудительные высказывания, оптативные высказывания, семантика побудительной желательности.*

The article is devoted to analysis of the desirable/ optative statements from the point of politeness strategies view in the Ukrainian communicative culture. The article elaborates the optatives ability to serve as a mean of indirect call to mitigate the communicative impact on the interlocutor.

Keywords: *subjective-modal meaning, modal oriented statements, imperative statements, optative statements, semantics of desire and inducement.*

Актуальність проблеми комунікативної поведінки, її національно-культурної специфіки, зокрема ввічливості як однієї з найважливіших категорій комунікативної свідомості, обумовлює потребу дослідження мовленнєвих засобів її реалізації. Історично засновані на нормах народної моралі, національно-культурних традиціях, правила ввічливої поведінки проявляють себе у вигляді спеціальних мовленнєвих формул і виражаються сукупністю різноманітних засобів.

Одним із проявів мовленнєвого втілення ввічливої поведінки є модально орієнтовані висловлення, які сприяють встановленню доброзичливих міжособистісних відносин й певною мірою визначають характер комунікативної ситуації. Цікавими в цьому плані виявляються оптативні висловлення, позначені контамінацією одразу двох модальних значень: бажальності та спонукальності.

У роботі прийнято погляд на бажальні (оптативні) висловлення як мовленнєві репрезентанти суб'єктивно-модального значення оптатива, суттю якого є уявлювана (ірреальна) ситуація, вірогідність реалізації якої не визначена, однак така реалізація могла б задовольнити потреби мовця, а відтак є бажаною для нього. На граматичному рівні оптатив представлений у вигляді оптативних речень. Семантика оптативних висловлень позначена розгалуженістю значеннєвих відтінків, серед яких виділено групу висловлень із значенням спонукальної бажальності [11].

Метою статті є розгляд потенціалу бажальних (оптативних) висловлень набувати спонукального ефекту в певних комунікативних ситуаціях з огляду на реалізацію стратегій ввічливості.

На своєрідність подібних висловлень неодноразово звертали увагу як вітчизняні мовознавці (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудик, А. П. Загнітко, Л. О. Кадомцева, М. У. Каранська, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський, І. І. Слинько та ін.), так і зарубіжні (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, І. С. Андреева, А. В. Бельський, О. П. Володін, Л. О. Сергієвська, В. С. Храковський та ін.). На думку одних, спонукальність є відтінком бажального значення. Інші, навпаки, вбачають у спонукальних реченнях здатність набувати бажального відтінку. Так, ще у виданні «Сучасна українська мова. Синтаксис», редактованому І. К. Білодідом, відмічено, що «модальне значення спонукальності набирає частково й значення бажальної модальності, що пояснюється витворенням їх із форм колишнього оптатива» [10: 134].

На підтвердження близькості двох значень деякі сучасні мовознавці залучають поняття «спонукальної бажальності». Так, Н. Арват зазначає: «Спонукальність і бажальність близькі, але розрізняються ступенем і характером модальності, що вони виражають, а також інтонацією (різкою, категоричною — м'якою пропонууючою)» [1: 43]. М. У. Каранська відмічає, що висловлення бажання набуває спонукального ефекту за умови застосування частки *краще*: *Ти б краще птахівничку зробив (з преси); Ти б краще за уроки взявся (усне)* [4: 29]. Н. Ю. Шведова відносить речення зі значенням бажання-прохання до окремої групи речень бажальної семантики, презентуючи їх такими прикладами в російській мові: *Не будил бы ты его! Прочитал бы ты нам стихи!*; *Подошла старуха, Шевельнула бровью: — Человек-наука, Дал бы мне здоровья!* (Боков); — *Ужин бы нам, — сказал Венька. — И пивка позволи-те? — И пивка* (Нилин) [8: 108].

Виділяючи бажальний семантичний відтінок окремих семантичних структур, А. П. Загнітко підтверджує доцільність виділення «окремого граматичного значення бажального способу, що виступає засобом ввічливо висловленого побажання: *ти зробив би, ти пішов би*». У кваліфікації таких граматичних структур науковець спирається на роботи М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського [3: 113].

Деякі дослідники залучають поняття «перехідної зони», що виникає на основі схожості ознак обох модальних значень (наявності загальної ознаки волевиявлення, а також можливості використання одних і тих же засобів для вираження оптативності й спонукальності). Так, зіставляльний аналіз мовного матеріалу дозволяє дослідникам зробити висновок про те, що віднесеність висловлення до оптативних або спонукальних залежить передусім від контекстних і ситуативних показників [7: 63]. Підтвердженням такої думки можуть слугувати приклади:

— *Коли ж думаєш хоронити? — спитав піп.*

— *Сьогодні б під вечір в церков винести, коли ласка ваша, а завтра й поховати!* — відповіла крізь сльози Марина (О. Кониський) (спонукальне висловлення) і

— *Ну, як справи? — допитувався Молибога. — Передачу носить жінка?*

— *Та приходить, подає звістку. А передачі — сам знаєш які. — Він зітхнув, махнув рукою. — Там хоч би як-небудь прогудувати мою бригаду* (Ю. Збанацький) (оптативне висловлення).

При цьому виявлено, що в деяких випадках для правильного прочитання модального значення того чи іншого висловлення виявляється достатньою орієнтація на лексичну семантику його складових компонентів [7: 63–64], як-от

у прикладах: — *Ти б, сестро, не клала на цю керсетку червоних зубчиків* (О. Забужко) (спонукальне висловлення, створене за допомогою звертання) і

Марися (одна). Таке щось чудне у нас робиться, що хоч з хати тікай! <...> Коли б хоч Миколу побачить <...> Хоч би прийшов, заспокоїв мене (І. Карпенко-Карий) (висловлення оптативні, бо відсутні показники апелятивності).

В українській граматиці прийнято розрізняти спонукальний і бажальний способи як носії різних модальних значень. Як зазначають автори «Теоретичної морфології української мови», 2004, «спонукальний спосіб виражає таку бажану дію, яка може відбутися лише тоді, якщо на те є добра воля особи, до якої звертається мовець» [2: 261]. Основними формами вираження цього значення названо такі: дієслово у формі умовного способу в 2-ій особі однини і множини, а також 1-ій особі множини (*Написав би ти відозву; Чи не пішов би ти увечері в садок; Написали б ми відозву*), у формі умовного способу з морфемами *хай, нехай* (*Нехай би діти допомагали дорослим; Хай би хто-небудь поїхав*), інфінітив з морфемою *би (б)* (*Напитися б води, тобі, друже; Їм би завтра вдало виступити; Чи не піти б вам, хлопці, до річки?*). До того ж зауважено, що «форми спонукального способу вживаються в простих реченнях спонукальної за семантикою природи» [2: 262].

Очевидним є той факт, що семантичний різновид спонукальної бажальності, виділений серед оптативних висловлень, знаходиться на перетині між двома модальними значеннями: бажальністю та спонукальністю. Складний зміст висловлень цього різновиду зумовлений схильністю до імпліцитного вираження спонукального значення на фоні основного, первинного суб'єктивно-модального значення, бажального. Компонентна структура семантики подібних висловлень може бути представлена у вигляді поєднання двох смислів: *Хочу, щоб здійснилось те, що вважаю необхідним + Хочу, щоб ти це зробив*, наприклад: *Може, ви, дідусю, якось тишком-нишком провели б нас* (І. Шаповал); — *Чи не пішла б ти, доню, — каже далі панімамка Теклі, — хоч би-сь травиці нажала*, бо за татарським зіллям далеко (А. Свидницький); *Займемся тепер тобою, Арсене Симоновичу. Як ти очунав? Не зовсім? Воно й видно. Полежати б тобі ще* (Т. Хадкевич); *То, Клим, лисиця до Якимівни внадила, курей переполовила. То Якимівна вже проходу мені не дає: «Ви б прийшли з Климом та вбили!» Отож я й збираюся на ніч у засідку* (А. Дімаров);

— *А може б, помирилися... слиж, Славко?*

— *Нізя...*

— *А то, їй-богу, могорич запили б...* (М. Хвильовий).

Представлені приклади оптативних висловлень семантичного різновиду бажальної спонукальності, вибрані із художніх творів видатних митців українського слова, яскраво ілюструють широку затребуваність в українському мовно-культурному просторі подібних модально-орієнтованих конструкцій при вираженні комунікативних намірів відповідно до традиційних стратегій ввічливості. Адже завуальована форма інтенції дозволяє максимально пом'якшити мовленнєвий вплив на адресата, надаючи співрозмовникові можливість самостійно обирати вихід запропонованої пропозиційної дії, на відміну від випадку з імперативними висловленнями.

Механізм формування спонукального значення в досліджуваних висловленнях пояснюється специфікою їх використання. Як відомо, оптатив за своєю первинною сутністю не має спонукального значення. Оптативні висловлення виконують у мовленні дескриптивну функцію, тобто описують певну ситуацію, що є предметом бажання. Тому семантика цих висловлень не передбачає апелятивності. Адресованість потенційному суб'єктові виконання бажаної дії не є обов'язковою, тим

більше, що часто можливим виконавцем бажаного виступає сам автор висловлення. Проте за відповідних обставин мовлення, при безпосередньому звертанні до адресата, повідомлення про бажану дію можуть сприйматися ще й як непряме спонукання до її виконання. У таких випадках значення апелятивності імплікується ситуацією спілкування, яка включає в себе мовця — суб'єкта бажання та слухача — потенційного діяча. Саме присутність апелятивності в змісті оптативних висловлень наближає їх до спонукальних.

Для успішності сприйняття слухачем подібного мовленнєвого акту й розпізнання у змісті бажального висловлення спонукального наміру важливу роль відіграють фонові знання щодо традицій ввічливої поведінки, закладені в свідомості учасників комунікації. Адже спонукальний компонент у змісті оптативних висловлень позначений характером прихованості, завуальованості спонукання. Речення мають на меті заохотити співрозмовника до виконання бажання через повідомлення про зміст цього бажання, таким чином лише натякнути на можливе здійснення бажаної ситуації за участю слухача.

Оптативні висловлення зазначеного змісту використовуються як стратегічний мовленнєвий прийом, який дозволяє забезпечити особистий простір адресата відповідно до стратегій комунікативного дистанціювання. У зв'язку з цим теорія мовленнєвих актів застосовує поняття «оптативної інтенції». Здійснення мовленнєвих актів в оптативній формі відбувається у більш пом'якшеній, увічливій тональності порівняно із наказовістю та вимогливістю директивів.

Як засвідчує фактичний матеріал, узятий із живого мовлення українців, виявлення ознак ввічливої комунікації супроводжує їх в усіх сферах життєдіяльності. Виховання традицій ввічливості формується в атмосфері родинно-побутового спілкування: — *Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився Богу. Може б, нам Господь послав талан та добрий врожай на полі*, — вговорювала мати сина (І. Нечуй-Левицький); *Було, мати стане їй казати: «Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала»* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ти б, Андрію, чи дрівець би наготовив отам, чи поросяті б намішав* (А. Тесленко); *Ти б пішов погуляв де синку, а то, мо, спочив би ліг!* (І. Багрянний); — *Куди се? — пита Пріська.*

— *Колядувати, мамо.*

— *Ти б краще не йшла, дочко* (Панас Мирний).

Тенденція до уникання прямих імперативних конструкцій спостерігається в ситуаціях спілкування не рівних за соціальним статусом людей: *Аж ось і обізвася один парубок, Денис Лискотун, і каже: — Коли б подозволили по дворам обиськати! Вже видиме діло, що ніхто з чужих не наїжджа, се певно свої* (Г. Квітка-Основ'яненко). Висловлене спонукальне бажання сільського парубка до голови ради слугує водночас пропозицією до розв'язання нагальної місцевої проблеми щодо захоплення невловимого злодія. А от у прикладі *От долізла до якогось писарчука у тяжиньому халатику, поклонилась і питається: — Коли б ви, паниченьку, зділали милость та швидше допросили мого Левка!* (Г. Квітка-Основ'яненко) маємо бажання-прохання селянської дівчини, звернене до працівника державної установи. Сподівання на отримання бажаного результату, невпевненість у можливості його здійснення, значна соціальна відстань між мовцем і адресатом — усе це не тільки унеможливорює передачу прямого волевиявлення мовця, а навпаки — створює умови для залучення саме оптативного висловлення.

Порівняно з максимальною інформативністю імперативів висловлення бажальної спонукальності мають подвійне потрактування змісту, а відтак можуть

інтерпретуватися як констативні (констатація бажання), так і перформативні (спонукання до дії). Розпізнання адекватного намірам адресанта комунікативного смислу виводиться не із пропозиційного змісту, а із засобів мовленнєвого коду, вжитих у конкретній конситуації, з конкретними мовцями, конкретною тематикою спілкування. Ефективність комунікативного акту залежить від осіб адресата і адресанта. Саме мовець визначає, яким буде мовленнєвий акт: перформативним чи констативним, прямим чи непрямим. Від адресата, у свою чергу, залежить те, чи зможе він інтерпретувати цей мовленнєвий акт як перформативний чи констативний, прямий чи непрямий і відповідно відреагувати реплікою в діалозі або конкретним немовленнєвим вчинком.

Так, висловлення *А якби ти мені, хазяєчко, чогось зварила. Ну, хоча б юшки з риби* (З. Тулуб) одночасно виражає бажання мовця щодо отримання результату певних дій від адресата та спонукання його до виконання бажаного. Про апелятивність висловлення свідчить насамперед застосоване звертання, до того ж у зменшено-пестливій формі, що допомагає забезпечити відносно приємне, невимуслене спілкування, позбавлене категоричності. Користуючись етикетними мотивами, мовець змушений оформлювати своє бажання не в прямий спосіб, а у вигляді не власне спонукального висловлення, передбачаючи, проте, можливість виконання адресатом свого завуальованого прохання. Порівняно з імперативними висловленнями маємо менший ступінь вірогідності здійснення означеної ситуації, пор.: *Звари мені їсти та Якби ти зварила мені їсти*.

Детальне вивчення мовленнєвих умов функціонування цих речень (друге з яких є органічним продовженням першого) дозволяє виявити причину появи висловлення опитативного характеру із спонукальним відтінком значення. Із контексту дізнаємось про певну комунікативну відстань між співрозмовниками (відносно коротке знайомство), що не дозволяє мовцеві переступити межу ввічливого прохання. Крім того, такий стан речей характеризується відсутністю достатньої інформації про адресата. Тому не дивно, що друге речення, де конкретизовано зміст висловленого раніше бажання, отримує як відповідь негативний результат (відмову): — *Ну, хоча б юшки з риби. У вас Урал поруч: рибу, певно, завжди маєте*, — сказав Тарас Григорович!

— *Нема. Ми цим не займаємось*.

Залежно від того, на кого спрямована бажана дія, точніше результат її виконання, розрізняємо бажання-прохання (бажання отримати результат для задоволення власних потреб), бажання-пораду (бажання отримати результат, який, на думку мовця, є необхідним для іншої особи), бажання-пропозицію (бажання отримати результат, який задовольнив би також потреби іншої особи, крім мовця). Усі вони є зразком прийнятих в українському суспільстві норм мовного етикету, що відповідає вимогам ввічливості, як-от: доброзичливе ставлення до співрозмовника, врахування його потреб, повага особистості партнера.

Прикладом опитативних речень із семантикою бажання-прохання є такі:

— *Доки мені на кабіні скніти? — запитував бригадира. — Садовили б на жатку!*

— *Рано! — казав Тиміш Мизинець. — Потрися-но спершу в шлеях... Я в твоїй шкурі ого походив!.. Не спіши...* (В. Земляк);

— *От мені б якесь таке діло на заводі*.

— *Проси Старика, нехай влаштує тебе на жомові ями* (В. Земляк);

Цілий день старий страждав, а на вечір став помирати. Пересохло в горлі, всередині пече.

— *Попити б!* — просить він (О. Донченко).

Оптативні речення з семантикою бажання-поради представлені такою групою прикладів: — *Ви б, дядьку, підждали трохи, просушилися*, — раяла Христя, — *а то як його в мокре ноги обгортати* (Панас Мирний); — *Треба ж, синку, що-небудь гадати*, — казала мати. — *Подивись на людей та порадься з ними, куди б то піти тобі, де б то краще заробляти. Попитався б ти у Лискотуна: той чого вже не зна? Усе зна...* (Г. Квітка-Основ'яненко);

— *Що ж ви нічого не робите слабій?*

Замфір махнув рукою.

— *Де там нічого... Ворожок та шептук була повна хата...*

— *А ви б доктора закликали!* — пораяв панотець (М. Коцюбинський);

Отець Гервасій Антосьові: «Та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидієш в хаті!» (А. Свидницький);

— *Я напишу маршалу Сталіну!*

— *Не радив би вам цього робити. Він надто зайнятий, щоб читати ще й листи про кохання* (П. Загребельний).

Бажання-пропозиція простежується в семантиці таких прикладів:

— *А тепер, хлопц, може би, ми дещо перекусили?* — говорить меценас ласкаво з висоти селянських пліч (О. Маковей);

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— *Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?* (Д. Яворницький).

Мовленнєвий матеріал засвідчує використання оптативних речень із комунікативною метою прохання у випадку відсутності прямої апелятивності до конкретного адресата, наприклад: *Домаха до салдата доходить та неначе з ким-небудь розмовля: «Де то тут шпалери та шумиха продається?.. Коли б мені хто показав...»* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Стала наша Домаха та й оглядається, і каже голосно: Ох, мені лихо! Загубила хустку... Коли б хто підняв та віддав* (Г. Квітка-Основ'яненко). Як відомо з контексту, оптативні висловлення слугують своєрідним натяком, завуальованим проханням, що з боку мовця-жінки виглядає як кокетування з діячем-чоловіком, потенційним виконавцем бажаного.

А от у прикладі — *Збожеволіє!.. Коли б хоч затужив хто гарно!* — заклопоталася Настя. — *Якби по Стеху хто пішов...* (Л. Яновська) друге оптативне висловлення, яке передбачає умову для здійснення першого, звернене одразу до групи адресатів. Спонування до дії відбувається безвідносно до конкретного діяча. Особа виконавця для мовця не є актуальною.

Отже, значення спонукальної бажальності має ситуативно обумовлений характер. Оптативні речення за своєю формально-синтаксичною природою не є типовим виразником спонукальної модальності. Вони можуть слугувати засобом увічливого непрямого спонування лише в певних мовленнєвих умовах, конкретно — при безпосередньому комунікативному контакті зі співрозмовником, який виступає потенційним виконавцем бажаної дії. На спонукальний характер оптативного висловлення можуть вказувати використані звертання, лексичне оточення оптативного речення, контекстуальні відомості. Відображаючи різні мовленнєві ситуації, оптативні висловлення із семантикою спонукальної бажальності слугують додатково засобом ввічливого вираження прохання, поради або пропозиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н. Н. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : [учеб.-метод. пособ. для студентов-филологов]. Часть I / Н. Н. Арват. — Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. — 174 с.

2. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
3. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. — Донецьк : Дон ДУ, 2001. — 662 с.
4. *Каранська М. У.* Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. пос.] / М. У. Каранська. — К. : НМК ВО, 1992. — 400 с.
5. *Курс сучасної української літературної мови : [у 2 т.]* / [ред. Л. А. Булаховський]. — К. : Рад. школа, 1951. — Т. II. Синтаксис. — 408 с.
6. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. — К. : Наукова думка, 1966. — 322 с.
7. *Распопова Т. И.* Оптативные и побудительные предложения (к проблеме дифференциации) / Т. И. Распопова // Синтаксис русского предложения : Сб. науч. ст. — Воронеж, 1985. — С. 59–65.
8. *Русская грамматика : [в 2 т.]* / [ред. Н. Ю. Шведова]. — М. : Наука, 1980. — Т. II. Синтаксис. — 709 с.
9. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
10. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / [ред. І. К. Білодід]. — К. : Наукова думка, 1972. — 513 с.
11. *Умрихіна Л. В.* Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Умрихіна Любов Володимирівна. — Харків, 2007. — 176 с.
12. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 408 с.

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Мова все частіше постає в динаміці свого оновлення й цей рух не завжди прогресивний, не завжди спрямований на збереження її етнічних вербальних особливостей, що відбивають характер і долю народу й нації. Місія лінгвістичної науки сьогодні — описати національний мовний досвід у його поліаспектних виявах.

**Єжи Бартмінські (польський етнолінгвіст,
помежів'я XX XXI ст.)**

ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПРОСТОРОВИХ ДОМІНАНТ У МОВНІЙ КАРТИНІ ПОЕЗІЇ МИХАЙЛА ПЕТРЕНКА

У статті розглянуто лінгвопсихологічну спрямованість мовного образу простору в поетичній творчості харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття Михайла Петренка. Особливу увагу сконцентровано на естетико-психологічному напрямі творчості поета, на новаторських досягненнях змалювання просторових реалій у романтичній поезії.

Ключові слова: *мовна картина світу, естетико-психологічний напрям, особистісно-психологічне начало, простір, просторові реалії, мовний образ простору.*

В статье рассматривается лингвопсихологическая направленность языкового образа пространства в поэтическом творчестве харьковского поэта-романтика 20–40-х гг. XIX века Михаила Петренко. Особое внимание сконцентрировано на эстетико-психологическом направлении творчества поэта, новаторских достижениях изображения пространственных реалий в романтической поэзии.

Ключевые слова: *языковая картина мира, эстетико-психологическое направление, личностно-психологическое начало, пространство, пространственные реалии, языковой образ пространства.*

The article deals with the lingual psychological aspect of the language image of space in poetic works by a Kharkiv poet-romantic of the 20s – 40s of the XIX century Mykhaylo Petrenko. Special attention is paid to the aesthetic and psychological tendency of the poet's creativity, to the innovative achievements of spatial realities presentation in romantic poetry.

Key words: *lingual world mapping, aesthetic and psychological tendency, personality-psychological origin, space, spatial realities, language image of space.*

До плеяди українських романтиків 20–40-х рр. XIX століття належить і Михайло Петренко. Поет творив у той час, коли виник і розвивався український романтизм паралельно й у взаємоінтеграції з просвітительським реалізмом. Петренко належав до того естетико-психологічного типу українських митців, які свідомо зверталися до нових принципів творчості. «Петренко ніби виявив нову фазу в розвитку української романтики, — писав А. Шамрай, — перейшовши від епічних народних форм до романсу, елегії, медитації і т. ін.» [5: 14]. А. Метлинський,

сам поет-романтик, говорив, що «Петренко — поет істинний, не нам рівня» [5: 158], а Костомаров відзначав його високий поетичний смак.

Михайло Петренко — поет того естетико-психологічного напрямку, представники якого свідомо вдавалися до нових принципів творчості. Як зазначає дослідник творчої спадщини митця Олексій Гончар, «поетові вдалося поєднати народно-пісенний досвід імперсонального зображення з орієнтацією на літературні норми розвиненого романтизму з його суб'єктивізмом, особистісно-психологічним началом. Петренко освоїв новаторські досягнення романтизму — драматизм, рвуність, розкриленість, незвичайність, суб'єктивність, ускладненість особистісного психологізму, піднесеність, фантастичність, свободу творчої фантазії, щире сповідальність» [1: 28].

Однак творчість поета зазнала діаметрально протилежних оцінок: від найсуворішої, винесеної І. Франком, «що вірші М. Петренка мають дуже малу поетичну, а ще меншу мовну вартість» [4: 96], до найсхвальнішої, поданої Ю. Шерехом: «У переборенні «котляревщини» Петренко був послідовнішим, ніж Шевченко. У створенні «чистої» дикції української поезії, не обтяженої реаліями побуту і щоденності, М. Петренко посів своє, окреме місце в історії літератури. У цьому велике принципове значення цього, зрештою, малого поета. Лексика й епітети його можуть нам видаватися малооригінальними. Для свого часу вони були революційні. Прийшов, щоб ще раз згадати слова А. Метлинського, поет» [6: 46].

Мета статті — виявити мовностилістичні особливості художньої моделі простору в поетичній творчості харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття Михайла Петренка, а також наголосити на естетико-психологічному напрямі творчості поета, на новаторських досягненнях у змалюванні просторових реалій у романтичній поезії.

Яка ж була справді «мовна вартість поезії М. Петренка? На нашу думку, творчість М. Петренка — помітна віха в історії не тільки української літератури, цікавою вона є й у мовностилістичному плані. Поет майстерно використовує м'якість та евфонічність української мови, одним із перших застосовує елементи звукопису, які надають поезії співучості. Не випадково поезії «Дивлюся на небо та й думку гадаю», «Туди мої очі, туди моя думка» стали популярними романсами і до сьогодні чарують людей. І хоч у творчості М. Петренка звучали мотиви його попередників (напр., А. Метлинського, М. Костомарова), поет мав свій власний, оригінальний голос, він був, за визначенням Ю. Шереха, «інший романтик».

У Шевченка, підкреслює Ю. Шерех, перше місце займає «концепція поета, що підпорядковує свої думки і свою творчість своїй країні. Крізь особисту лірику проходить і вибивається на поверхню національно-історична романтика. Цьому Петренко протиставить концепцію суб'єктивної і тим самим загальнолюдської лірики, пафосом усієї його відомої нам творчості є не колектив, а я, моя душа, мої переживання, які є водночас переживаннями універсальної людини, мій світ, що є світом універсальної людини, не драма національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагедія внутрішнього конфлікту, закладеного в самій істоті людської душі» [6: 35–36].

Усе це відбилося і в мові поета, зокрема в зображенні простору. Простір у поета сприймається через душевне відчуття ліричного героя, через його ставлення до всього, що його оточує, і передається через конкретні й узагальнені назви — *небо, поле, простори, гори, долини*: «Дивлюся на небо, та й думку гадаю...» [3: 287]; «І я біжу у поле від нудьги / І там на волі, на просторі / Святі пісні, свою нудьгу / Горам, долинам віддаю...» [3: 293].

Лірика М. Петренка — особистісно-психологічна. Навіть виходячи із назв самих поетичних творів таких, як: «Дивлюся на небо, та й думку гадаю», «По небу блакитнім очима блукаю», «Схилившись на руку, дивлюся я в вечірнє небо глибоко, далеко...», — вже видно, що поет сам є у цьому просторі не пасивним спостерігачем, а основною людською постаттю. На відміну від своїх попередників, він виступає *на тлі простору і в просторі*, який зображує, цим самим підкреслюючи свою *постать*. Саме в цьому виявляється його суб'єктивізм, щира сповідальність. Тому виявлення постаті ліричного героя в просторі М. Петренка є займенник першої особи однини *Я*. Він найчастіше трапляється в поезіях цього поета: «Я знаю, в пору ту вже сонечко / лягло / Спочити за гори крейдянії, / І затихало все у полі, у садках. / А ясні зірочки засяли в небесах» [3: 292]; «А думка все туди летить, / Де вперше почув я дзвін / вечірній, / Де вперше так я полюбив / Поля привольні та діброви» [3: 296].

Хоча інколи образ поета представлено й формами означено-особових речень із присудком у першій особі однини: «По небу блакитнім очима блукаю | За думкою думку туди посилаю, | Тому там душею, тому там очима...» [3: 288].

Для змалювання простору М. Петренко використовує лексику загальну, навіть абстрактну, переходить у конкретність трапляються надзвичайно рідко. У його поезії «Думи» ми не маємо конкретного змалювання краєвиду, поет тільки називає просторові реалії: *море, скелі, бескиди, небо над зірками*: «Чи ви в морі з буйним вітром / збиваєте хвилі, / Чи по скелям, по бескидам / блукаєте здуру, / Чи ви в небі над зірками / шукаєте долі?» [3: 286].

Це стосується не тільки його «Дум», а й багатьох інших творів. Замість змалювання картин весни в однойменній поезії маємо вираження емоційного стану поета: «Весна, весна, година мила / Як гарно ти, як пишно ти / Долини, гори звеселила, / Скрізь — скрізь розкинула квіти. / Усе кругом зазеленіло!» [3: 289]. Тут простір уточнюється оцінними словами: *прикметником мила, прислівниками гарно, пишно, дієсловами звеселила, розкинула, зазеленіло* та ін.

Земний простір у цю пору року М. Петренко передає через внутрішні переживання ліричного героя. Довкілля ми можемо «побачити» через призму його почуттів. Саме оцінні слова дозволяють зрозуміти образ простору, який бачить поет: *Думи мої, думи, / Де ви подівались? / Покинули, загинули / Десь-то за морями; / ... Піду, стану на край світа, / Буду вас гукати; / Чи ви в морі з буйним вітром / Збиваєте хвилі, / Чи за морем співаєте / Пісні жалісливі? / Чи по скелям, по бескидам / Блукаєте здуру* [3: 286], *По небу блакитнім очима блукаю / За думкою думку туди посилаю* [3: 287], *Я розболівся ввесь від муки, від кручини...; / Затихло все у полі, у садках / І смирно ніч легла по долині* [3: 292].

Слова на позначення простору *небо, садок, долина, скелі, бескиди, море*, реалізуючись у значеннях «вказівка на конкретність місця» у поезіях М. Петренка, інколи не відбивають просторову локалізацію й частіше виступають символом чогось далекого, надлюдського, а не конкретних зорових образів. Відстань, усеосяжність поет передає або *прикметником далекий (далекє небо)* або *прислівником далеко (далеко за хмари, там на волі, на просторі, топлю очі далеко за гори)*, іменниками, що містять експліцитну або імпліцитну сему *далеко*. Такими маркерами далекої відстані слугують слова: *небо (легко в небі душею топиться* [3: 288]), *крайнебо (...дивлюся я / В вечірнє крайнебо далеко і глибоко* [3: 288]), *хмари (туди, де потонуло в хмарах око* [3: 288]), *гори як умовна деталь простору, що перебуває за межами зорового сприймання поета (топлю очі далеко за гори* [3: 287]).

У текстах М. Петренка слово *могила* послаблює своє денотативне значення як назва просторової реалії (*курган*) і набуває потужних конотативних характеристик, зокрема несхвальних оцінних і негативних емотивних: *...ввесь світ покажеться мені / Нудним, сумним, слізьми облитим, / Темніше темної тюрми, / в могилу бачиться заритим* [3: 293].

Слово *могила* є елементом метафори на позначення внутрішнього світу поета, його емоційного стану: *ввесь світ в могилу бачиться заритим*. Поетична паралель *світ — тюрма — могила* набуває символічного значення завдяки посиленню його негативної оцінної прагматики: *світ* для поета не тільки *темніше темної тюрми*, *світ* в *могилу заритий*. Таким чином, для М. Петренка характерна переакцентація цього першопочаткового історично орієнтованого образу. Поетична асоціація *світ — могила* посилює тяжкий емоційний стан поета.

У Михайла Петренка рослинний світ передається назвами рослинних масивів (садки, ліс, діброви тощо). Ми не знаємо, які дерева ростуть у цих «пишніях садках» і дібровах, які птахи співають. Родові поняття в поезії митця не «підкріплені» видовими, які конкретизували б просторові реалії. Речі об'єктивного світу для М. Петренка — тільки знаки й збудники настрою: *Ох, дівчатонька, мене / Ваша ласка муче; / Молодого зажене / У ліса дрімучі* [3: 297], *Побіжу я од дівчат / Далеко за гори / Там на горах в вишині / З вітром заночую / Чорні кудроньки мої / Зіркам подарую. / В небо ясне я влюблюсь, / Мов в тую дівчину і / Горем з вітром поділюсь / В буйную годину* [3: 297].

У поезії «Тебе не стане в сих місцях» простір змальований умовно: уже з назви самого твору видно, що автора цікавить не конкретність місця, бо основне для нього — біль його душі, туга й «тяжке горе» нерозділеного кохання: «Тебе не стане в сих місцях / Для мене радості не стане... / О, для чого ж я полюбив / Тебе у сих місцях родини / Усе тут каже про тебе / О, вір мені, що сі місця, / Де ми побачилися / з тобою, / Без тебе зробляться тюрмою» [3: 295].

Простір у названій поезії визначений абстрактно й загально: його основною ознакою є те, що поет зустрівся тут зі своїм коханням. Конкретні ознаки простору відомі поетові та їй, яку він теж не називає, а характеризує займенниковою моделлю, досягаючи контекстної інтимізації (з тобою, полюбив тебе). Такими ж загальними словами характеризує поет і простір: іменником *місця*; займенниками *сих, сі*; прислівником *тут*. Така узагальнена характеристика місця зумовлена тим, що і ліричний герой, і адресат поезії знають «*сі місця*», тому головним для поета є те, що тут «Вона, а як не стане в *сих місцях* її, то в поета; радості не стане». Це ніби простір тільки на двох, яким усе відомо.

Просторові реалії М. Петренка змальовує через настрій, душевний стан і почуття ліричного героя, тому й вдається до емоційних епітетів, переважно народно-пісенних, якими не тільки характеризує довкілля, а й передає особисте сприймання ліричного героя. При цьому для розуміння мовного образу простору необхідно враховувати семантику дієслів, що супроводжують просторові назви: *ой загули буйні вітри; цитьте вітри, цитьте буйнії*; світ *покажеться* мені нудним, сумним, слізьми облитим, в *могилу бачиться заритим*, і на чужій, немилій стороні, *брожу понурим я*.

Цьому похмурому світові протиставляються *чудесні, гарні, святі, милі пісні*, тобто муза поетова, його душевний простір. Поет порівнює своє горе з *безмежним морем, всеоблягаючим туманом, пісні — з муками пекла і радостями раю*. Отже, просторові назви в М. Петренка виступають як знаки реалій і як ознаки інших явищ, які існують поза цими реаліями; це часто різні форми порівнянь: *муки пекла, радості раю, могила високая, до самих хмар*. Ясні зірочки він порівнює з очима дівчини, а її

очі — з ранньою зіркою: «А *ясні зірочки* засяли в небесах, / Мов *очі* ті слов'янської дівчини, / Нігде нема таких *очей*, / Які слов'янки мають *очі*, / І *рання зірка* на востоці / Навряд була *ясніше їх!*» [3: 292].

Засобом мовного відтворення звукових вражень у тексті є алітерація. Відчуваючи характер окремих звуків, знаючи лагідність «я», бурхливість «р», закладність «к», дзюрчання «дз», бубон «б», мелодійність «м», знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис.

Поезії М. Петренка властива мелодійність. Для поета основою його творів є музичний рух почуттів у просторі, а не мальовничість світу. Ця музичність не підкреслена зовнішніми засобами, однак кожний рядок має непомітні звукові повтори: *далеко од родини; схиливши голову на горах засипав; один живу поміж чужими* і т. д. У цьому принципі музичної організації вірша «М. Петренко виступає поетом однієї школи з Шевченком і, може, його попередником. Але в Шевченка це один із аспектів його майстерності, а в Петренка це її суть» [6: 46].

Слова на позначення простору «низу» в поезіях М. Петренка, як і в народній українській поезії, створюють фігуру паралелізму «природа — людина», де природні реалії простору підкреслюють настрій внутрішнього неспокою, самотності, нерозділеного кохання, нез'ясненого пориву в небо, сентиментальної розчуленості: *Весна, весна, година мила, / Як гарно ти, як пишно ти / Долини, гори звеселила, / Скрізь-скрізь розкинула квіти: / Усе кругом зазеленіло! / Чого ж очам моїм не мило / Дивитися на божий світ? / У мене серденько болить, / А сльози нижуться на вії* [3: 289]; *І я біжу у поле від нудьги, / І там на волі, на просторі / Святі пісні, свою нудьгу / Горам, долинам віддаю* [3: 293]; *Далеке небо, — моя сторона. / І на світі зірко; як стане ще гірше, / Я очі на небо, — мені веселіше! <...> І в хмарах навіки од світу втонув* [3: 287].

Поезії М. Петренка властиві повтори, що є ознакою його індивідуально-авторської стилістики: *Бо там за горою, де зіронька сяє, / Там, там моя голубка витає, / Закрилась від мене і небом, й / горами... / Но ся тоска, се / тяжке горе / Не перескоче через гори / Не маю мочі / Мою печаль, мою / тоску / Зарить глибоко у піску. / І їй насипати могилу / Високою, до самих хмар* [3: 295].

Горизонтальний простір у поетичних творах М. Петренка виражається й цілою низкою лексем, що є власними назвами населених пунктів, річок і гір. Поет розвиває введений І. Котляревським принцип географічної локації зображуваного (у Котляревського — Полтава, Полтавщина, у Петренка — Слов'янськ). Лексика на позначення просторових реалій у М. Петренка загальна, абстрактна, переходить у конкретність зустрічаються рідко, навіть у його топонімічно найконкретнішій поезії «Слов'янськ» опису, що дозволив би «побачити» місто, ми не знаходимо. На конкретність географічних просторових реалій вказують не лише власні географічні назви Слов'янськ і Тор (річка), а й окремі географічні орієнтири — слова *рівнина, пишні садки*, що *розкинулись* по ній, створюють загальне враження й від міста, і від його розташування. У вмінні кількома словами створити просторовий образ — велика майстерність поета. Лаконічність зумовлена ще й тим, що автор промовляє до читача, який має в свідомості відповідні образи: *Слов'янськ, Слов'янськ... Як гарно ти / По річці Тору, по рівнині / Розкинув пишні садки...* [3: 290].

Горизонтальний простір, змальований М. Петренком, значною мірою абстрактний, відтворений поетом через сприймання ліричного героя, його настрою, переживання, через поетове бачення довкілля.

Зображуючи простір, поет вдало поєднав народно-пісенний досвід імперсонального зображення з орієнтацією на літературні норми розвиненого романтизму з його суб'єктивізмом, особистісно-психологічним началом.

Романтичний світ М. Петренка не можна уявити без простору неба. Цей образ — найулюбленіший у поетичному мовленні митця; він є текстотвірним і сенсотвірним лейтмотивним. Цикл «Небо» («Дивлюся на небо та й думку гадаю...», «По небу блакитнім очима блукаю», «Схилившись на руку, дивлюся я...») є переконливим підтвердженням сказаного.

Мовний простір неба репрезентований в текстах М. Петренка безпосередньо словом *небо* в його прямому номінативному значенні «повітряний простір». При цьому автор створює й унаочнює та візуально відтворює небесну сферу й відбиває психологічний стан ліричного героя, його суб'єктивні світовідчуття, порухи душі.

У семантиці цього слова в поезії М. Петренка відбивається не тільки реальний простір, а й характеристики суспільства загалом, естетики літературних напрямів, епохи, до якої належить митець. І, звичайно, слід враховувати й індивідуальні риси особистості поета: характер, смаки, інтереси, стан душі. Отже, поетизм *небо* використано не тільки для відтворення просторової моделі світу, а й для вираження внутрішнього стану людини (інтелектуального, психічного), соціального. При цьому важливе значення відіграє оцінний компонент, який стає основою поетичного значення: *Чого ж душі становиться так смутно, / Коли дивлюсь, вечірнє небо, на тебе? / Покрите хмарками, мов хвилями те море? / Що ти там говориш в вишині? / Чи перші радості, чи тяжке горе?; Ти може, говориш те, що так, як хмари / Покрили, крайнебо, краси твої, / Так потемніють дні мої* [3: 289].

Мові М. Петренка в змалюванні образу неба властива висока міра емоційності, що пов'язана з його натурою і зумовлена його світобаченням.

Простір *неба* М. Петренка — це і своєрідне космічне світосприйняття, яке відчутне в магічному загадковому поклику *неба*: *І сам не знаю, якась-то/сила, / Так легка для мене і / серденьку / мила, / К далекому небу і серцем й очами / Мене прикувала, мов тими /цепами* [3: 288].

Мовний образ *простору* неба тісно пов'язаний із часом. Радісне, світле небо вдень: *серце поета кохає небесна музика і він не може одірватися від неба, бо: знаю, як небо очима покину, / Душею у горі, в тумані загину; Я очі на небо, — мені веселіше, а у вечірню годину, вечірнє небо викликає смуток: Чого душі становиться так смутно, / Коли дивлюся, вечірнє небо, на тебе?* [3: 288]. Знаковим хронологічним орієнтиром у цьому тексті є *вечірня година*, що вказує і на час, і на вплив неба на настрої поета. Таким чином створюються часово-просторові образи неба.

Драматичність, напруженість, сум і самотність підкреслюють вжиті дієслівні сполучення: *шукати долі, ласки просити, горе втопити*: *Я б землю покинув і в небо злітав / Далеко за хмари, подалі од світу, / Шукать собі долі, на горе привіту, / І ласки у зірок, у сонця просить, / У світі їх яснім все горе втопить* [3: 287]. Загалом небесний простір М. Петренка, підпорядкований ідеї праведності, святості, що є традиційним для українського фольклору.

Важливими для створення образу неба є слова *сонце і небо*. Освячене присутністю *сонця і зірок*, воно зберегло біблійне значення цих небесних об'єктів як символу святості і праведності. Структура семантики лексеми *небо* у такому контексті зумовлена його релігійним тлумаченням і реалізується у семах «світло», «святість», «праведність», «справедливість».

Отже, у символічному протиставленні *земля — небо* мовний образ неба уособлює добро, що робить можливим утворити однорідний поетичний ряд із лексемами *небо, сонце, зорі*, який ґрунтується на спільному символічному позначенні цими словами понять добра і праведності.

Слово *небо* в М. Петренка позначає не просто безмежний простір, воно разом із тим істота й предмет, конкретне й абстрактне, живе, рухоме й традиційно статичне: *По небу блакитнім очима блукаю / Тону там душею, тону там очами / Ні? Так гину в небі, як в лютому горі* [3: 287]; *Неначе небо все і хмари ті / Мені схилилися на груди* [3: 289]; *Дарма топлю очі в крайнебо блакитне: / По ньому так пишно місяць красний ходє / І тисяча тисяч зірок за ним бродє* [3: 295]. Поетизми *місяць*, *зірки* отримали в М. Петренка антропоморфізовану семантику, яка реалізується через дієслівне оточення *місяць ходє, зірки бродять*.

Слово *небо*, яке виражає простір, є універсальним у поетичній творчості М. Петренка, насичений змістовно й емоційно.

Функціонування цього словесного образу пов'язується з асоціаціями, типовими для загальнонародного мовлення, збагачує контекст української поезії новим художнім баченням.

Просторові реалії в поезії М. Петренка «не лише аперцептують матеріальний світ, а й є важливими в тому сенсі, що через матеріальну, речову буттєвість відкривають шлях до пізнання світу нематеріального, духовного» [2: 174].

Отже, поет освоїв, на думку Юрія Шереха, новаторські досягнення романтизму — елітарність авторської позиції, сентиментально-романтичний настрій поезії, народно-пісенні імперсональні елементи й принципи в його творах найчастіше підпорядковуються суб'єктивному авторському погляду, а це вже лірика особистісно-психологічна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Зачарований небом (романтичний світ Михайла Петренка) / Олесь Гончар // Слово і час. — 1997. — № 11–12. — С. 21–26.
2. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша : Монографія / А. К. Мойсієнко. — К. : Правда Ярославичів, 1997. — 199 с.
3. Українські поети-романтики 20-60 рр. XIX ст. / Ред. тому М. Т. Яценко. — К. : Наукова думка, 1987. — 593 с.
4. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 31. — С. 54–119.
5. Шамрай А. П. Харківська школа романтиків / А. П. Шамрай. — Харків, 1930.
6. Шерех Ю. Третя Сторожа / Юрій Шерех. — К. : Дніпро, 1993.

УДК 811.161.2'42

Володимир Борисов, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПРЕЦЕДЕНТНІ ІНТЕРТЕКСТЕМИ ЯК ДЖЕРЕЛО Й АРГУМЕНТ НАУКОВОЇ ДУМКИ (НА МАТЕРІАЛІ МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ)

У статті йдеться про прецедентність у сучасному мовознавчому дискурсі у вимірі діахронії та синхронії. Окреслено корпус прецедентних текстів у сучасному українському мовознавчому текстотворенні; прокоментовано значення прецедентної інтертексти в когнітивно-комунікативних настановах мовознавця.

Ключові слова: український мовознавчий дискурс, прецедентність, прецедентний текст, інтертекстема.

Стаття посвячена прецедентності в сучасному лінгвістическому дискурсі в измерении диахронии и синхронии. Представлен корпус прецедентных текстов в сучасному українському лінгвістическому створенні тексту; прокоментовано значення прецедентної інтертекстеми в когнітивно-комунікативних установках мовознавця.

Ключевые слова: украинский лингвистический дискурс, прецедентность, прецедентный текст, интертекстема.

The article deals with precedentness in modern linguistic discourse in the dimension of diachrony and synchrony. A corpus of precedent texts in modern Ukrainian linguistic text production is outlined; the value of a precedent intertexteme in cognitive guide and communicative intention of a linguist is commented on.

Key words: Ukrainian linguistic discourse, precedentness, precedent text, intertexteme.

Інтертекстуальність як спосіб побудови нового текстового смислу через взаємодію з іншими текстами відбиває сутність механізмів наукового текстотворення й текстосприймання, віддзеркалюючи діалогізм сучасного мовознавчого дискурсу, у якому один текст є співвіднесеним з іншим на рівні їх смислових та дискурсивних перетинів. Уведений Ю. М. Карауловим термін *прецедентний текст* вживається на позначення текстів, які «пізнавально й емоційно значущі для тієї чи тієї особистості; тексти, наділені надособистісним характером, тобто добре відомі широкому оточенню цієї особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, зрештою, такі, звертання до яких є неодноразовими в дискурсі цієї мовної особистості» [3: 216]. Прецедентні тексти активно вивчали й вивчають такі мовознавці, як А. Г. Баранов, Ф. С. Бацевич, В. В. Красних, Т. А. Космеда, В. Г. Костомаров, О. О. Селіванова та ін.

Прецедентний текст у сучасній лінгвістиці називають по-різному: текст-донор, прототекст, претекст, протослово, надтекст, передтекст та ін. Прецедентними текстами для наукового дискурсу є роботи класиків і теоретиків науки, відомі цитати, назви монографій, статей та ін. Такий текст є своєрідною базою, умовою для розгортання нової наукової думки, твірним фактором для наукового мовомислення. Фрагменти прецедентних текстів як вияв дискурсивної інтертекстуальності номінуємо *інтертекстеми*.

Мета статті — окреслити корпус прецедентних текстів у сучасному українському мовознавчому текстотворенні й прокоментувати значення прецедентної інтертекстеми в когнітивно-комунікативних настановах мовознавця в аспекті діахронії— синхронії.

У лінгвістиці існує парадигма прецедентних текстів, які впродовж розвитку галузевого наукового знання сформулювали дискурс як когнітивно-комунікативну практику з настановою на реалізацію інформативної функції. У сучасному українському лінгвістическому дискурсі такими прецедентними текстами є праці В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, Б. де Куртене, М. М. Бахтіна, І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, О. Веселовського, Л. С. Виготського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, В. Жирмунського, М. А. Жовтобрюха, Д. М. Овсянико-Куликовського, В. М. Русанівського, Д. І. Руденка, Л. О. Ставицької, Р. Якобсона (вимір діахронії); Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, А. Вежбицької, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. П. Григор'єва, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка,

А. П. Загнітка, В. С. Калашника, Ю. М. Караулова, Т. А. Космеди, М. П. Кочергана, О. С. Кубрякової, Л. А. Лисиченко, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнка, О. О. Селіванової, М. І. Степаненка, Ю. С. Степанова, О. О. Тараненка, А. В. Чабаненка, Л. І. Шевченко та інших науковців, чия думка цілком продуктивно вживлюється в актуальний лінгвістичний контекст.

Апелювання до текстів цих теоретиків лінгвістичної науки та посилання на їхні ідеї є доволі частотними в сучасному українському мовознавчому просторі, хоча рівень їхньої прецедентності різний — від знакових, опрацьованих тривалою (діахронія) науковою практикою, до синхронійних текстів мовознавців-сучасників. Прецедентність зумовлена не тільки вагою тих чи тих положень, концепцій, теорій та їхньою продуктивністю, а й наявністю текстоджерела з проблеми дослідження, виданого мовою реципієнта.

Позачасову наукову продуктивність у східнослов'янському мовознавчому просторі мають праці О. О. Потебні, чиї ідеї випередили час і зараз настала епоха їхнього глибокого осмислення й екстраполяції в різні лінгвістичні парадигми. Майже кожен науковий текст, у якому здійснюється глибокий теоретичний аналіз мови, містить фрагменти з розвідок О. О. Потебні, що дає можливість розглянути предмет вивчення в еволюції його наукового пізнання. Так, Л. А. Лисиченко, аналізуючи праці О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике», «Из записок по русской словесности», «Мысль и язык», акцентує увагу читача на актуальності думок цього вченого; посилаючись на його праці, дослідниця проводить паралелі між ідеями, що були висловлені науковцем понад сто років тому, і сучасними напрямами мовознавства, зазначаючи, що «... у вченні О. О. Потебні про мову, слово, його значення і свідомість виразною є антропоцентрична домінанта ... Ми доторкнулися одного з аспектів величезної наукової спадщини О. О. Потебні, але і з цього прикладу видно, наскільки він випередив не тільки своїх сучасників, а й кілька наступних поколінь філологів» (Лисиченко) [4: 7].

Контекстне апелювання до позачасовості наукових поглядів О. О. Потебні та їх перспективності в розгортанні подальшого лінгвістичного знання формує діахронно-синхронійну векторність, що дозволяє авторові в межах вузького контексту (жанр статті) створити ситуацію діалогічності, отже, тягlostі й безперервності наукового буття (реалізація рекурсивного й прокурсивного семіотичного зв'язку). Інтертекстема в цьому разі сприяє моделюванню рецептивних фреймів, націлених на перекодування прецедентного тексту в ширші площини оновленого й осучасненого знання.

Описуючи співвіднесеність понять буття й людина, буття й мова, О. О. Маленко апелює до універсальної формули В. фон Гумбольдта «мова є дух народу», яка знайшла своє продовження у вченні О. О. Потебні: «Розвиваючи наведену думку німецького вченого, — коментує дослідниця, — Потебня пішов далі в усвідомленні мови як діяльності духу: «Прийнявши дух у розумінні свідомої і розумової діяльності, яка передбачає творення понять лише за допомогою слів, ми бачимо, що дух без мови неможливий, тому що сам утворюється за допомогою мови і мова є в ньому первинне за часом дійство... Мову і дух як послідовні прояви життя душі ми можемо разом виводити з глибини індивідуальності, тобто з душі як начала, що творить ці явища і обумовлює їх своєю глибинною суттю» (із праці «Мысль и язык»; Київ, 1993, с. 38) [5: 30]. Розуміючи дух як ментальність народу, отже, зріз його концептуальної картини світу, сучасні дослідники актуалізують дихотомію *концептуальна картина світу — мовна картина світу*, що закладено в анналах лінгвософських поглядів В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні.

Ідеї В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні є суголосними сьогодні й активізують когнітивно-комунікативні настанови сучасного автора та реципієнта наукового тексту, залучаючи їх до дискурсивного простору. Позачасовість ідей В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні, їх продуктивність в осмисленні багатьох мовних і мовленнєвих явищ є свідченням і підтвердженням феноменальності інтелектуального потенціалу знакових німецького й слов'янського вчених, що доведено теорією та практикою європейської лінгвістичної науки, актуалізацією антропоцентричної парадигми. Знаковими в дискурсивному вимірі стали праці В. фон Гумбольдта «Язык и философия культуры», «О различиях в строении человеческих языков и их влияние на духовное развитие человеческого рода», праці О. О. Потебні «Мысль и язык», «Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое», «Из записок по русской грамматике», «Символ и миф в народной культуре».

Теоретичні положення, концепції, міркування О. О. Потебні набули потужної дискурсивної ваги в сучасному науковому лінгвістичному текстотворенні, що свідчить про універсальність наукового мислення мовознавця, позачасовий характер його передбачень.

З оновленням наукових парадигм, їхньою інтелектуалізацією, наближенням до філософичності, що подекуди межує з певною елітарністю нового лінгвістичного знання, посилюється увага до наукового доробку філософів мови ХХ ст. Це насамперед праці таких учених: Л. Вітгенштейн («Логико-философский трактат», «Философские исследования»); Е. Бенвенист («Общая лингвистика»); Ч. Морріс («Основание теории знаков»); Р. Рорті («Философия и зеркало природы», «Тексты и куски»); М. Гайдеггер («Бытие и время»); Г.-Г. Гадамер («Герменевтика и поэтика»); Ж. Дерріда («Письмо и различие», «О грамматологии»); Л. Леві-Стросс («Структурализм и экология», «Структурная антропология»); Л. Леві-Брюль («Первобытное мышление»); Дж. Остін («Слово как действие», «Чужое сознание»); З. Харріс («Methods in Structural Linguistics», «Language and Information»); Т. ван Дейк («Некоторые аспекты грамматики текста. Исследование по теоретической поэтике и лингвистике», «Текст и контекст. Исследования по семантикам и прагматикам дискурса», «Макроструктуры. Междисциплинарное исследование глобальных структур дискурса, взаимодействия и познания»); М. Фуко («Слова и вещи», «Археология знания»); Н. Хомський («Логическая структура лингвистической теории», «Синтаксические структуры»); Ж. Дельоз («Логика смысла», «Различие и повторение») та ін. Тексти цих філософів набули ознак прецедентності в дискурсивному просторі українського мовознавства, що свідчить про його інтеграцію у світовий науковий контекст гуманітарної сфери.

Тексти означених науковців стали прецедентними в оновленому українському мовознавчому дискурсі, їхні фрагменти на рівні первинних і вторинних цитат, різних типів інтертекстем, алюзій, посилянь наявні в розвідках багатьох авторитетних лінгвістів, чиї тексти, у свою чергу, створюють простір вторинного знання, активно продукованого в розвідках науковців. Проілюструймо: 1) У *філософії М. Гайдеггера* відбувається антропна акцентуація розуміння, що виявлено у прагненні віднайти смисл буття сущого, яким є ми самі. /.../ *М. Гайдеггер передбачає* можливість нетривалого розвитку людської думки (Л. І. Шевченко) [6: 45]; 2) У *новітніх наукових парадигмах* абсолютизація теорії значення у філософії проаналізована критично (Р. Рорті). 3) /.../ *Філософська проблематика в проєкції на теорію значення, на думку Р. Рорті*, полягає в розумінні механізму роботи мови (Л. І. Шевченко) [6: 74]; 4) /.../ *варто звернутися до думки Ю. С. Степанова*, висловленої ще в статті 1981 року (див.: [Степанов

1981, с. 325-332]. В ній, опираючись на *ідеї Е. Бенвеніста*, учений сформулював думку /.../ Зрештою, *такий підхід закладений в розумінні сутності прагматики в працях Ч. Морріса* (Ф. С. Бацевич) [1: 10]; 5) *людина говорить постійно, навіть коли не промовляє жодного слова, а лише слухає або читає, та й навіть коли і не слухає, і не читає, а щось робить або насолоджується дозвіллям (за М. Гайдеггером)*; Тому розглядаючи *концепцію З. Харріса*, часто наголошують, що в цьому разі його формалістський підхід був спрямований на розв'язання двох взаємопов'язаних проблем; Інше значення дискурсу постає похідним із першого і пов'язане з *опрацюванням Т. ван Дейком* комунікативної природи тексту, оскільки, на його погляд, дискурс, у широкому сенсі слова, «є складною єдністю мовної форми, значення і дії» (А. П. Загнітко) [2: 60].

Таким чином, аргументативним складником наукового дискурсу є теорії, концепції, положення вже набутого досвіду. Для підтвердження чи заперечення певної ідеї автор залучає фрагменти інших наукових (прецедентних) текстів, апелює до думок попередників, щоб досягти більшого ступеня ймовірності в своїх судженнях та орієнтувати реципієнта на комунікацію — процес наукового пізнання, в результаті якого когнітивне перетворюється на комунікативне, і нове знання отримує «свій голос», щоб його почули. Цитати, посилання, алюзії, включення вже наявних думок, міркувань — це інтертексти в мовознавчому дискурсі, які розширюють обсяги та зміст тексту за рахунок включення елементів прецедентного тексту. Цей процес передбачає не лише апелювання до текстового матеріалу, а й до позатекстових категорій: фонових знань, прецедентних феноменів, концептів. Таким чином, прецедентний текст, репрезентований інтертекстемою, — це обов'язковий структурний компонент сучасного мовознавчого дискурсу, оскільки він додає ваги та переконливості новому тексту, допомагає реципієнту формувати нове знання на основі старого. Текст як результат наукового мовомислення є сукупністю цих знань, зміст яких можна репрезентувати як систему наукового знання різного ступеня достовірності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2010. — 356 с.
2. *Загнітко А. П.* Структурні компоненти діалогу в сучасному художньо-естетичному дискурсі: інтерперсональний аспект / А. П. Загнітко // Слово. Думка. Людина : зб. наук. пр. із акт. проблем лінгвістики. — Х., 2008. — С. 59–72.
3. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — 263 с.
4. *Лисиченко Л. А.* Лінгвофілософські ідеї О. О. Потебні. Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу / Л. А. Лисиченко // Мова у професійному вимірі : комунікативно-культурний аспект : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : УЦЗУ, 2006. — С. 3–8.
5. *Маленко О. О.* Людина — буття — мова : часопростір кореляцій / О. О. Маленко // Мова у професійному вимірі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Х., 2006. — С. 27–32.
6. *Шевченко Л. І.* Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу : [монографія] / Л. І. Шевченко. — К. : Київ. ун-т, 2001. — 478 с.

УДК 811.162.2'42

Костянтин Голобородько,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПНОГО ОБРАЗУ ЗЕМЛІ В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

У статті прокоментовані етноментальні механізми й мовні засоби текстової концептуалізації образу землі в поетичній картині Олександра Олеся. Художній образ землі в поета синтезує його внутрішнє сприймання (самозаглиблення) і вербальне відтворення індивідуально-авторським стилістичним ресурсом. Концепт земля постає як поетична модель реального світу, збагачена широким розмаїттям авторських смислів.

Ключові слова: земля, концепт, архетипний образ, лінгвоментальна інтерпретація, поетична картина світу.

В статье прокомментированы этноментальные механизмы и языковые средства текстуальной концептуализации образа земли в поэтической картине Александра Олеся. Художественный образ земли у поэта синтезирует его внутреннее восприятие (самоуглубление) и вербальное воспроизведение индивидуально-авторским стилистическим ресурсом. Концепт земля представлен в тексте как поэтическая модель реального мира, обогащенная множеством авторских смыслов.

Ключевые слова: земля, концепт, архетипный образ, лингвоментальная интерпретация, поэтическая картина мира.

The article deals with the ethnic mental mechanisms and lingual means of text conceptualization of the image of land in Alexander Oles' poetic world mapping. The poet's artistic image of land synthesizes his inner perception (contemplation) and verbal presentation by means of the author's individual stylistic resource. The concept land is presented as a poetic model of the real world, rich in a wide variety of author's ideas.

Key words: land, concept, archetype image, lingual mental interpretation, poetic world mapping.

Українська культура в річищі культури світової як атрибутивне відображення об'єктивної реальності нагромадила потужний образний і сюжетний матеріал, тому актуальним є дослідження проблеми зображення землі як системи художньо-структурних та художньо-поетичних реалій. У міфологічному вимірі земля перебуває в одному ряду зі стихіями, флорою і фауною, що її населяє. Фізичні, психічні та соціальні спонукання міфотворення спрямовані на землю як на об'єкт визначення свого місця у світі, як на засіб вгамування голоду, на об'єкт праці, на місце, де можна знайти захист, притулок, консолідуватись у соціальну одиницю, реалізувати взаємодопомогу, протистояти ворожій силі.

Земля разом із тим, що на ній знаходиться, у міфологічному розумінні співмірна з природою і населена людьми, які мають побут, емоції, світогляд, естетичні переживання, вірування. Земля є тим класичним місцем, у якому розгортаються події, що через реальне та ідеальне висвітлюють один із найважливіших мотивів народних уявлень — поєднання особистої долі з долею народу через ідею фатуму. Це поняття є складовою лінгвоментального часопростору народу й митця.

Образ землі розглядається в контексті художнього простору та інших функціональних категорій у роботах М. П. Драгоманова, В. М. Жирмунського, П. Г. Житецького, М. М. Костомарова, М. О. Новикової, О. О. Потебні, В. Я. Проппа, В. М. Топорова, М. Ф. Сумцова, І. Я. Франка та інших [3: 16]. Ця тема є цікавою для дослідника, оскільки земля постає як художній образ-символ, із яким пов'язані естетичні, етичні та ціннісні уявлення етносу на певному часовому відрізьку.

Мета статті — виявити й описати етноментальні механізми й мовні засоби текстової концептуалізації образу землі в поетичній картині Олександра Олеся.

Більшість сучасних філологічних концепцій простору й часу орієнтовані на визначення їхньої мистецької вартості в структурі художнього твору як наратива і як поетично-образної системи. Внутрішній світ (або модель світу) художнього твору існує не автономно, а є певним відображенням світу дійсності і задає йому часопросторові координати.

Важливими для розкриття художньої моделі світу є концепції часопросторової організації землі та соціуму, які пов'язані з культурологічним та фольклорно-етнографічним підходами до сприйняття явищ матеріальної і духовної культури, серед яких виокремлюють культурно-антропологічний, міфологічно-етимологічний, фольклорно-типологічний [1; 4].

Найбільше зацікавлення на початку ХХ століття викликають лінгвістичні часопросторові концепції, у яких розкладаються лексико-граматичні ознаки просторових і часових позначень у мовній картині світу, аналізуються мовознавчі категорії та граматичні класи, що здатні їх позначати та надавати можливості вербально в них орієнтуватися, проводити концептуально-лінгвістичний аналіз понять народної культури [2].

Визначальним у творчості Олександра Олеся, своєрідним цементуючим началом його художньої системи став концепт «земля», який був спрямований на утвердження ідеї любові до батьківщини і порівнюється із любов'ю ліричного героя до своєї нареченої. Поет ніжно описує рідні краєвиди у вірші «Лунає пісня солов'я», створюючи художньосемантичну площину — «земля — наречена»: *Лунає пісня солов'я / Майовий день розводе вії, / Як молода, в квітках земля, / І ледве чутино вітер віє* [3: 245].

Фольклорні традиції допомагають Олесеви репрезентувати свою любов до рідної землі, як любов сина до матері, актуалізуючи традиційне розуміння землі-матері: *Куди потоки сліз лила ти, / Об що ти билася грудьми?.. / Чолом тобі, о земле-мату, / Уклін мій, страднице, прийми* [3: 143]. Хоч ця тема і не нова для української літератури, поетові вдалося віднайти нові художньо-семантичні нашарування, відкрити в ній ще не досягнутий філософський смисл. Олесево мовомислення наголошує, що тільки маючи свою «точку» на землі, можна стати повноцінним членом людської спільноти, любов до первородних витоків — це той фундамент, на якому тримається любов до всього сущого на світі, до життя: *І я з землі підвожусь знов, / І знов в мені вогонь палає, / Одна рука меча тримає, / Друга спина червону кров; / Нове життя буяє в серці, / І знову я стою на герці* [3: 154].

Особлива лінгвоментальна інтерпретація землі — це любов до життя, батьків і рідних, висловлена поетом із чужини. Таке усвідомлення землі сповнювало ліричного героя особливим відчуттям власного світу в собі, а це породжувало внутрішню силу опору, прагнення свободи, духовної незалежності. Актуалізується художньо-семантична сфера «земля — життя» в останній строфі вірша «Як жити хочеться» простежується життєствердне осмислення концепту «життя», який

був привнесений концептом «земля» у першій строфі *Як жити хочеться! Несказанно, безмірно... / Не надивився я ні на зелену землю, / Ні на далекі сині небеса...* і наповнюється сумом в останніх рядках *Я все життя збирався тільки жити, / Дивитись, слухати і пити / Нектар із келиха краси...* [3: 283].

Горизонтальна модель землі передбачає відображення середнього рівня міфологічної світобудови: земля є місцем народження, життя та смерті біологічного індивіда і його реалізації в ролі соціальної одиниці. Протиріччя між біотичним (тілесним) та соціальним емоційно сприймається в наведеному вірші О. Олесея як кінечне (смертне) і нескінчене (вічне). У цій боротьбі та єдності протилежного концепт «земля» формується передусім як образ джерела життєдайності. А якщо зникає любов до рідного, душа втрачає те основне, що робить її свідомою свого обов'язку і свого призначення на землі: *Заплачуть ті, що сміються, / Колись на землю впадуть з гори* [3: 250].

Концепт «земля» знаходиться в опозиції до концепту «небо» в Олесеївій поемі «Щороку», і це фіксується в одній із строф: *Небо закрите завісою темною, / Заспані сірим серпанком поля, / Небо осталося горою таємною / І пільгімом безсилим земля* [3: 189]. Згідно з основними ідеями такого підходу весь комплекс уявлень можна описати за допомогою певної кількості бінарних опозицій, на основі чого постає концептуальна модель світу.

Через набір бінарних опозицій складається так званий «словник концептів» певного художника слова, до якого входять елементи простору, часової організації, ландшафту, внутрішні та зовнішні характеристики людини. Для кожного твору окремого письменника та ідіостилу в цілому вони будуть різними.

Земля художніми опозиціями описується О. Олесем не як самостійне явище, а як елемент просторового комплексу. Центр простору в поетичних творах «співця української природи» знаходиться там, де перебуває ліричний герой або куди його поміщено текстовою інтерпретацією чи просто описовим відступом. При цьому сторони світу варіюють кількість напрямів залежно, очевидно, від накопичених архетипових астрономічних знань, тісно пов'язаних із антропологічними уявленнями. Орієнтирами можуть служити й географічні виміри «північ — південь — захід — схід» і просторові «верх — середина — низ», і локуси, мотивовані їх функціональним навантаженням, позначені акцентованими ландшафтними, історичними, географічними або ірреальними образами, місцезнаходження яких вказує на напрям від героя до локусу, від локусу до локусу, від зображеної землі до іншого локусу.

Це уможливлює відсутність чітко окреслених кордонів, породжує явище «блукаючого орієнтиру», землі-світу в поезії О. Олесея. Олександр Олесь у поезії «Хвиля» вдається до так характерного для нього тропейного мислення, окреслюючи образ вітру, який у метафоричний спосіб освічуючись у коханні до хвилі, використовує як синоніми слова «земля» і «світ». Прикметник «цілий» при цих іменниках, у результаті прономіналізації переходить у займенник зі значенням «весь». Концепти «світ» і «земля», маючи осмислення всеохопності, набувають значення категорії всесвіту: *Я з тобою побуваю / І на горах, і на хмарах, / Я з тобою облітаю / Цілу землю, цілий світ* [3: 66]. Концепт «земля» активно взаємодіє з концептом «світ» (у віршах «Сирітка», «Ваші брехні і знущання...»), репрезентуючи реальні процеси та явища довкілля.

Лінгвоментальна дійсність Олесевих поезій ґрунтується на проникливому відчутті експресивно-ментальних і водночас конкретно зорових потенцій слова. Звертаючись до масштабного мовомисленнєвого погляду до елементів космічного

простору, ліричний герой О. Олеся висловлює життєствердний характер мислення й романтичного пафосу, використовуючи вербалізовані образи «далекі світи», «далекі створіння», «свято землі», «луна»: *Луно! Далеким світам і створінням / Свято землі передай!* [3: 336].

Саме в такому вербально-художньому осмисленні концепту «земля» виникає немовби «внутрішня» точка зору на організацію всього художнього простору, який стає концентричним із поступовим розширенням від центру до периферії. Вербальне вираження землі органічно входить до просторового комплексу як елемент системи художніх образів, що виконує свої специфічні функції — спонукування до дії, реалізації бажань ліричного героя, етнокультурного об'єднання художньо-поетичного континууму.

Багатоплановість концепту «земля» давала О. Олеся можливість порушити найважливіші проблеми сучасності, пов'язані з призначенням людини на цій Землі, і висвітлити їх не лише в буттєвому, географічному, а й соціальному вимірах: *Глузуйте, квіт'ї над рідною землею, / Вкривайте склом і терном нашу путь, / Вбивайте нас байдужістю своєю, — / Презирством діти вас уб'ють* [3: 249].

Художньо-семантичне наповнення «земля — людина» реалізується в словосполученні «стогін землі», яке актуалізує Олесеві художньо-поетичні ремінісценції у вірші-присвяті «В. Самійленкові»: *Ні, ми занадто убогі й малі, / Щоб кобзаря зрозуміти... / Стогоном був він німої землі, / Сльози і кров він носив у полі, / Кидав же перли і квіти* [3: 424]. Концепт «земля» в Олесевих творах набуває широти і панорамності поетового зору. За художньо-когнітивною концепцією поета, пізнавши себе, людина пізнає світ і відчуває себе «частиною душі світової». Концепт «земля» усвідомлюється олюдненим простором: *Але єсть на світі люде / І великі, і малі. / Ті літають духом в небі, / Ті плазують по землі* [3: 383]. Поетові рядки *Хай сонця усмішку піймають уста, / І нею всю землю, весь світ обцілюють* позначені іманентним тяжінням О. Олеся до масштабних лексико-сміслових репрезентантів, передають усеохопний характер його погляду, лінгвоментального зору й мислення. Тривала традиція використання вербальних формул «вся земля», «весь світ» у народній мові перетворила їх на постійні епітети, що у стилістичній системі сучасної української мови є готовими образними засобами-моделями.

У поетичній творчості письменник формував індивідуальну систему символів, використовував або традиційні символи, вносячи в них авторські штрихи, або семантично актуалізував слова з конкретним значенням. Атрибути символу в Олесевих текстах характеризуються етнічною маркованістю. Так, наприклад, концепт «землі» стає символом національно-визвольної боротьби українського народу в багатьох віршах, написаних під час національно-визвольного руху 1905–1907 років, формуючи художньо-семантичну площину «земля — боротьба»: *Ми здобудемо землю і волю / І загоїмо рани віків* [3: 106]; *І я з землі підвожусь знов, / І знов в мені вогонь палає, / Одна рука меча тримає, / Друга спина червону кров; / Нове життя буяє в серці, / І знову я стою на герці* [3: 154]. Концепт «земля» взаємодіє з концептами, що репрезентують ціннісні категорії абстрагованого значення. У ліриці О. Олеся відбивається тяжіння поета до вербальних формул, що мають відчутний емотивний контекст. У художньо-семантичній площині вірша «Скинути б неволю, гніт проклятих літ» зацентровано увагу на семантиці та експресивності слів «неволя», «крикнути», «могуче» та словосполучень «гніт проклятих літ», «сонце волі», що в лінгвоментальному вимірі репрезентують провідні цінності мовно-поетичної картини світу митця: *Скинути б неволю, гніт проклятих літ, / Крикнути б могуче на весь Божий світ: / «Люде! Сонце волі розцвіло землі, / Підставляйте поли і корці свої»* [3: 800].

У мовно-поетичному просторі митця концепт «землі» складає досить розгалужену систему образів, а більшість із них стають вузловими моментами, в яких сходяться смислові лінії всієї творчості. Поет образно узагальнює ті думки і почуття, які зосереджуються навколо істини про єдність землі і космосу, людини і природи, виражає внутрішню непогамовну спрагу вжитися в гармонію буття всього сущого, вловити суперечливий зв'язок мікро- і макросвіту, зосередити знання про людину, землю, природу і космос. Олександра Олеся цікавить те, що йде від близькості до природи, глибоких душевних сил, міцної моральності, від поетичної фантазії, почерпнутої із чистого джерела народної поезії, мальовничих звичаїв, але він створює свою парадигму лінгвоментального розуміння землі. Причому, їх, за нашими спостереженнями, можна класифікувати, виходячи з положень структурно-типологічного підходу.

Поетичний образ землі — симбіоз осягнення мінливого світу, думки і душевного самозаглиблення. Майстерне поєднання різних способів художнього освоєння світу, властиве для лінгвопоетики О. Олеся, дозволяло освітлювати зображуване перехресними променями, моделювати різні аспекти зв'язку об'єкта й суб'єкта, створювати багатовимірні, об'ємні образи. Крізь призму архетипного концепту «земля» Олесеєвий світ став моделлю і віддзеркаленням реального, збагаченого широким розмаїттям змісту, відтворенням найрізноманітніших явищ життя, усебічним його висвітленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Леви-Строс К.* Структурная антропология / К. Леви-Строс — М. : Наука, 1983. — 536 с.
2. *Никитина С. Е.* О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Поэтический анализ языка. Культурные концепты. — М. : Наука, 1991. — С. 113–120.
3. *Олесь О.* Твори : В 2 томах / Олександр Олесь / упор., авт. передмова та приміт. Р. П. Радішевський. — К. : Дніпро, 1999. — І т. — 959 с.
4. *Топоров В. Н.* К реконструкции балто-славянского мифологического образа Земли-Матери *Zemīa & *Mate (*Mati) / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования, 1998–1999. — Вып. XIV. — М. : Индрик, 2000. — С. 239–371.

УДК 81(075.8)

Лариса Кравець, Київський національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

У статті схарактеризовано вплив інформаційно-комунікаційних технологій на мовну комунікацію в реальному житті. Акцентовано роль Інтернету в мовній комунікації. Підкреслено важливість мови в Інтернеті. Схарактеризовано специфіку мовної комунікації в Інтернеті й з'ясовано зміни, які відбуваються в природній мові під її впливом. Доведено, що мовна комунікація впливає на людину й трансформує суспільство.

Ключові слова: мовна комунікація, інформаційно-комунікаційні технології, Інтернет-спілкування, інформація, писемне мовлення, усне мовлення.

Статья посвящена изучению влияния информационно-коммуникационных технологий на речевую коммуникацию в реальной жизни. В исследовании акцентирована роль Интернета в языковой коммуникации. Подчеркнута важность языка в Интернете. Проанализирована специфика речевой коммуникации в Интернете, определены изменения, которые происходят в естественном языке под ее влиянием. Доказано, что языковая коммуникация влияет на человека и трансформирует общество.

Ключевые слова: языковая коммуникация, информационно-коммуникационные технологии, Интернет-общение, информация, письменная речь, устная речь.

The article reveals the impact of ICT on verbal communication. It describes the changes in verbal communication online and in real life. The impact of the Internet on language communication is a positive and negative. Man acquires communication skills in electronic communication and apply them in real life. The article argues that verbal communication affects the individual and transforming society.

Keywords: linguistic communication, ICT, Internet communication, information, writing, speaking.

Інформаційна епоха, зародження якої почалося в кінці 1960-х — середині 1970-х років, пов'язана насамперед з винайденням комп'ютера і глобальної мережі, а також, як наголошує М. Кастельс, кризою капіталізму й етатизму та розвитком соціальних рухів [4]. У результаті взаємодії цих процесів почало формуватися нове суспільство з новою економікою і новою культурою. Основними засобами існування і розвитку цього суспільства стали інформаційно-комунікаційні технології, які стрімко ввійшли в життя людини і міцно закріпилися в ньому, відкрили користувачам численні можливості міжособистісної і суспільної взаємодії, зумовили появу нових видів соціально-економічної діяльності.

Інформаційно-комунікаційними технологіями називаємо сукупність інформаційних технологій (інтегрованих методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, призначених для збирання, зберігання, опрацювання, використання інформації) та телекомунікацій, медіа-трансляцій, усіх видів аудіо і відеопрацювання, передавання, мережевих функцій управління та моніторингу. Інформаційно-комунікаційні технології забезпечують функціонування глобальної мережі (Інтернет).

Мета статті — схарактеризувати вплив Інтернет-спілкування на мовну комунікацію в реальному житті.

Револьюційний вплив сучасних технологій на розвиток цивілізації порівнюють із впливом на соціосистему книгодрукування, яке «стало найсильнішим за своїми наслідками, створивши сучасну картину світу з національних держав, оскільки книги на національних мовах активували націоналізм. Книга також стала першим індустриально виробленим масовим продуктом, давши поштовх подальшої промислової революції. Саме книга трансформувала соціосистему, багато в чому створивши сучасну цивілізацію» [7]. Новітні засоби також спричинили трансформацію всіх сфер суспільства і економіки та зумовили трансформацію вербальної комунікації.

Сучасні технології створили сприятливі умови для розвитку мовної комунікації у текстовій (писемній) формі та викликали кардинальні зміни у цій сфері людської діяльності. Проблема функціонування мови в Інтернеті стала об'єктом вивчення багатьох зарубіжних і вітчизняних лінгвістів (К. Терлоу, Н. С. Берон, Ш. Текл, Б. Дане, С. К. Херрінг, Н. Б. Мечковська, О. І. Горошко, Л. Ф. Компанцева та ін.).

Учені відзначають, що мова в мережі має особливу вагу та більші можливості для розвитку. «Сам інтернет-простір є втіленням живого людського мислення, вираженого у формі тексту, що одночасно синтезує також графіку, звук, анімацію. Інтернет як новий комунікативний простір сприяє тому, що носії мови частіше замислюються над використовуваними мовними засобами. Мережа стимулює мовленнєву творчість людини. Мова стає інструментом творчої самореалізації людей, які спілкуються нею» [2].

Учасники Інтернет-комунікації використовують усі доступні їм засоби загальнонародної мови, які в кіберсередовищі набувають додаткових функцій. Технічні можливості мережі створюють умови для появи нових жанрів, наприклад, електронної пошти, чатів, форумів, блогів тощо. За словами Н. Б. Мечковської, «Порівняно з океанічною стихією Інтернету будь-який вид публічного спілкування виглядає повільним, камерним, залежним, з надзвичайно складною і «неекономічною» технологією, штучним, манерним.

В аспектах мови і стилю комунікація в Інтернеті винятково різноманітна. У мережевому спілкуванні є все, що є в загальнонародній мові — в нормованій (літературній) і ненормованій (субстандартній), тобто в просторіччі, молодіжному сленгу і професійних аргі» [6: 484]. Мовна комунікація в Інтернеті вже набула специфічних ознак, які дають підстави лінгвістам говорити про особливий функціональний різновид мови (Л. Ю. Іванов) або комп'ютерний дискурс (О. М. Галічкіна). Вчені вказують на такі його риси, як швидкість транспортування інформації (Г. Г. Почепцов), поліфонічність (Л. Ю. Іванов, О. І. Горошко), гіпертекстові й інтерактивні можливості (О. І. Горошко), анонімність і дистантність (Ф. О. Смирнов, О. І. Горошко), емоційність (Ф. О. Смирнов, О. І. Горошко) тощо.

Інтернет забезпечує широкий доступ до інформації та надає можливість вільного спілкування, мінімізуючи технічні, психологічні, лінгвальні перешкоди. Наявна в Інтернеті інформація неоднорідна. Виокремлюють інформацію рекламного характеру, розміщену на сайтах; професійно авторизовану інформацію, представлену на спеціалізованих ресурсах; та безкоштовну інформацію, створювану ентузіастами-любителями [6: 440–441]. Найбільше наукове зацікавлення викликає мовне вираження інформації третьої групи — форумів, блогів, чатів, соцмереж, «Вікіпедії», електронної пошти та ін. Характерною ознакою мовної комунікації на цих ресурсах є синтез усної та писемної форми мови.

Відкритість і доступність потенційного співрозмовника, невимушеність, ситуативність, спонтанність, спорадичність зближують мовну комунікацію у віртуальному просторі з усним мовленням. Водночас домінування писемної форми збільшує відповідальність за висловлене та потребує більших комунікативних зусиль від учасників спілкування. Писемне мовлення підготовлене, продумане, складніше і глибше і в формально-граматичному аспекті, і в змістовому, ніж усне. Проте кіберсередовище нівелює окремі характерні ознаки його.

Обмін повідомленнями між учасниками мережевої взаємодії віддалений у просторі, але може відбуватися в режимі реального часу, що зменшує можливість, а то й усуває підготовку до спілкування, продумування стратегії, побудову розгорнутого тексту, його редагування. Online-комунікація (чат, форум, месенджер) спрямовує на створення простих і коротких писемних текстів, легкий і точний виклад думок. У писемному Інтернет-спілкуванні паралінгвальні засоби, які супроводжують усне мовлення і сигналізують про реакцію комунікаторів на інформацію, відсутні, що не дає змоги вчасно помітити неадекватність сприйняття

і скорегувати повідомлення. Їх нестачу частково компенсують полісеміотичні знаки (емотикони) та інші невербальні засоби.

Швидкість і частотність обміну повідомленнями, особливості клавіатури, сервіси підказок та інші чинники спричиняють появу в писемних текстах помилок, до яких учасники спілкування часто ставляться байдуже або з гумором, обігруючи їх. Виявом креативних мовних жартів є, зокрема, цифрово-буквенні позначення співзвучних фраз, інтернаціональні за характером функціонування: *4U* (*for you*), *CUL8R* (*see you later*), *T2UL* (*talk to you later*), *B2W* (*back to work*), *B4* (*before*) та ін.

Результатом мовної гри в Інтернеті є олбанська мова, про яку в Інциклопедії (вільній від здорового глузду енциклопедії) написано: «олб. *олбанцька мофа*, відома також як *бовванська мова* (рос. *албанский*) — нативна (англ. *native*, укр. *природжена*) мова олбанців, Богдана Жолдака та інших ізвращьоньців. Мова, якою розмовляють лише покидьки суспільства, блогороби та деякі професіональні професори, а також, часом, Дмитро Медведєв. За те їх називають «інтернет-меми» [3]. Олбанська мова — це ігрова фонетизація письма, яку Н. Б. Мечковська визначає як «найважливіший прояв підвищеної метамовної рефлексії» і вважає її появу і функціонування «розвитком ліберальної лінгвістичної ідеології» [6: 493, 494].

Проте ліберальна лінгвістична ідеологія Інтернету не передбачає скасування правил культури мови. В мережевій комунікації правила користування будь-якими ресурсами визначають тільки власники ресурсів, але існують і загальні норми, дотримуватися яких зобов'язані всі користувачі. Серед правил мережевого етикету є ті, що обмежують вживання грубих, обценних або принизливих слів та висловів. Адміністратори багатьох ресурсів видаляють повідомлення, які містять нецензурну лексику. У численних Інтернет-жанрах (текстах ділового, рекламного, наукового характеру, що розміщені на офіційних ресурсах, а також електронній пошті, Інтернет-конференціях, «Вікіпедії» тощо) важливо також не допускати граматичних та друкарських помилок. Їх наявність справляє негативне враження на читачів, понижує довіру до ресурсу, ускладнює сприйняття тексту, характеризує автора як неосвічену і недбалу людину.

Набутий в Інтернеті різноплановий досвід мовної комунікації користувач автоматично переносить у реальне життя. Це має різні наслідки. З одного боку, існує думка, що «граничне спрощення комунікації в Інтернеті призводить до спрощення мовної, а потім і фізичної (реальної) особистості, викликаючи незворотні зміни в психіці. Візуалізація комунікації спричиняє зниження здатності вербального вираження і сприйняття, що позначається на спілкуванні різних вікових поколінь, зменшуючи його ефективність і взаєморозуміння в цілому, наприклад, між різними поколіннями» [1].

З другого боку, вважаємо що учасник мережевої комунікації поступово набуває навичок вільного відкритого й легкого спілкування. Під впливом мережевого спілкування у нього розширюється й посилюється метамовна рефлексія, що зумовлено домінуванням у кіберсередовищі писемної форми мови, використанням полісемантичних знаків і повідомлень, функціонуванням двох алфавітів (кирилиці й латиниці) і щонайменше трьох мов в українському сегменті Інтернету. Названі чинники «обтяжують» спілкування, проте ці семіотичні «перевантаження» посилюють інтелект і семіотичну компетенцію людини» [6: 488].

Інтернет пропонує принципово нові умови спілкування, створює нову сферу інформаційної взаємодії, що породжує нові моделі суспільних відносин. Відкритість Інтернет-ресурсів, відсутність комунікативних бар'єрів, наявних

у реальному житті, можливість не тільки спостерігати за подіями в режимі реального часу, а й долучатися до їх обговорення та брати участь у них, не розлучаючись із комп'ютером чи смартфоном, істотно впливають на самооцінку користувача. Усвідомлення власної значущості зростає, а бар'єри у вираженні своєї думки мінімізуються, з'являється розкутість, впевненість, що сприяє легкому і швидкому встановленню зв'язків з іншими учасниками спілкування. У глобальній мережі люди об'єднуються в спільноти за інтересами, прагненнями, соціокультурними орієнтаціями тощо та не обмежуються спілкуванням тільки у віртуальному просторі, а переносять свою діяльність у реальний світ. Інтернет розширює сферу комунікативних контактів людини, допомагає знаходити однодумців та позбавитися самотності, виробляти навички активного, відкритого і всебічного спілкування. Це підвищує соціальну мобільність, формує нові пріоритети і цінності, нові моделі поведінки в соціумі та загалом створює передумови для становлення і розвитку громадянського суспільства.

Інтернет, зменшуючи соціальний тиск, допускаючи анонімність, сприяє багатогранному вияву особистості, розвитку креативності. Людина здобуває можливість створювати безліч своїх віртуальних мовних образів під різними іменами (ніками) та підтримувати їх функціонування, оминаючи соціально зумовлені норми і правила реального життя. Анонімність дає змогу легко змінювати формальні атрибути, соціальні ролі, діяти в карнавально-ігровій манері. Водночас анонімність може викликати online-ефект всюдозволеності і спровокувати агресивність до інших, що виявляється, зокрема, у використанні обценної лексики, грубої лайки у мережі. Утаємниченість особи, відсутність безпосереднього контакту із співрозмовником, перебування у віртуальному просторі, який ніби продовжує внутрішній світ людини з його фантазіями і мріями, розгальмовують свідомість та відчужують первинну ідентичність внаслідок чого проявляються приховані властивості психіки.

Зручною сферою для мовного самовираження є блоги. Це переважно короткі записи про поточні важливі події, проте вони не мають обмежень за тематикою, мовним етикетом, обсягом. Блоги є осередками найбільш жвавої інтернет-комунікації, що відбувається за участі самого блогера та численних відвідувачів. Метамовна рефлексія блогера досить висока, тому що його комунікативними завданнями є не тільки висловлення власних поглядів, а й привернення та утримання уваги відвідувачів, організація й проведення обговорення / дискусії. Блогер у процесі своєї діяльності здобуває значний досвід різноаспектного спілкування та розвивається як мовна особистість.

Інформаційно-комунікаційні технології одночасно із позитивним впливом на людину і мовну комунікацію в реальному житті призводять і до інших змін. Зокрема, в Інтернеті часто відбувається суміщення комунікації і автокомунікації. На думку дослідників, автокомунікація характеризується специфічними психологічними умовами, що негативно позначаються на розвитку віртуальної мовної особистості (Ю. М. Лотман, І. О. Остапенко, О. І. Горошко).

Специфіка використання технічних пристроїв (смартфон, планшет, комп'ютер), зростання інформації, одержуваної через ці пристрої, особливості її сприймання та опрацювання також істотно впливають на психіку і функціональні процеси людини, а саме змінюються відчуття часу й простору, запам'ятовування матеріалу, здатність концентруватися тощо (Н. Карр, Дж. Флінн, Н. С. Берон, Ш. Теркл, Г. Г. Почепцов, О. А. Леонтович, О. І. Горошко та ін.). «Вплив технології відбувається не на рівні думок або понять; вона міняє чуттєві пропорції, або

зразки сприйняття, послідовно і без опору» [5: 22]. Постійне зростання обсягів інформації та інтенсивності комунікативних процесів призводить до збільшення інформаційного тиску на людину та закономірно викликає у неї різнопланові реакції — з одного боку — прагнення уникнути непотрібної інформації, а з другого — намагання контролювати її (Н. С. Берон, Ш. Теркл). Усе це позначається на електронній мовній комунікації та виявляється в економії мовних ресурсів, спрощенні письма, побудові синтаксично неповних, девіативних речень, індивідуалізації пунктуації, зростанні візуалізації тощо (К. Терлоу, Н. С. Берон, Ш. Теркл, Б. Дане, С. К. Херрінг, Д. Кристал, М. Б. Бергельсон, Н. Б. Мечковська, Г. Г. Почепцов, О. І. Горошко).

Уможливлена сучасними технологіями робота однієї особи з кількома потоками інформації та одночасне виконання нею кількох комунікативних завдань спричиняють істотну деформацію мови та мовного спілкування у віртуальному просторі (К. Терлоу, Н. С. Берон, О. І. Горошко). У кіберсередовищі набули популярності англійські скорочення слів і словосполучень на кшталт: *ASAP* — *as soon as possible* (якнайшвидше), *PLS, PLZ* — *please* (будь ласка), *THX* — *thanks* (дякую), *LOL* — *laugh out loud* (голосно сміятися), *IMO* — *in my opinion* (на мою думку), *IDK* — *I don't know* (я не знаю), *XOXO* — *hugs and kisses* (обійми і поцілунки), що є виявом мовної гри і водночас мовної економії. Значна кількість англійських запозичень у різних мовах пов'язана, за словами Н. Б. Мечковської, «з більш широкими космополітичними тенденціями сучасного мовного розвитку» [6: 510]. Очевидно під впливом англійської мови, а також через намагання передати максимальний зміст за допомогою мінімальної кількості символів у sms-повідомленні чи ICQ та пришвидшити набір тексту україномовні автори електронних текстів також істотно спрощують електронну мовну комунікацію, скорочуючи слова, уникаючи великої літери, розділових знаків і навіть пробілів.

Так, замість «*потрібно*» вживають «*тра*» або «*тре*», «*хочеш*» замінюють «*хош*», «*має бути*» — «*мб*» тощо. Таке слововживання створює особливий мовний колорит, але водночас може знижувати культуру писемного спілкування та формувати небале ставлення до письма на паперових носіях. Насамперед це стосується учнів і студентів, у яких ще недостатньо сформовані навички культури писемного мовлення. Не підвищують грамотність, не покращують запам'ятовування правил правопису різні електронні сервіси перевірки орфографії і синтаксису. «Звичка до такого письма, — підкреслює Н. Б. Мечковська, — розкитує мовні норми, причім не тільки «матеріально» (у використанні ненормативних конструкцій і сленгової лексики), але і «ідеологічно» — привчаючи до думки, що шкільні правила не такі важливі, як учила граматики» [6: 514]

Мовна комунікація впливає на людину та трансформує суспільство. «Виникнення книг і читання виховали нові покоління, які побудували нову економіку, тому що породили середній клас, який був незалежний від держави» [8]. Розвиток глобальної інформаційної мережі формує людину нового типу з іншими ціннісними орієнтирами, морально-етичними нормами, моделями поведінки і спілкування. Інформаційно-комунікаційні технології стимулюють амбівалентні процеси в мовному спілкуванні. Під їх впливом спілкування лібералізується, нівелюються соціальні відмінності й посилюються космополітичні тенденції. Користувач закріплює навички легко, розкуто встановлювати контакти із співрозмовниками та вільно висловлювати думки, швидко й просто писати тексти.

Інтернет підвищує обізнаність користувачів, посилює їх метамовну рефлексію, розвиває різнопланові навички комунікації, що призводить до ускладнення

усного й писемного мовлення в реальному житті. Водночас електронне спілкування відбувається за своїми правилами, які можуть впливати на усталену писемну традицію, розхитуючи мовну норму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Горошко Е. И.* Лингвистика Интернета : формирование дисциплинарной парадигмы [Електронний ресурс] / Е. И. Горошко. — Режим доступу : <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=76>
2. *Горошко Е. И.* Интернет-жанр и функции языка в Интернете [Електронний ресурс] / Е. И. Горошко. — Режим доступу : <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=206>
3. *Інциклопедія* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://inciklopedia.org/wiki>
4. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс] / М. Кастельс. — Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php
5. *Маклюен М.* Понимание медиа. Внешние расширения человека / М. Маклюен. — М. : Жуковский : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. — 464 с.
6. *Мечковская Н. Б.* История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета / Н. Б. Мечковская. — М. : Флинта — Наука, 2009. — 582 с.
7. *Почепцов Г.* Информационно-коммуникативные технологии в развитии цивилизации [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. — Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation>
8. *Почепцов Г.* Коммуникативные технологии, работая с мозгами, трансформируют и сотрясают наш мир [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. — Режим доступу : <http://detector.media/withoutsection/article>
9. *Naomi S. Baron* Control Freaks: How Online and Mobile Communication is Reshaping Social Contact [Електронний ресурс] / Naomi S. Baron Control Freaks. — Режим доступу : <http://www.american.edu/ctrl/upload/Baron-Language-at-Work.pdf>
10. *Thurlow, Crispin.* From statistical panic to moral panic: The metadiscursive construction and popular exaggeration of new media language in print media [Електронний ресурс] / Thurlow, Crispin. — Режим доступу : <http://jcmc.indiana.edu/vol11/issue3/thurlow.html>

УДК 81'373.72

Олена Маленко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

РИТОРИКА ВІЙНИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті прокоментовано лінгвостилістичні особливості риторики війни в сучасному українському поетичному дискурсі. Поняття риторики в цьому контексті апелює до інтенційно спрямованого словесного (художнього) вираження авторської рефлексії щодо перебігу воєнних подій на сході України. Поетичним матеріалом для розвідки стали збірки Любові Якимчук «Розкладання» (2014), «Абрикоси Донбасу» (2015) і Сергія Жадана «Життя Марії» (2015), «Тамплієри» (2016).

Ключові слова: *риторика, образ війни, авторський наратив, поетичний контекст, стилістика, семантика.*

В статті прокоментовані лингвостилістичні особливості риторики війни в сучасному українському поетичному дискурсі. Поняття риторики в цьому контексті апелює до інтенціонально направленої словесної (художественної) вираженості авторської рефлексії стосовно воєнних подій на сході України. Поетичним матеріалом для статті стали збірки Любові Якимчук «Розкладання» (2014), «Абрикоси Донбасу» (2015) і Сергія Жадана «Життя Марії» (2015), «Тамплієри» (2016).

Ключевые слова: *риторика, образ війни, авторський наратив, поетичний контекст, стилістика, семантика.*

The article presents a commentary on the lingual stylistic features of the rhetoric of war in modern Ukrainian poetic discourse. The notion of rhetoric in this context appeals to the intentionally directed verbal (artistic) expression of author's reflections on military events in the East of Ukraine. Collections by Liubov Yakymchuk "Rozkladannia" ("Decay") (2014), "Abrykosi Donbasu" ("Apricots of Donbas") (2015) and Serhiy Zhadan "Zhyttia Marii" ("Mary's Life") (2015), "Tampliery" ("Knights Templars") (2016) have become the poetic material of the research.

Key words: *rhetoric, image of war, author's narrative, poetic context, stylistics, semantics.*

«Коли говорять гармати, музи мовчать», — сказав свого часу Марк Туллій Цицерон, натякаючи тим на недоречність мистецтва під час воєнних дій. Досвід Другої світової війни заперечив цю сентенцію, довівши роль багатьох мистецьких сфер (літератури, музики, театру, кіно) як потужної психологічної сили, здатної підтримати бойовий дух воїнів і їхню віру в перемогу. Літературі ж у цьому відведено особливу роль — стати «літописцем» війни в її людських відчуттях, емоціях, враженнях, які, вкарбовані словом у текст, мають позачасову силу впливати на психоемоційну сферу нашої свідомості.

Сьогоднішні воєнні події на сході України ввійшли в національне буття в усіх його виявах — політичному, інформаційному, соціальному, мистецькому, приватному, додаючи гіркоти й трагізму до наших, і так не оптимістичних, реалій.

Тема війни, широко продюсована зараз у масмедійному просторі, стала з'являтися в українській літературі ще до ситуації на Донбасі, і «війна тут постоїла як певне світовідчуття, як певна метафора», — прокоментувала ситуацію літературний оглядач «Української правди. Життя» Ірина Славінська, беручи інтерв'ю в молодій українській поетки Любові Якимчук (родом з міста Первомайськ, що на Луганщині; зараз мешкає в Києві), яка розгорнула цю думку далі: «Метафорика війни — дуже популярна штука. Вона існувала давно й змінювалася з часом. У житті ми часто використовуємо метафори війни в конструкціях зі словами «битва», «фронт», «зброя». Тут розвиток подій нагадує хворобу: з'являється вірус, і реагуючи на нього, імунна система виробляє антитіла. Слова, тексти, цілі книжки, які виходили до війни й говорили про війну, і є антитілами, що з'явилися у відповідь на хворобу, яка вже була. Адже війна готувалася давно. Митці завжди реагують на суспільно-політичні зміни першими, коли ці зміни ще не очевидні» [5].

Коли ж ці зміни стали реальністю, поетична рефлексія трансформувала передчуття війни в її констатацію, фіксуючи не лише світ фізичних речей (руйнація міст і сіл, обстріли, бої, смерть, біженці, окупація), а й відтворюючи метафізику людського стану під час війни (страх, відчай, розгубленість, зневіра, душевний біль, страждання, але й — надія, віра, любов). Розірваність свідомості, яка ніколи не буде готовою до війни з її смертю й знищенням. Саме розірваність

кордонів-територій-родин-тіл-душ стала лейтмотивом поезії війни, визначаючи її абсурдність і деструкцію, що розклала світ на *до війни й у війні*.

Мета статті — прокоментувати лінгвостилістичні особливості риторики війни в сучасному українському поетичному дискурсі, зокрема в збірках Любові Якимчук та Сергія Жадана про воєнні події на сході України.

Онтологія розкладання світу війни в її художній версії вперше постала в поетичному тексті Любові Якимчук, який так і названо «Розкладання»:

на східному фронті без змін
скільки можна без змін?
метал перед смертю стає гарячим
а люди від нього холодними
не кажіть мені про якийсь там Луганськ
він давно лише ганськ
лу зрівняли з асфальтом червоним
мої друзі в заручниках —
і до нецька мені не дістатися
щоби витягти із підвалів, завалів та з-під валів
а ви пишете вірші, красиві, як вишиванка
ви пишете вірші ідеально гладенькі
високу поезію золоту
про війну не буває поезії
про війну є лише розкладання
лише літери
і всі вони — rrr
Первомайськ розбомбили на перво і майськ —
безкінечно маятись, наче вперше
знову там скінчилась війна
але мир так і не починався
а де бальцево?
де моє бальцево?
там більше не родиться Сосюра
уже більше ніхто з людей не родиться
я дивлюся на колообрій
він трикутний, трикутний
і поле соняхів опустило голови
вони стали чорні й сухі, як і я
вже страшенно стара
і я більше не Люба
лише ба

(«Розкладання»)

«Про війну не буває поезії», — ця теза апелює не стільки до змісту поетичного мистецтва, скільки до його форми, до тих художніх засобів, якими можна описати війну: «Коли стається щось страшне, — говорить Люба Якимчук, — в авторів ніби відбирає мову. І ти намагаєшся продиратися крізь хащі реальності, крізь внутрішні блоки... наосліп шукати дорогу до своєї мови. <...> під час війни поезія має бути менш кучерявою, але більш стрункою й максимально простою. Не потрібні гіперболи та інші тропи для посилення ефекту. Куди ж більше посилювати? Краще більше недоговорювати. З мовчання можна почути більше, ніж зі слів» [5].

Так, із цим можна погодитися, якщо йдеться про міжперсональну комунікацію, де мовчання виконує важливу прагматичну функцію, реалізуючи комунікативну

мету, інтенції й мотиви, передаючи інформацію невербальним шляхом (силенційний ефект мовчання) [4]. Поезія ж здійснює свій вплив на емоційну сферу саме завдяки слову, його можливостям викликати потрібні емотивно-оцінні реакції в читача, а це досягається відповідним стилістичним ресурсом мови.

Що здатне створити конкретно-чуттєвий (сенсорний) образ війни у форматі нашої свідомості, як не метафора або порівняння (*і поле соняхів опустило голови / вони стали чорні й сухі, як і я*), антитеза денотативної природи (*метал перед смертю стає гарячим / а люди від нього холодними*), оксюморон (*я дивлюся на колообрій / він трикутний, трикутний*). Стриманий, лаконічний текст, без зайвої тропеїчної «кучерявості», побудований на прийомі констатації — саме ці параметри визначають його художню силу, об'єктивують стан і відчуття від пережитого. Авторська риторика інтенційно прозора в змістовому декодуванні й емоційному навантаженні, при цьому образ війни, створений авторкою, є певною мірою образом самої ідеї війни — руйнівної сили, онтологічно не сумісної з життям, його цілісністю й конструктивністю. Поетичний текст як суб'єктивна (індивідуальна) формально-змістова субстанція художньо об'єктував внутрішню форму слова *війна*, а внутрішня форма слова й художнього твору, за О. О. Потебнею, і є точкою перетину об'єктивного й суб'єктивного в художньому освоєнні дійсності, створюючи певний мікрокосм, що характеризується органічністю й системністю [3: 110].

Посилує емотивно-оцінну конотацію смислового навантаження цього тексту й внутрішня форма слова-назви поезії «Розкладання», що в семантичній структурі містить сигніфікат, антитетичний поняттю «складання», тобто «доведення до цілісності». Ідея деструкції/розкладання вербалізована й заперечливими лексико-граматичними моделями з актуалізованою в межах контексту негаційною семантикою: *не кажіть мені [про якийсь там Луганськ]; не дістатися [до нецька]; не буває поезії [про війну]; не починався [мир]; не родиться [Сосюра]; не родиться [уже більше ніхто з людей]; і я більше не Люба [лише ба]*. Ці моделі утворюють певну вертикаль, що виформовує сенс не лише деструктивності, але й алогічності воєнного буття, яке перебуває в опозиції до цінностей мирного існування людини, основою з яких є життя.

У дискурсивному вияві поетичний текст належить до персонального, зокрема прямого буттєвого дискурсу (за В. Карасиком), де художня комунікація має розгорнутий, семантично насичений характер, втілений у формі «смислового прориву». В. Карасик так визначає стан «смислового прориву» в персональному дискурсі: це «осаяння, інсайт, раптове розуміння суті, <...> стану речей. Композиційно-вербальною формою смислового прориву є текстовий потік образів, маґма сенсів, <...> координативний перелік різнопланових і несполучуваних сутностей або явищ, <...> інтенційний алогізм» [1: 3]. Змінений стан свідомості реципієнта при цьому структурується за новими орієнтирами, що спираються на пропоновані образні моделі. Ця реструктурація породжує сильні емоції, а самі тексти потребують неодноразового повторення, при цьому кожне таке повторення усвідомлюється адресатом як власний досвід [там само]. Вочевидь функцію цих повторів у створенні ефекту онтологічної розірваності виконує графічна сегментація ключових ойконімів *Луганськ — лу / ганськ; Донецька — до / нецька, Первомайськ — перво / майськ*; антропоніма *Люба / ба*; просторової апелятивної моделі *із підвалів, завалів та з-під валів*.

Загалом топос у художньому континуумі війни актуалізований найпотужніше, що є логічним з огляду на причини розв'язання цього конфлікту. У поезії Люби Якимчук, зокрема в збірці «Абрикоси Донбасу» воєнний простір фізичний і метафізичний: матерія постає в географічних локаціях Донбасу (*стен,*

море, східний фронт) й об'єктах, зачеплених війною (*дорога, терикони, вирви, шурфи шахт, хата (стіни, вікна, стеля), могили, школа*); метафізичний хронотоп — це насамперед мир у його внутрішньому сприйманні, в очікуванні повернення додому (*ми підемо й пішки, хоч би були босими*) і предметній ідентичності (*мир — дім, дерево, батьки й батькові могили, діти, родинні альбоми; мир — абрикоси, синє небо, хмари пишні*). Предметність як конкретне осягання дійсності в речах і деталях сприяє творенню візуальних образів війни й миру, що удоступнює їх сприймання читачем, актуалізуючи в асоціативно-образному мисленні упізнавані денотатні коди. Двовимірне протиставлення буття *до-війни—у-війні* в цій збірці набуває тривимірності: з'являється мотив *після-війни* (мир як найбільш бажана й очікувана перспектива):

де посадили дерево і виростили сина
де збудували дім, який без нас відсирів
а дорога наша розквітає мінами
ковила й туман прикривають вирви
вертаємось гіркими, не говіркими, винними
нам би мати дім і трохи миру
нам би постояти, подихати сирістю
витагати знімки з альбомів родинних
ми додому їдемо, туди, де ми виростили
нас батьки чекають, могили і стіни
ми підемо й пішки, хоч би були босими...
як не знайдем дому, там де ми залишили
побудуєм дім понад абрикосами
з неба синього, із хмар пишних («Абрикоси Донбасу»).

Сама поетка говорить про важливість вибудовування візії того, як усе буде завтра — хоч в умовах війни, хоч в умовах миру — для тих, хто насамперед залишився там, за межею звичного мирного соціуму. Ця перспективність стає внутрішнім смисловим стрижнем поезій збірки «Абрикоси Донбасу», унаочнюючись у ментальному образі *дому понад абрикосами*, фізика й метафізика якого посилена традиційними атрибутивними поетизмами *небо синє, хмари пишні* з актуалізованою семантикою миру, добра, злагоди. І навіть матерія війни, представлена автологічними моделями (*дім, який без нас відсирів, ковила й туман прикривають вирви*); метафорично (*дорога розквітає мінами*), упорядкованими в тексті за принципом ампліфікації, не знижує модус екзистенційності, властивий поетичній риториці воєнного сьогочасся, де раціональне межує з ірраціональним, формуючи особливий художній універсум, у якому попри фактологічну апокаліптичність домінує внутрішнє передбачення мирного впорядкування.

Особливо виразно ця стратегія простежується в текстах Сергія Жадана (збірки про війну «Життя Марії» (2015) й «Тамплієри» (2016), поетичний світ якого акумулює й транслює інформацію різних рівнів: про те, що відбувається з країною й людьми, і те, що відбувається в самих людях, їхній свідомості й навіть підсвідомості. Трансформації внутрішнього буття відтворено крізь призму сприймання й усвідомлення Батьківщини не стільки як простору, скільки як світовідчуття: *Батьківщина — це там, де тебе розуміють, коли ти говориш вві сні* («Життя Марії», с. 8). Це розуміння мотивує ідентичність свого — чужого в цій війні, у якій постає, народжується й своя Батьківщина:

Крізь сон чути, як у темряві формується батьківщина,
ніби хребет у підлітків з інтернату.

Формується світло й темрява, складаючись разом.
 Літнє сонце перетікає в зими.
 Все, що діється нині з ними всіма, називається часом.
 Головне розуміти, що все діється саме з ними («Тамплієри», с. 6).

Екзистенційність жаданівського образу Батьківщини, його рецептивна амбівалентність є наслідком згущення поетичної думки, розгортання її в множинні сенси, які формуються в кожній індивідуальній інтерпретації як суб'єктивні семантичні коди. Поетична модель світу Жадана, складна за своєю формою й змістом, інтеріоризуючись у ментальних площинах його художньої свідомості, оприявлена в тексті так само складно: риторика спрямована на інтелектуальні реакції, на осмислення внутрішньої рецепції війни. При цьому авторський наратив простий, оповідний, подекуди інтимізований (від першої особи), подекуди споглядальний (від стороннього спостерігача).

Жадан-поет реалізує авторську комунікативну стратегію в контексті багаторівнево: як об'єктивний наратор, суб'єктивний і безпосередній учасник-персонаж. Об'єктивний наратор знає й фіксує стани природи, фізичні та внутрішні стани героїв, їхні відчуття й переживання, викликані війною:

Їй п'ятнадцять і вона торгує квітами на вокзалі.
 Кисень за шахтами солодкий від сонця та ягід.
 Потяги завмирають на мить і рушають далі.
 Військові їдуть на Схід, військові їдуть на захід.

<...>

Формується її пам'ять, формується втіха.
 В цьому місті народилися всі, кого вона знає.
 Засинаючи, вона згадує кожного, хто звідси поїхав.
 Коли згадувати більше нема кого, вона засинає («Тамплієри», с. 6–7).

Жадан художньо об'єктивує воєнне буття, моделюючи фікційний хронотоп, ознаки якого упізнавані й декодовані завдяки наявній інформації з масмедіа або з власного досвіду тих, хто перебуває в зоні воєнного конфлікту. І цей часопрос-тір завдяки авторській нарації постає разом з особливостями «світогляду, переконань, підходів до розуміння особи та способу її оприявлення в літературно-художній проекції» [2: 1].

Суб'єктивний наратор аналізує й оцінює те, про що розповідає, і ця комунікативна стратегія, втілена у відповідній художній риторичі, створює діалогічність контексту, задає його психологічний тонус, а до читача промовляє сам автор зі своїми думками, установками, припущеннями:

Віру і втрачаєш тоді, коли випадає
 можливість за неї померти, а ти цією
 можливістю не встигаєш скористатися.
 Нащо віра тому, хто бачив, як усе виглядає насправді?
 Нащо вірити в те, що немає для тебе
 жодного значення?

<...>

Чоловіки зі сліпими від темряви очима
 приходили до госпіталю на перев'язку,
 стискали зуби, коли сестра відривала їм

від рани засохлі бинти й свіжа кров
проступала на темній шкірі. Просили
знеболювального, бодай якогось.
Але не існує жодного знеболювального
від того, що в них болить, не існує («Життя Марії», с. 58).

Жадан як сторонній спостерігач розповідає історію війни в людських долях, констатує події й факти, і його рефлексія зосереджена на тих апокаліптичних речах, що стають на війні буденними й від цього ще більш травматичними для свідомості: *Все, що в тебе є — це вибір померти за кожного з нас, / все, що в тебе є — це свобода загинути у бою; Кожне життя — неймовірно складне — / завершує смерть — дивовижно проста* («Життя Марії», с. 20);

Героями жаданівських поезій про війну є різні люди: добровольці, волонтери, солдати, священики, біженці, дезертири, жінки й чоловіки, але всіх їх єднає війна в руйнації звичного буття й звичних цінностей, серед яких найбільшою виявилось життя. Складність ситуації й у тому, що похитнулася сама ціннісна парадигма в її пріоритетах: що тепер є важливим для людини? Її внутрішні принципи чи фізичне існування? У сповіді солдата-дезертира, який кинув зброю й повзе додому, прагнення життя виявилось сильнішим за страх і совість, воно нівелює розуміння дезертирства як морального злочину:

Ось я лишаю зброю й починаю повзти,
повзти від того, в що ніколи не вірив,
ось обповзаю дороги й очерети,
обповзаю мертвих патрульних і розірваних командирів,
обповзаю чужі кордони, обповзаю фортечні мости,
обповзаю вітчизну — безкінечну й зайву. («Життя Марії», с. 18)

Ампліфікація стрижневого вербатива *обповзаю*, семантично розширеного переліком локаційних об'єктів, розтягує дію в часі й просторі, посилює емоційне враження від уявної ситуації. Шлях додому важкий і довгий не лише фізично, а й морально, адже свідомість бійця розірвана між присягою (суспільний імператив) й інстинктом самозбереження (біологічний імператив), і ця розірваність постає в остраху, розгубленості й внутрішньому усвідомленні скоєного:

Що в твоїм серці, країно, що в твоїй голові?
Я навіть не знаю, з яких кольорів зшиваються наші стяги.
Біси стоять при мені — недовірливі і живі,
І дорікають мені словами моєї присяги. («Життя Марії», с. 18)

Онтологія дезертирства представлена не лише в його психологічному вияві, а й аксіологічному: втеча з поля бою викликає осуд навіть у рідних: *І рідня теж, вертаючись / до будинку свого, / не пізнає його, / не пізнає його*. У цьому контексті оповідач дистанціюється від наративу персонажа й зближується з позицією (внутрішнім голосом) читача, досягаючи тим спільної емоції й оцінки щодо дезертирства. Жадан стає посередником, який уможливорює наше пізнання війни через його власну художню візію, і ваги для читача набувають саме авторські емотивно-оцінні модуси, закладені в тексті. Конкретика й емоційність жаданівських поезій про війну, їхня філософічність, інтерпретаційна потенційність, рефлексивна художня риторика формують простір інтелектуальної співпраці читача з автором, актуалізують ресурси індивідуального декодування сенсів, закладених у поетичній матерії.

У першій збірці про воєнні події «Життя Марії» Жадан прагне прокласти мости від ненависті («найлегше заняття в часи війни — ненавидіти чужих») до порозуміння («найважче — досягати порозуміння»), зображуючи війну в її жорстокому реалізмові, відтворюючи майже натуралістично те, що відбувається там з людьми. Чим апокаліптичніше змальована автором ситуація, тим складніший шлях до порозуміння, яке все ж має відбутися, і Жадан пропонує шлях до цього порозуміння — розмовляти, «з ким завгодно, як завгодно і про що завгодно», «голове — не втрачаючи людяності, тобто любові й уваги».

Такий гуманістично-пацифістський мотив розгорнуто й у другій збірці «Тамплієри», але риторика дещо інша: художня рефлексія спрямована на осмислення не лише війни та людей, що воюють, а й тієї реальності, що чекає їх після повернення додому: «І ось вони повертаються з війни, на яку багатьох їх покликали, і помічають, що війна насправді тривала лише для них. І що відповідати за неї тепер доведеться лише їм» («Тамплієри», с. 4). Цей травматичний синдром Жадан намагається долати віршами, у яких — пам'ять про війну «яку ніхто не оголошував, про біль, із яким ніхто не може впоратися, про любов, від якої ніхто не може відмовитися, та надію, на якій усе тримається» [там само].

Любов і надія — опори, які утримують світ попри всі історичні катаклізми. Поезія Жадана прагне донести цей меседж тим, хто втратив віру в їхню силу на війні, у складних життєвих обставинах, у пошуках себе. Мудрість, отже зрілість стає знаком жаданівської поезії, мірилом її художньої сили й ваги, її катарсичності й невичерпної множинності сенсів:

Хай тиша осені — невидима, туга,
з якої родяться кристали павутини,
торкається тебе, аби твоя снага
прокачувала кров крізь вени і судини,
ламаючи цей світ на золоті частини.
Лишається любов.
З'являється вага. («Тамплієри», с. 47).

ЛІТЕРАТУРА

1. Карасик В. О типах дискурса [Електронний ресурс] / В. Карасик. — Режим доступу : <http://ruslang.isu.ru/education/discipline/philology/disrurs/material/material2/>
2. Мацевко-Бекерська Л. В. Типологія наратора: комунікативні аспекти художнього дискурсу [Електронний ресурс] / Л. В. Мацевко-Бекерська. — Режим доступу : <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/11/14.4.8.pdf>
3. Потебня А. А. Из записок по теории словесности: Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое / А. А. Потебня. — Харьков, 1905. — 625 с.
4. Почепцов Г. Г. Молчание как знак / Г. Г. Почепцов // Анализ знаковых систем. — Киев, 1986. — С. 90–98.
5. Славінська І. Любов Якимчук: Нам доведеться простити того, хто втрачав людське обличчя : Інтерв'ю [Електронний ресурс] / Ірина Славінська. — Українська правда. Життя. — 26.08.2015. — Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/person/2015/08/26/199143/>

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Жадан С. Життя Марії. Книга віршів і перекладів / Сергій Жадан. — Чернівці : Meridian Chernowitz; Книги — XXI, 2015. — 184 с.
2. Жадан С. Тамплієри / Сергій Жадан. — Чернівці : Meridian Chernowitz; Книги — XXI, 2016. — 120 с.

3. Якимчук Л. Розкладання [Електронний ресурс] / Любов Якимчук. Режим доступу : <http://sho.kiev.ua/article-sho/179051>
4. Якимчук Л. Абрикоси Донбасу / Любов Якимчук. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. — 192 с.

УДК 811.161.2'271.14

Анна Мартакова, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАВМИСНА ПОМИЛКА: ТЕКСТОВА ДЕВІАЦІЯ, ЩО ТВОРИТЬ НОВИЙ СЕНС

У статті здійснено спробу класифікувати вживані автором різновиди навмисних помилок як виду мовної гри в українському авангардному поетичному тексті помежів'я ХХ-ХХІ ст. й прокоментовано їхню функцію щодо реалізації авторського задуму у творенні нових сенсів і потрібного художнього ефекту.

Ключові слова: *навмисна помилка, мовна гра, стилістичні засоби.*

В статье предпринята попытка классифицировать использованные автором разновидности преднамеренных ошибок как вида языковой игры в украинском авангардном поэтическом тексте на рубеже XX–XXI вв. и прокомментирована их функция в реализации авторского замысла в создании новых смыслов и необходимого художественного эффекта.

Ключевые слова: *преднамеренная ошибка, языковая игра, стилистические средства.*

The article attempts to classify the species of intentional errors which are used by the author as a kind of language game in the avant garde poetic text and comments on their function with respect to the implementation of the author's intention in the creation of new meanings and necessary artistic effect.

Key words: *intentional error, language game, stylistic means.*

Актуальним видається дослідження штучної помилки як виду мовної гри в умовах тенденції ускладнення або спрощення поетичного тексту, орієнтованого на читача-сучасника. З огляду на особливості вираження інтенцій автора-постмодерніста, одним із видів мовної гри в тексті постає навмисна помилка, що дає змогу привертати увагу читача, зробити інформацію наочнішою, доступнішою та цікавішою.

Мета статті — проаналізувати основні типи навмисних помилок й мовно-стилістичних засобів, що беруть участь у створенні ситуації створення девіацій у постмодерному поетичному тексті. Об'єктом обрано штучні, навмисні девіації в постмодерному поетичному тексті. Предмет наукового вивчення — типи й стилістична роль навмисних помилок як виду мовної гри в поетичних текстах українських митців кінця ХХ — перших десятиліть ХХІ ст. Матеріалом для дослідження стали тексти українських поетів-вісімдесятників, дев'яностників, двотисячників, які працюють в авангардній стилістиці (О. Ірванець, І. Неборак, Ю. Андрухович, Р. Мельників, Т. Малкович та ін.).

Дослідники не завжди звертаються до поняття *навмисної помилки* під час дослідження явища мовної гри, що зумовлене найчастіше тим, що основа всіх навмисних помилок — стилістичний засіб — не розглядається як помилка. У представленому дослідженні спробуємо сформулювати визначення навмисної помилки як явища мовної гри, подати класифікацію її типів у постмодерному поетичному тексті.

Як відзначає Анрі Фрей у праці «Грамматика помилок», концепція «правильного», яка спирається на те, що відповідає встановленій суспільством нормі, не є унікальною. «Існує також інша концепція, яку ми будемо називати функціональною й у відповідності з якою правильність чи помилковість мовленнєвих фактів буде залежати від ступеня їх відповідності певній функції, нею встановленої» [10: 17]. А. Фрей наводить такі дефініції помилковості: «1) помилковим є те, що виходить за рамки колективної норми; 2) помилковим є те, що не відповідає заданій функції (напр.: ясності, економії, експресивності та ін.)» [10: 17]. «Помилки роблять не заради задоволення. Їх поява визначена, більш або менш неусвідомо, тими функціями, які вони мають виконувати (більша виразність, більша ясність, більша економія ті ін.)» [там само].

Ф. С. Бацевич у праці «Основи комунікативної девіатології» відзначає, що «мовленнєві аномалії мають багато спільного з мовленнєвими прийомами, які також є порушеннями звичного в мовленні, мовних і комунікативних норм. Власне, помилку від навмисної відрізняє відсутність доцільності» [1: 12]. За Бацевичем, мовленнєву девіацію слід аналізувати не в прямому значенні, а глибше, з погляду на сенс, який укладає автор, коли припускається помилки: «термін мовна (мовленнєва) девіація вживається для позначення найзагальнішого поняття, пов'язаного з різноманітними типами порушень власне мовних норм, мовленнєвих конвенцій, стратегій мовлення в «нормальних» станах свідомості. Однак мовленнєву девіативність чи правильність потрібно оцінювати не абсолютно, а стосовно сенсу, що передається, інтенцій та ілюктивних намірів мовця» [1: 18]. Також науковець зазначає, що «найзагальніша ознака, яку можна покласти в основу класифікації помилок, — це ознака усвідомленого чи неусвідомленого утворення девіацій. Усвідомлені мають поділ на умисні (“мовна гра”) та неумисні» [1: 32].

Перша спроба виділення навмисних помилок з ряду інших була продемонстрована в роботі Людвіга Вітгінштейна «Філософські дослідження. Логіко-філософський трактат», у якій автор уперше вводить термін “мовна гра” (частина 1, п. 7): «...увесь процес уживання слів у мові можна представити як одну з тих ігор, за допомогою яких діти оволодівають рідною мовою. Я буду називати ці ігри «мовними іграми». /.../ «Мовною грою» я називатиму також і ціле: мову і дію, з якою вона переплітається» [3].

Автор не пропонує чіткого визначення поняття *мовної гри*, але говорить про те, що всі ігри мають свої певні правила, а отже дають можливість відрізнити саме мовну гру від обмовки, тобто навмисну помилку від ненавмисної (частина 1, п. 54): «Ознаки цього наявні в поведінці гравця. Подумай про таку характерну поведінку, як виправлення допущеної обмовки. Розпізнати, що хтось робить виправлення, можна навіть і не розуміючи його мови» [3]. Також автор зазначає, що один і той самий вислів у різних контекстах матиме й різні смисли. Отже, навмисні помилки виявляються не тільки на рівні текстових одиниць, а й на інших рівнях організації авторського тексту. Цей погляд збігається з думкою одного з найвидатніших швейцарських лінгвістів, одного із засновників Женевської

сукню лізе, власну жінку / мав чи не третю вже, а та / була бабура не проста [8: 14]; / ми засимілюємось потрохи. [8: 64]; то був американський жахастик категорії «b» [4: 260]; що це антиблік — дзеркало не повинне відбивати нас [6: 6]; а тоді до того дзеленчання доблюзовувалася б музика [6: 7]; що так і осліпне до наступного / оковизрівання [6: 17]; Тепер він пив і слухав / як вітер продзвонював друзки віконного скла [6: 25]; однаково не станеш вивищенішим / за дим з даху хмародера. [6: 42]; Та Європу без нас ділили / На ЄСi і на ЄЕПi. [5: 7]; Ми собі шампани полизали [5: 16]; зосереджено допасовуєш / один акаемівський ріжок до іншого / зі сліпою вірою / у / свій / порятунок / на / зекономленій секунди... [7: 21]; і голуби туркочуть тишу / солодкочолої безтями / ... а небесіння сині квіти / ... і падає першовеснь-промінь / на павутиння квітів віршів [7: 49]; Ти дох, God'у, нам, / о дощман [7: 58]; я розповім про країну кульбабію [7: 85];

- навмисне використання інвективної лексики, жаргону, просторіччя: *ах ти, телепню, бевзю, дурило і скурвий ти син!* [2: 74]; — *Ти нашим був кумиром, хрінів бевзь! / Ти — перший, хто повісив нам на вуха / паруючу лапшу. Твоя шизуха / рій ангелів поперла з піднебесь. / вбирався в джинс... насвистував бітлів...* [2: 340]; *Бай-бай, богемо! Час розплати близько. / тремти, тварюко, виї і реви. / була ти надто звабливе курвисько / і не одне дурне лицарське військо / стягла на грішні свої острови.* [2: 338]; *Джентельмени в курточках — / налітайте, курвочки.* [2: 311]; *війна — це суцільний і повний пиздець... / голений череп, / холод у яйцях...* [7: 20];
- транскрибування — (українське оформлення) іншомовних одиниць або по-вне чи часткове іншомовне оформлення: *Nastae nastoroženість* [6: 8]; *Довгі мою безнастанну безнастенність* [6: 9]; *Так o-zero, Овідію Назон, / і проминання ранку* [7: 122]; *Ми до вас приїхали з любов'ю / Ауч Україне... Фром Юкрейн...* [5: 25]; *Ти дох, God'у, нам, / о дощман / Ніс осінь нам, / що до Ману / dog-ходить...* [7: 58]; *Залітав, неначе вор?! / Крук говорить: «Nevermore!»* [2: 259]; *Merci, danke schön, thank you, доктор Альцгеймер.* [2: 258]. Такі прийоми покликані привертати увагу читача іншомовним написанням або звучанням.

Поетичний текст має бути привабливим для читача, виражати інтенції автора щодо створення того чи іншого художнього ефекту. Тому саме в поетичних текстах простежуємо значну кількість штучних девіацій як виду мовної гри, що не просто збагачують текст за допомогою стилістичних засобів, а й привертають увагу реципієнта до вираження думок, смаків автора; створюючи смислову дво-значність у запропонованому автором ракурсі. Такі навмисні девіації в межах поетичного тексту спонукають читача до розгадування закодованих сенсів або створюють ефект повної смислової заплутаності (ситуації абсурду), властивий поезії постмодерного тексту.

Перспективою досліджень у вивченні явища мовної гри є інтерпретація читачем авторського задуму, втіленого за допомогою навмисних помилок, типологію яких слід розширити й поповнити, розглянувши їх інші види (фразеологічні, лексико-семантичні, трансформації).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології / Ф. С. Бацевич. — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 236 с.
2. «Бу-Ба-Бу» : Вибрані твори : Поезія, проза, есеїстика / Авторський проект, упоряд., бібліограф. відомості та прим. Василя Ґабора. — Львів : ЛА «Піраміда», 2008. — 392 с.
3. Витгенштейн Л. Философские исследования [Электронный ресурс] / Л. Витгенштейн. — Режим доступу : <http://filosof.historic.ru/books/item/fD0/s00/z0000273/index.shtml>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 22.10.2016.

4. *Дві тонни* : Антологія поезії двотисячників. Упоряд. Б.-О. Горобчук, О. Романенко. — Київ : Вид-во Романенка «Маузер», 2007. — 304 с.
5. *Ірванець Олександр*. Преамбули і тексти: збірка поезій / Олександр Ірванець. — К. : Факт, 2005. — 76 с.
6. *Малкович Тарас*. ТОЙ ХТО ЛЮБИТЬ ДОВГІ СЛОВА / збірка поезій / Тарас Малкович. — Meridian Czernowitz. — В. І. М. А., 2013. — 96 с.
7. *Мельників Ростислав*. Апокрифи степу (поезії 1992–2012 рр.) / Ростислав Мельників. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. — 144 с.
8. *Неборак Віктор*. ЛІТАЮЧА ГОЛОВА. Вибрані вірші / Віктор Неборак. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. — 288 с.
9. *Єгорушкіна К. В.* Пульсація миті : Поезія / К. В. Єгорушкіна. Передм. І. З. Павлюка. — К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2006. — 120 с.
10. *Фрей Анри*. Грамматика ошибок / Анри Фрей. Пер. с фр. / Вступ. ст. В. М. Алпатова. — М. : КомКнига, 2006. — 304 с.
11. *Хейзинга Й.* Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга. — СПб. : Изд. дом «Азбука-классика», 2007. — 384 с.

УДК 811.161.2'42

Тетяна Осіпова, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ОРНАМЕНТАЛЬНА НЕВЕРБАЛІКА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ С. РУДАНСЬКОГО

У статті розглянуто естетичний феномен художнього тексту, що ґрунтується на орнаментальності як специфічному аспекті лінгвопоетичного аналізу. Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі С. Руданського, демонструють енергетику вдачі автора, характерні комунікативні риси української нації загалом, здатності українців чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати й вербалізувати його.

Ключові слова: естетичний феномен, орнаментальність, лінгвопоетичний аналіз, невербальні параметри, поетичний дискурс, вербалізація.

В статье рассматривается эстетический феномен художественного текста, который основывается на орнаментальности как на специфическом аспекте лингвопоэтического анализа. Невербальные параметры, вербализованные в поэтическом дискурсе С. Руданского, демонстрируют энергетику характера автора, характерные коммуникативные черты украинского народа, способности украинцев чувственно и эмоционально воспринимать мир, наблюдать за ним и вербализовать его.

Ключевые слова: эстетический феномен, орнаментальность, лингвопоэтический анализ, невербальные параметры, поэтический дискурс, вербаллизация.

The article deals with the aesthetic phenomenon of a belles-lettres text which is based on ornamentation as a specific aspect of linguistic and poetic analysis. Non-verbal options that are verbalized in S. Rudankyi's poetic discourse represent energy of author's character, characteristic communicative features of Ukrainian people, Ukrainians' ability to perceive the world sensuously and emotionally, observing and verbalizing it.

Key words: aesthetic phenomenon, ornamentation, linguistic and poetic analysis, non-verbal options, poetic discourse, verbalization.

Сучасне мовознавство спрямовує наукові пошуки в прагматичне річище; дискурсивний аналіз мовних одиниць виявляє нові філіграні форми й смислу, окреслює самотність мовної особистості, спроможність мовців моделювати комунікативні стратегії й тактики, мовленнєві жанри з урахуванням як вербальної, так і невербальної специфіки комунікативного процесу загалом.

Комунікація — процес багатоаспектний і синкретичний, а її успішність, безперечно, пов'язана з мисленнєвою діяльністю людини, її комунікативною спроможністю (здатністю), комунікативною компетенцією з низкою її складників, комунікативними можливостями людини загалом — насамперед умінням кодувати й декодувати відповідні повідомлення, що, як відомо, можуть бути вербальними й невербальними (паралінгвальними), що мотивовано певним способом чи типом кодування інформації.

Мета статті — розглянути естетичний феномен художнього тексту, що ґрунтується на орнаментальності як специфічному аспекті лінгвопоетичного аналізу.

Фахівці зазначають, що «антропоцентрична парадигма в дослідженні мови, яка передбачає розгляд діяльності людини в усіх її аспектах, інтерес до комунікації в усіх її проявах створили умови для залучення невербальних компонентів комунікації до кола інтересів мовознавчих розвідок <...>. Комунікативні здібності мовця виявляються передусім на вербальному рівні, але комунікація — це складний комплекс, основними принципами якого залишаються багатоаспектне сприйняття змісту повідомлення через стосунки мовців, транзакційний та нелінійний характер» [6 : 6].

За цим принципом художній текст розглядаємо як естетичний феномен із припідняттям йому безпосереднім вираженням відповідних явищ дійсності. Художнє мовлення — це своєрідно спроектоване людиною втілення естетичного в специфічному матеріалі, яким, по суті, є динамічна система мовних засобів.

Засоби невербальної комунікації, що ґрунтуються переважно на індивідуально-чуттєвих формах полісенсорної природи людини, утворюють взаємопов'язану комунікативну систему, парамову, що віддзеркалює загальнолюдські, національні й індивідуальні особливості невербальної поведінки як складника поведінки комунікативної особи конкретної національної лінгвокультури із застосуванням паравербальних засобів спілкування у відповідних умовах і ситуаціях з послідовним опертям на національно-культурні звичаї, традиції, стереотипи тощо і можуть визначати мету спілкування, взаємовідносини між комунікантами, їхній соціальний статус, характер комунікативної ситуації, індивідуальну специфіку спілкування.

Наголосимо також, що сьогодні необхідні наукові дослідження, що комплексно описують моделі невербальної комунікації. Це потрібно передусім для вироблення відповідної теорії, адже сучасні праці з проблем невербальної комунікації мають радше науково-популярний характер, аніж науковий.

Слово, безперечно, є потужним засобом збереження людського досвіду, зокрема й комунікативного, тому сьогодні мовознавство в поєднанні з іншими науками про людину формує нові знання, окреслює нові наукові перспективи, а вивчення “мовної тканини”, що репрезентує ці знання, є актуальним напрямом лінгвістики. Сучасні дослідницькі аспекти, що виявляються в лінгвістичних працях, зумовлюють інтерес до мови насамперед як дискурсивної категорії, тому мовознавці все частіше вдаються до прагматичного аналізу ідіостилю особистості, визначення її мовної та комунікативної компетенції з відповідними її складниками.

При цьому використовують як дослідницький матеріал, звичайно, і авторський художній або публіцистичний тексти (дискурси), промови або виступи тощо, зважаючи на характер метамовної рефлексії, яка є не стільки «пасивною», такою, що фіксує та коментує відповідні явища мови й мовлення, скільки «активною» — на базі власних уявлень мовець вибудовує «мовну тканину» тексту, моделює мовну вербальну й невербальну поведінку персонажів відповідного художнього дискурсу, конструює репліки, вербальні й невербальні, паравербальні дії, добирає метамовну лексику для авторських ремарок і т. ін.

У поетичних чи прозових жанрах *невербальний контекст* формується *імпліцитним шляхом*, а це дещо ускладнює як спосіб кодування відповідної комунікативної інформації, так і можливості її декодування, оскільки вони залежать від багатьох чинників.

Імплікацію більшість мовознавців пов'язують з інтеграцією вербальних засобів із досвідом, фондом фонових знань комунікантів, їхньою комунікативною компетенцією, наявністю вертикального контексту тощо. Імплікація є особливим прийомом, операцією, дією, яку вважають ефективним способом чи формою моделювання інформації, творення відповідного смислу, тексту [2], а *імпліцитність* — це наслідок діяльності із встановлення такого неявного, невираженого, але необхідного для порозуміння мовців смислу повідомлення. *Категорія імпліцитного* розкривається в площині співвідношення мислення й мовлення як особливий непрямий або опосередкований засіб вираження думки, що спирається на прямий, експліцитний, а також як прихований або глибинний пласт додаткового змісту, смислу, що домислюється, «осягається в комунікативних процесах за допомогою експліцитного контексту та інших чинників» [2].

Отже, *імплікацію* розглядаємо як особливий спосіб трансформації, передачі відповідної інформації, що вербалізована не прямо, безпосередньо, а індексується експліцитними вербальними й невербальними елементами.

Сучасна наукова думка трактує художній текст як «своєрідно організовану структуру, що постала як специфічний вид людської діяльності, яка завершується відповідним продуктом словесно-естетичного нетипізованого осягнення реального та ірреального світів (у всій багатогранності людських чуттєвих уявлень)» [4].

Засоби орнаментальності — перифрастичності й фігуральності — є, по суті, способами перекодування думки тропеїчно, непрямю, при цьому актуалізуються асоціативні можливості слів і словосполучень. Майстри художнього слова, безперечно, активно використовують систему засобів лінгвопоетики й для омовлення параметрів невербаліки чи паралінгвістики.

Завдання лінгвопоетики, як відомо, полягають у дослідженні механізмів породження художнього тексту з урахуванням ідіостилу певного митця, виявленні й описі потенційних ресурсів мовних одиниць, реалізованих в особливих умовах художнього тексту, поетичного дискурсу. Як самостійна наука лінгвопоетика має специфічні підходи до аналізу текстів, які базуються на тому, що поетична мова — це особлива система, і слово в цій системі має відповідні закони смислової й граматичної трансформації.

Слово в художньому тексті функціонує на основі залучення трьох основних рівнів: *семантичного* (мовні одиниці існують і функціонують у своїх прямих значеннях), *метасеміотичного* (у процесі функціонування мовних одиниць увага концентрується на потенційних можливостях слова, насамперед його конотаціях) і *власне лінгвопоетичного* (дослідження словесно-художньої творчості

акцентується на фонових знаннях: на основі цих знань з'ясовується, як письменник використовує різні засоби мови для реалізації художнього задуму [1]) і, відповідно, художній текст може ставати об'єктом принаймні трьох видів аналізу.

Перші два названі рівні традиційно належать до лінгвостилістичної проблематики, що передбачає розмежування власне смислового змісту, прагматики, семантики слова з актуалізацією відповідних експресивно- чи емоційно-оцінних відтінків слова, різного роду конотації, а третій рівень налаштований на сприйняття більш тонких і складних естетичних особливостей слова, що безпосередньо пов'язані з ідейно-художнім змістом тексту. Мета лінгвопоетичного аналізу полягає в тому, щоб визначити, як автор використовує ту чи ту мовну одиницю в процесі своєї лінгвокреативної діяльності, як те чи те поєднання слів, сполучуваність спричиняє створення потрібного естетичного ефекту.

Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі С. Руданського, демонструють специфіку комунікації, репрезентуючи й енергетику вдачі письменника, і характерні комунікативні риси української нації загалом, тонкощі щодо здатності українців чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати його, вербалізувати.

Науковці зауважують, що невербальні сигнали в 4–5 разів сильніші, ніж вербальні, тому вони й відповідно можуть посилювати ефект від комунікативних повідомлень, роблять інформацію бімодальною.

Поет актуалізує систему орнаментальних засобів, відповідних видів контекстів в аспекті співвідношення їх щодо опису вербальної й невербальної комунікації, подаючи при цьому універсальну, етноспецифічну та індивідуально-авторську інформацію про невербальну й паравербальну систему комунікативних засобів.

Для опису невербальних компонентів комунікації С. Руданський, безперечно, як було показано, використовує систему стилістичних мовних засобів — метафору, епітет, порівняння, уособлення, фразеологічні одиниці, що апелюють до знання мовця про навколишній світ і викликають відповідні асоціації та ін. За допомогою актуалізації, власне, невербаліки моделюється й ефект комічного, гумор і под.

Отже, наявність у тексті невербального параметра часто слугує для створення ефекту комічності, надає зображуваним подіям динаміки, візуалізує реакцію людини на певний подразник і под., порівн.: *Прокинувся, протер очі, / Разів кілька позіхнув, / Разів кілька босі ноги / З подивлянням повернув* («Не мої ноги»). Комічний ефект створюється й за допомогою маніпуляції полісемією, зокрема дієслова *чути* (польською *słuchać*), оскільки зіштовхуються різні значення цього дієслова, що й породжує каламбур: *Czy nie słuchać do sprzedania / Owśa tu lwane? / Мужик встав, кругом обнюхав... / «Ні, не чути, пане!»* («Не вчорашній»).

У співомовці «Варвара» гумор побудований, власне, на актуалізації паравербальних характеристик, зокрема вербалізується гендерний аспект — на заваді стала саме борода як ознака чоловічого образу, порівн.: *І кісткою раз мазнув, — / І чаша закрилась, / Мазнув іще кілька раз, — / І митра вродилась. / Ще мазнув раз — і обрuch / Обвів наокола, / І бігцем до мужика: / «Вот тебе Микола». / Але мужик собі став, / Під боки узявся: / Як поглянув на лице — Так і засміявся. / «Що Микола, то вже так! / Правдива Микола!.. / Щоби тобі волосок! Вся борода гола!» / «Нешто хочеш баради? / І барада буде!» <...> А тут баба, як на злість, / Питає Варвари. / Прокляв маляр мужика / І бабу, до лиха; / Ставить образ на стілець / Та й промовив стиха: / «Не треба он баради, / Ентакая харя!» — / І єщо би била раз / З Миколи Варвара.*

Аналіз поетичного дискурсу С. Руданського засвідчує, що *порівняння* як стилістичний засіб є найбільш уживаним у процесі відтворення релевантних для комунікації ознак невербального компонента, оскільки воно дає змогу викликати в уяві читача асоціації, що апелюють до концептуалізованого знання про довілля. Це дає змогу розкрити художній образ, що наближає творчість автора до фольклору, порівн.: *Коли найдеш їх, / Милий синочку, / Ти склони себе, / Як билиночку. / Ти склони себе, / Як билиночку, / Простели себе, / Як рядниночку; Ярославни тихий голос / Незнакомий чує, / Зозулею рано-рано / Бідная воркує* («Ігор Сіверський»).

Невербальні елементи часто репрезентує *метафора*, порівн.: *Цвіти хоть рожой, хоть калиной, — / Мене забудь, мене забудь!..* («Мене забудь!»); *Най погляну на ті личка, / Що палахкотять, / На ті очі, чорні очі, / Що вогнем горять!..* («Світять зорі, заким в полі»). Використовуючи метафору, автор вдається й до опису симптоматичного стану для ілюстрації цнотливості характеру молодой дівчини на соромницькій залицяння, порівн.: *Стоїть козак коло груші, / Дівку підмовляє. / А дівчина, як калина, / Полум'ям палає* («Той, що над нами»). Як бачимо, краса дівчини подається за допомогою маніпуляцій із номінаціями *вогось, полум'я*.

Яскраві описи зовнішності жінки наближають мовну творчість автора до фольклору й народнопісенної традиції — нанизуються один на одного епітети, порівняння, порівн.: *Та й хвалиться не даремне, / Бо та Кочубівна / Була пишна і хороша, / Як та королівна. / Поглядає як голубка, / Ходить як лебідка, / А бігає, то літає, / Як та перепілка. / Як та піна, з-під намиста / Груди виглядають, / Як ті тучі, чорні коси / Чоло вповивають. / Як та ружа садова, / Ваблять її лиця, / І чорнії її очі / Горять, як зірниця* («Мазепа, Гетьман український»). Авторський текст перегукується з народною пісню «А хто хоче кумцю знати», де невербаліка репрезентується також через актуалізацію стилістичних прийомів порівняння й метафори, порівн.: *Така красна яко рожа / Як тополя така гожа / А в рум'янці такі сили, / Що всі цвіти погасили. / Зуби якби перли чисті / Циці тлусті і паристі / А все тіло як сніг біло / Аж глянути на ню мило / Вона вся така як грушка / І м'якенька як пампушка / Зубки губки перлом чисті / Шия біла ще й в намисті / Уста як кораль червоні / Очки чорні і моторні / Кудри в'ються за плечима / Чорні брови над очима* [7].

Зображення шлюбних взаємостосунків українців також перегукується з народнопісними образами (зокрема з відомою українською народною пісню «Як жінки чоловіків продавали» [8]), порівн.: *Була жінка мужика / Та й вигнала з хати. / <...> Здихнув бідний чоловік: / «Щасливий ти, брате, / Колись і я так співав, / Як був нежонатий!»* («Жонатий»).

Уплетені в текст *фразеологізми* або їхня часткова модифікація ілюструють одну з ключових ознак «живого» мовлення, як вже було показано, порівн.: *Але дармо лили воду / В решето дюраве, / Не упало добре слово / На серце лукаве; Спом'янув тут бідний дідич / Чорта і чортицю, / Плюнув з лиха, сів на бричку: / «Рушай за границю!»* («Гуменний»); *І гримнуло десять тисяч / Як грім серед літа: / «Веди, веди, куди хочеш, / Веди на край світа!»* («Мазепа, Гетьман український»).

Фразеологічний паралелізм має психологічне підґрунтя як такий, що відображає спільність характерних рис, паралельно зображуючи два явища з різних сфер життя [3], зокрема психічного стану людини через зображення природної поведінки птаха широко відкривати й закривати очі: *Сидить сова на камені, / Лупає очима; / Сидить гетьман Скоропада / Та й ниже плечима / Не згадає, не зміркує, / Що йому робити...* («Іван Скоропада»). Семантика сталого виразу *лупати очима* відповідно до поведінки людини — *блмати* (блмнути, кліпати, кліпнути, лунати, лупнути і т. ін.) очима, що означає «безтямно раз у раз розкривати і закривати очі

від подиву, розгубленості, ніяковості і т. ін.» [5 : 665] — корелює зі значенням конструкції *низати плечима* — «робити рухи плечима при здивуванні, нерозумінні, незнанні чого-небудь» [5 : 410]. Отже, застосований автором прийом сприяє увиразненню опису комунікативної поведінки персонажа.

Репрезентацію «живого» мовлення в тестах С. Руданського простежуємо й на прикладах актуалізації *авторських ремарок* щодо інтонаційного втілення реплік його героїв, порівн.: *Тоді гетьман Полуботка / К серцю пригортає. / «Полуботку, Полуботку», — / З дивом промовляє.* («Іван Скоропада»); *Іузяв він тії річі, / К серцю пригортає, / Заливається сльозами, / Стиха промовляє...* («Цар соловей»). Співвідношення модуляцій голосу з комунікативною ситуацією забезпечує «доповнювальний» контекст, у якому описано відповідну ситуацію.

Актуалізацію невербальних параметрів простежуємо вже в сильних текстових позиціях, якими є *заголовки* співомовок, напр.: «Чи *голосна* церква?», «*Бородатий* хусит», «*А не халасуй!*», «*Чуприна*», «*Голодний жид*», «*Довгий зуб*», «*Глухий і губатий*», «*Что смотриш?*», «*Ов!*», «*Малчі!*», «*Сміх*» та ін.

Таким чином, сприйняття паралінгвального дискурсу загалом забезпечується дихотомією мовної й комунікативної компетенції мовця й реципієнта. Невербальний супровід мовлення — це процес, що залишається без належної уваги, однак він суттєво підтримує взаємодію людей. Невербаліка доступна для сприйняття й розуміння, але вона містить і приховані, навіть загадкові чинники, які потрібно ретельно вивчати й описувати.

Уважаємо за доцільне використовувати лінгвопоетичний аналіз як такий, що відповідає зазначеним у цій праці аспектам досліджень невербальної дискурсивної практики переважно на метасеміотичному й лінгвопоетичному рівнях. Очевидно, у перспективі можна буде виокремити самостійний напрям у розділі невербальної комунікації, окресливши його як *поетичне омовлення невербаліки*, або *орнаментальна невербаліка*.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Задорнова В. Я.* Лінгвопоетика. Слово в художественном тексте / В. Я. Задорнова // Язык, сознание, коммуникация / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. — М. : МАКС Пресс, 2005. — Вып. 29. — С. 115–125.
2. *Кардаш Л. В.* Імплікація як особливий спосіб передачі інформації / Л. В. Кардаш // «Молодий вчений». Філологічні науки. — 2014. — № 12 (15), грудень. — С. 217–220.
3. *Паралелізм* : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Паралелізм>
4. *Сафарян С. І.* Теоретико-методологічні засади лінгвопоетичного тлумачення художнього тексту: [Електронний ресурс] / Режим доступу : chrome-extension://oemmndcbldboiebfnladdacbdmfmadm/http://elibrary.kubg.edu.ua/2363/1/S_Safaryan_LP_IPPO.pdf
5. *Словник української мови в 11 томах*, за ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 5. — 839 с.
6. *Солощук Л. В.* Кінесичні номінації в англомовному дискурсі // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов». — Харків, 2011. — № 953. — Вип. 65. — С. 6–14.
7. *Українська народна пісня «А хто хоче кумцю знати»* / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.pisni.org.ua/songs/231573.html>
8. *Українська народна пісня «Як жінки чоловіків продавали»* / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.pisni.org.ua/songs/5150807.html>

УДК 17.035.3

Світлана Руденко, Харківський державний університет харчування та торгівлі

ГЛЮТОНІМИ — СИМВОЛИ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ 1920–1990 рр.

У статті розглядаються соціально конотовані реалемні, темпоративні, локативні, інструментативні, процесивні номінації харчової сфери в складі різноманітних висловлювань, оповідей учасників подій, публіцистичних, художніх, історичних, наукових текстів.

Ключові слова: *глутонім, символ, соціальний дискурс, артефакт, процесив, інструментатив, темпоратив.*

В статье рассматриваются социально коннотированные реалемные, темпоративные, локативные, инструментативные, процессивные номинации сферы питания в составе различных высказываний, повествований участников событий, публицистических, художественных, исторических, научных текстов.

Ключевые слова: *глуттоним, символ, социальный дискурс, артефакт, процессив, инструментатив, темпоратив.*

In the article considers socially connotated realmic, temporative, locative, instrumentatative, processive nominations for the sphere of various statements, stories of the participants, journalistic, artistic, historical, and scientific texts.

Key words: *gluttonim, symbol, social discourse, artifact, processes, tools, temporates.*

Питання символічних конотацій деяких глутонімів у соціальній площині різноманітних культур принагідно торкалися у своїх наукових та публіцистичних розвідках І. Будрайтскис, Г. Гирак, І. Глуценко, С. Кириленко, Т. Кондратьєва, А. Кушкова, Н. Лебіна, Є. М'яка, С. Макаров, В. Ніколаєв, Ж.-Ф. Равель, С. Руденко, А. Сарна, М. Тихменєва, С. Ушакін, В. Шивельбуш та ін., однак комплексного аналізу, присвяченого глутонічно-соціальному символізму, до цього часу проведено не було.

Мета статті — розглянути в контексті українського соціального дискурсу 1920–1990 рр. взаємозв'язок глутонімів — символів часу ядерної зони глутонічного фрейму та соціально конотованих мовно-концептуальних знаків його периферійної зони.

Глутоніми — символи часу (< гр. *symbolon* 'розпізнавальна прикмета') — соціально конотовані мовні знаки, що належать до периферійної зони глутонічного фрейму та відповідають мисленнєвому аналогу естетично канонізованої для певного часового відрізка культурно значимої концептуальної структури іншої, ніж первинний зміст реалії чи знака, поняттєвої сфери; та характеризуються інтенційністю, образністю, мотивованістю, дейктичністю, імперативністю, психологічністю. Зміст глутонімів — символів часу — важко зрозуміти без урахування фонових знань.

Його головною ознакою є реалізація семантики через «контекст епохи»: соціально конотовані реалемні, темпоративні, локативні, інструментативні, процесивні номінації в складі різноманітних висловлювань, оповідей учасників подій, публіцистичних, художніх, історичних, наукових текстів. Досліджуючи

глютоніми — символи часу — ми насамперед акцентуємо увагу на моменті виникнення або найбільшої актуалізації певного мовного знака в українському харчовому дискурсі 1920–90 рр., беручи до уваги світовий досвід досліджень харчового символізму різних епох.

Символізм у харчовому дискурсі має не лише часову, а й просторову зумовленість. «Харчові практики, кулінарна культура ніколи не бувають позаісторичними й асоціальними, вони є повсякденним, побутовим втіленням соціально-економічних, соціально-політичних і культурних характеристик суспільства, у якому формуються. Соціально-економічні відносини входять у життя людей, у тому числі через побутові практики, включаючи кулінарні, змінюючись під впливом соціально-економічних трансформацій, зберігаючи одні традиції й відкидаючи інші, кулінарна культура, як і повсякденна культура в цілому, опосередковує макроісторичні зміни, затверджуючи їх на мікрорівні» [4: 564].

Наприклад, аналізуючи літературну історію гастрономічних смаків протягом 3000 років від Афін часів Перикла до нової кухні через імператорський Рим, європейське Середньовіччя, відкриття Нового Світу, через Італію Медичі, Францію Людовіка XIV, дослідники виокремлюють досить тривалий період домінування в європейському гастрономічному дискурсі лексеми *прянощі* в ролі соціального маркера достатку, смаку та можливостей: «перець, кориця та мускатний горіх були символами статусу для панівного класу, символами влади, що їх спочатку демонстрували, а потім споживали. Поміркованість або надмірність, з якою їх подавали до столу, свідчила про соціальний ранг господаря» [21: 17]. «Протягом віків усі страви потопали в прянощах і пахли лише корицею, мускатним горіхом, шафраном або червоним перцем» [15: 34].

Окрім того, «прянощі як сполучна ланка із раєм та уявлення про сам рай як місце, розташоване десь на Сході, — там, звідки вони походили, — чарували середньовічну уяву» [21: 13–16]. Ближче до кінця Середньовіччя все більше «людей жадало споживати ... гостро приправлені страви, і ця зміна в смаках сигналізувала про закінчення Середньовіччя та світанок Нового часу. Перцевий соус стає складовою частиною міщанської кухні» [21: 21].

Глютоніми — символи часу відбивають найпомітніші (хоча не завжди найсуттєвіші) риси певного часового відрізка, пов'язані з харчовими, економічними, ідеологічними тенденціями розвитку суспільства, формуються колективною свідомістю соціуму й не завжди містять у своїй семантиці позитив.

Реалізувалися ці тенденції, наприклад, через поняття *українська радянська кухня*, що визначалося не стільки як сукупність кулінарних рецептів, скільки в більш широкому розумінні — як комплекс кулінарних, соціальних і культурних практик, пов'язаних з виробництвом і споживанням їжі, що сформувалися в 1930-ті роки і зберігали своє значення аж до розпаду радянської держави.

Словосполучення *українська радянська кухня* мало такі соціальні конотації, як:

- 1) безпрецедентна централізація, спроба планомірного налагодження процесу під державним контролем;
- 2) тотальна стандартизація рецептури й узагалі кулінарних практик суспільства, коли продовольча рецептура трансформується для вирішення спільних завдань економічного розвитку суспільства;
- 3) подолання старого станово-класового розподілу суспільства, супроводжуване своєрідною «демократизацією» харчування, спрощенням рецептів, поширенням технологій, що давали можливість швидко готувати їжу з найпростіших, найдешевших і найдоступніших продуктів.

Таблиця 1

Глютоніми — символи часу

Темпоративи	Глютоніми — символи часу ядерної зони	Соціально конотовані мовно-концептуальні знаки периферійної зони глютонічного фрейму
період революції, громадянської війни та військового комунізму	вобла, солонина, пшоняна каша, чай, хліб, солоний огірок	казарма, зрівнялівка, кулінарний нігілізм, їжа — паливо для людини як живої машини, фабрика- кухня на 100–12 000 людей, дім-комуна, звільнена жінка, колективний обід у їдальні, критика міщанства та «ідіотизму сільського життя», квартири без кухонь, продовольчий пайок, «наукове харчування» як основа розрахунку кількості калорій для представників певної професії
період НЕПу	еклери, торти, цукерки (конфекти), пастила, осетрина, консервоване м'ясо, судак	нормалізація побуту, загальна кухня в комунальній квартирі, селянський харчовий ідеал, «їжа марсіан», вільна творчість, кулінарний футуризм, комерційні ресторани
період колективізації	сезонні овочі, ягоди, гриби, мед, горіхи, риба, дичина, кропива, лобода	штучний голод, пограбовані селяни, хронічна нерентабельність колективного господарства; приватні виробники, що торгують на «колгоспних» ринках; артільне харчування
передвоєний, воєнний та повоєнний періоди	підніжний корм, рідкий суп з гичкою, каша, оселедець, хліб, трав'яний, морквяний чай, сухарі	«Книга про смачну і здорову їжу», хлібні картки, перерозподіл населення за ступенем корисності, боротьба кращого з хорошим, «безконфліктність» у суспільстві, гранчак, кришталева ваза зі штучними фруктами
період хрущовської відлиги	кукурудза; білий хліб для школярів; масове домашнє консервування в скляних банках	міф про достаток зерна, м'яса й молока; хрущовська квартира (хрущоба); «наукова» норма споживання м'яса, поява традиції споживання горілки «на трьох», автомат з газованою водою
період розвиненого соціалізму та застою	варена ковбаса, гірчиця, перець, сіль, згущене молоко, тушонка, кістковий суповий набір, смажена картопля, кілька в томаті, макарони з підливою, крупи, майонез, зелений горошок, гумова жуйка	черга, дефіцит, порожні прилавки, спекуляція, кремлівський пайок, додаткове лікувальне харчування для партійної еліти, номенклатурний обід, обкомівська їдальня; продуктові замовлення; елітні групи з привілейованим харчовим раціоном; четвер — рибний день, бутафорська кулінарія, ідейне вегетаріанство, консерви, примітивні смакові сполучення, газетна мотивація харчових номенів, комплексне шкільне харчування, кип'ятильник
період руйнації СРСР та набуття Україною незалежності	снікерс, чизбургер, гамбургер, фішбургер, чипси, кока-кола, пепсі, солоні горішки, пиво, крекери, чай і кава у пакетиках, розчинна кава, крабові палички, кав'яр, коктейль, піца	кравчучка, кучмовоз, мережа вітчизняних закладів швидкого харчування, «ресторани» мережі «Макдональдс», сомельє, китайська кухня, модні дієти, боротьба з ожирінням, боротьба з недоїданням, фізичні показники об'єму жіночого тіла 90×60×90, харчовий бренд

Протягом ХХ ст. з хронологічною послідовністю ядерна та периферійна зони глютонічного фрейму набувають/утрачають ідеологічні нашарування й поповнюються номінаціями кулінарних символів часу, що фокусують харчову культуру переважно мешканців великих міст на різних історичних етапах, позначених темпоративами та соціально конотованими мовно-концептуальними знаками (див. табл. 1).

Такі символи, що не завжди є характерними номінаціями етноглютонімікону для переважно аграрної України, маніфестували, наприклад, семантику єдності радянського народу, солідарності всіх трудящих, асиміляції, уніфікації та нівелювання досвіду українського та інших етносів у складі радянської держави. Політичною й соціально-економічною основою асиміляційного процесу виступала всезростаюча і, зрештою, доведена до самознищення системи централізація державного управління. Процес етнічної, культурної, мовної асиміляції за умов єдиної централізованої держави мав цілеспрямований, керований характер. Не обійшов він і сфери харчування.

Мовними знаками концептуального домінування, пов'язаного з глютонімами — символами часу, були й залишаються словосполучення: *економічна спроможність держави в задоволенні харчових потреб громадян, споживацький кошик, житловий мінімум, мінімальна зарплата, модність (брендовість), безпека й користь для здоров'я; поживність харчових речовин, гармонізація смакових та естетичних еталонів індивіда й соціуму*. Зміна політичних моделей, з одного боку, викликала історичні трансформації харчового коду, з іншого — ставала полем для відновлення архаїчного ядра харчової стратегії.

Говорячи про розвиток глютонічної сфери, слід урахувати поповнення корпусу її мовних знаків не лише текстами нових рецептів, номінаціями нових продуктів та описами іноземних гастрономічних практик, але й назвами, що фіксували динаміку оновлення кухонного обладнання. Еволюція технологічної бази кулінарії ХХ ст. відбувалася поступово, але досить помітно. Мовним знаком кульмінаційної точки втрати харчових традицій у лінійному хронологічному ряді глютонічних інструментативів: *руська піч — плита — керосинка — примус — керогаз — газова плита — електрична плита*, — став інструментатив *примус*. З цією лексемою в підмові харчування не сполучалися процесиви (тут — номінації кулінарних прийомів) *припускання, тушкування, пасерування*. Глютонічне процесивне коло звузилося до номінацій *варіння та смаження*. Серед глютонімів-інструментативів лексема *примус* стала символом часу 20–50-х років. Вона номінувала безфітільний нагрівальний прилад, що працював на рідкому паливі й широко використовувався в побуті. Його популяризації в середині 20-х років сприяли переконливі тексти кулінарних видань К. Я. Дедріної «Кухня на плиті й на примусі» (1927) та О. Г. Уварової «Супутник домашньої хазяйки. 1000 кулінарних рецептів з порадами, як готувати на примусі» (1927). Як символ часу, інструментатив *примус* часто асоціюється з локативом *комунальна квартира*: «У зв'язку з тим, що в 20–30-х роках ХХ ст. були широко розповсюджені комунальні й просто необлаштовані квартири, що не забезпечувалися газом, а електроенергія була надзвичайно дорогою для користування електроплитами, примус був найбільш зручним устаткуванням для приготування їжі» [11].

Однак у ментальному лексиконі пересічних споживачів сприйняття *примусу* було неоднозначним і швидше пов'язувалося не з концептом ПРОГРЕС, а з концептами КУХОННЕ РАБСТВО, УТРАТА ЧАСУ, ПРИНИЖЕННЯ, БЕЗВИХІДЬ, МРІЯ ПРО ПОБУТОВУ СВОБОДУ. Їхню інтерпретацію з ідеологічними

нашаруваннями 30-х років ХХ ст. можна знайти в публіцистичних творах, де висловлюється загальна тенденція сприйняття цього інструментативу робітничим середовищем на всіх обшарах СРСР: «Димну, смердючу плиту, закоптілий примус і прокляте корито давала стара Москва родині робітника. У кухні, між чадом плити й брудною парою корита, серед розвішених жовтих пелюшок проводили свої дні його дружина, мати й діти. Мільйони робочих годин, сотні тисяч людських життів витрачалися в кухні безнадійно, безглуздо. Тут, у столиці, існувала страшна домашня каторга, яка приковувала сотні тисяч жінок до корита, плити й примусу. І ввижалося: немає виходу звідси, із закоптілої, проклятої кухні. Але прийшла пролетарська революція, вона вказала цей вихід через багатоповерхову будівлю фабрики-кухні, складні машини пралень і залиті світлом, сліпучо білі дитячі ясла. Вона дала працюючій жінці нові, просторі квартири, де світлі, чисті кімнати, сонячні вікна, де книжкові шафи й газові плити» [10].

Невербальне вираження концепту ПОВУТОВЕ РАБСТВО можна побачити на агітаційному плакаті Г. Шегалє «Геть кухонне рабство — даєш новий побут!» (1931), де *примус* унаочнює його разом з іншим атрибутом виснажливої домашньої роботи — коритом, а також на плакаті Б. Дейкіна «8 Березня — день повстання робітниць проти кухонного рабства» (1932), де вдягнена в червону хустку «звільнена» робітниця подає руку жінці, що лежить під грудю брудного посуду й кухонного начиння, серед якого найбільш помітними є інструментативи примус, корито й самовар.

Усупереч декларованому на сторінках «Книги про смачну та здорову їжу» міфу про харчовий достаток у другій половині 1930-х рр. в умовах реального товарного дефіциту до активної лексики повсякденного українського мовлення ввійшов інструментатив *авоська*. Сталося це завдяки монологу Аркадія Райкіна про громадянина з авоською (це запозичення етимологічно пов'язано з рос. *авось* — укр. *а раптом*). Лексема *авоська* номінувала мережану, сплетену з міцних ниток сумку для перенесення в ній продуктів, придбаних на ринках та в магазинах, зручну через те, що вона легко складалася й прибиралася в кишеню, практично не займаючи місця. У часи дефіциту *авоську* завжди про всяк випадок носили з собою: *а раптом* пощастить щось купити. Популярність реалії зумовила розширення семантики інструментативу *авоська*, поліфункціональність якої реалізувалася через процесиви, пов'язані з її використанням як за своїм прямим призначенням, так і для інших цілей: у ній *зберігали* взимку часник і цибулю, вішаючи її на стінку; *вивішували* з продуктами на мороз з зовнішнього боку вікна (функція холодильника, який навіть 1960-х роках мали в СРСР лише 5,3 % сімей), нею *ловили* раків, деякі винахідливі городники навесні *садили* в ній картоплю, а восени замість викопування висмикували з землі, повну бульбоплодів нового врожаю.

Темпоратив *рибний день* як символ часу пережив дві хвилі активізації в українському мовленні. Соціальним підґрунтям для виникнення цього словосполучення стала постанова «Про введення *рибного дня* на підприємствах громадського харчування», підписана Наркомом постачання СРСР А. В. Мікояном 12 вересня 1932 року й зумовлена не стільки турботою про правильне харчування трудящих, скільки нестачею в СРСР продуктів тваринництва. Давалися ознаки наслідки колективізації і, як результат, скорочення поголів'я худоби. Риби колективізація не торкнулася, і вона, за задумом влади, повинна була компенсувати брак білка в раціоні радянських громадян. Через кілька років про ініціативу наркома А. В. Мікояна забули, і *рибний день* перестав бути обов'язковим.

Друга хвиля активізації цього словосполучення в харчовому лексиконі українців припадає на часи застою, коли 26 жовтня 1976 року вийшла повторна постановова про *рибний день*. Цього разу офіційною причиною було збільшення виробництва рибної продукції, і *рибні дні* проіснували до самого розпаду СРСР. Названий був і конкретний день — четвер, визначений на основі наукових досліджень психологів, соціологів і статистиків. Основними глютонімами-артефактами, пов'язаними з темпоративом *рибний день*, стали номінації *минтай*, *хек*, *мойва* [16].

Символом часу середини 40-х — кінця 80-х рр. став інструментатив *гранчак* (*гранчаста склянка*). У 1943 році з конвеєра скляного заводу в м. Гусь-Хрустальний Володимирської області зійшов перший зразок цього виробу. Розроблення його дизайну приписують відомому радянському скульптору Вірі Мухіній або художнику Казимиру Малевичу. Цей глютонім пов'язаний з іншим інструментативом — *посудомийна машина*: випуск ребристих склянок замість круглих готувався ще до війни, коли інженери винайшли для радянського громхарчу *посудомийну машину*, здатну замінити людину лише за умови миття посуду певних форми й габариту. *Гранчаки* ідеально підходили під цю «чудо-техніку»: товсте скло навіть при падінні з метрової висоти не билосся, грані (їх було від 8 до 20) не давали можливості котитися по поверхні, місткість 250 г, — і використовувалися в ресторанах, кафе, їдальнях, домашньому господарстві, поїздах, автоматах з газованою водою. Ціна *гранчака* складала 3 копійки, що стало поштовхом для утворення популярного сталого порівняння *простий, як три копійки* [3].

Інструментатив *гранчак* у кінці 50-х років стали супроводжувати ідіоми *випити на трьох*, *роздавити на трьох*, *зав'язати дружбу на трьох*, *зметувати на трьох*, *третім будеш?* та глютонім-артефакт *плавлений сирок «Дружба»*. Конотація цього зв'язку має виключно соціальне підґрунтя: «*На трьох* — ідіома, що виникла в часи правління М. С. Хрущова, коли з його ініціативи в 1958 році було заборонено продавати горілку на розлив у їдальнях, закусочних та інших недорогих закладах громхарчу. Люди, що звикли до щоденної невеликої дози спиртного після роботи, змушені були купувати пляшку горілки в магазині й ділити її на трьох з випадковими компаньйонами прямо біля магазину, у парку, у дворі або під'їзді. Півлітра горілки коштували два карбованці вісімдесят сім копійок. Разом із закускою — плавленим сирком «Дружба», вартість якого була тринадцять копійок, — виходило рівно три карбованці. Тобто, щоб випити горілки й закусити, виходило рівно по карбованцю з носа. Якщо компаньйонів не було, організатор випивки біля входу до магазину або біля винного прилавка піднімав угору карбованець, що означало умовний, відомий усім чоловікам сигнал: «*Приєнуйтесь з карбованцем на трьох!*» [12: 408]. З тих часів до сучасного мовця дійшов і анекдотичний діалог: — *Третім будеш?* — *Буду!* — *Тоді ходімо шукати другого!*

Поліфункціональність інструментативу *гранчак* позначалася на колі пов'язаних з ним процесивів: з нього *пили* рідину, *вирізали* «заготовки» з тіста для коржиків, вареників тощо, *відміряли* цукор, сіль, борошно, насіння, ягоди; *сушили* повітря (між віконними рамами ставили 100-грамові гранчаки з сіллю, щоб не утворювалася паморозь); *виросували* весняну розсаду і т. ін.

Розповсюдження словосполучення *автомат з газованою водою* в харчовому дискурсі пов'язане з часом правління СРСР Микитою Сергійовичем Хрущовим (1953-1964), зокрема з його поїздкою до США, де такий автомат було запатентовано Джоном Метьюзом ще 1832 року. «Під час поїздки до Сполучених Штатів 1959 р. радянського лідера познайомили з новим дивом техніки — *автоматом*

газованої води, що наливав апельсиновий сироп чоловікам, а вишневий — жінкам. Обладнаний примітивним фотоелементом, автомат реагував на світло: жінка в спідниці світло загороджувала більше, ніж чоловік у штанях. Однак під час випробувань розсерджений Микита Сергійович навіть із другої спроби одержав склянку з вишневим сиропом, оскільки фотоелемент так реагував на його широкі штани» [2].

Можливо, через цю прикрість *автомати з газованою водою* пропонували радянським споживачам сироп лише одного виду. За 40 років існування вони змінювали форму, колір, функції, але завжди були популярними в населення. Виробляли автомати в Харкові, Києві та Москві. Зокрема ми його можемо бачити в кінострічці «Операція И». Існує думка, що однією із причин зникнення автоматів з *гранчаком* на початку 90-х була антисанітарія.

Інструментатив *куп'ятильник* став символом часу в 70-ті роки ХХ ст. і не втратив своєї популярності аж по сьогодні. Його компактність забезпечувала й забезпечує можливість використання під час відряджень (зокрема й закордонних) та на дачах.

Концентруючи увагу на соціально конотованих мовно-концептуальних знаках периферійної зони глютонічного фрейму, не можна поза увагою залишити номінації *черга, пайок, дефіцит*. «Пайок — це слово супроводжувало повсякденне життя протягом майже всієї історії радянського суспільства. Влада комуністів почалася при картковій (пайковій) системі й закінчилася при нормованому (талонному) розподілі. Навіть продовольчі замовлення 1980-х років можна розглядати як *пайки* — продукти харчування, видавані за певною нормою й на певний термін» [9: 276].

Дефіцит пізнього радянського часу (1980-х років), безсумнівно, є відзначеним «місцем» у топографії колективної пам'яті тих, хто цей час пережив, — аж до того, що весь цей період метонімічно концептуалізується у фразі: «Початок 1980-х років — це *жахливий дефіцит*». Якщо черга є «фокальною точкою» радянської культури, то й увесь досвід розподілу продуктів харчування при їхній постійній нестачі можна, користуючись словами Мелвіла Херсковіца, назвати «феноменом, який надає культурі особливого акценту, дає можливість сторонньому відчутти її особливий аромат і охарактеризувати кількома словами її сутнісну орієнтацію» [14: 56].

Номінація *пайок* є опозиційною по відношенню до лексеми *дефіцит*. Вона мала в період розвиненого соціалізму відмітні риси й вербалізувалася за допомогою синонімічного словосполучення *продуктове замовлення*. Дату його появи напевно чи можна зазначити точно, але, швидше за все, це кінець 1960-х — початок 1970-х років, коли підприємства зобов'язали перейти на госпрозрахунок, і їхні керівники «з метою залучення робочої сили, фахівців або створення клієнтури... стали часто ставити на карту умови постачання» [7]. Інший тип мовного переносу — уживання слова *дефіцит* у значенні *дефіцитний продукт*, наприклад, *узв'язав набір з дефіцитом, стояв у черзі за дефіцитом* або знаменита райкінська фраза: «*Дефіцит! Смак специфічний!*».

Поняттєвий зміст словосполучення *продуктове замовлення* вербалізував сталі «матеріальні» референти, що й досі є символічним ресурсом «пам'яті про дефіцит»: *ковбаса, майонез, горошок, шпроти, шампанське* плюс «навантаження»: певні непопулярні, «неходові» харчові/нехарчові товари. Отже, сама назва *замовлення* була досить умовною, оскільки той, хто його одержував, звичайно, не мав можливості вибору продуктів. Отримання *продуктового замовлення* можна розглядати як

певний «ритуал долучення», супроводжуваного почуттям «одержання дарунку» (хоча зрозуміло, що за замовлення платили, і іноді навіть із деякою націнкою).

Добре відомі неозначено-особові дієслова типу *викинули, підкинули, видали, дали* й подібні до них, що звичайно вживалися для опису купівлі продуктів харчування (і, зокрема, отримання продовольчих замовлень на роботі). У цьому контексті надзвичайно актуальним убачається соціальна конотація дієслова *діставати* (на відміну від *купити*), семантика якого могла реалізовуватися у двох соціолінгвальних полях:

- 1) *спритний, успішний, везучий, метикуватий, спекулянт, фарцівник, крутитися, привілей, доступ, чорний ринок, по блату, з-під поли, з-під прилавка, ковбасна електричка*, що характеризувало отримання благ з ресурсу «тільки для обраних»;
- 2) *пощастило, витривалість, вистояти чергу, стояти в черзі до останнього (до запаморочення, до посиніння, до упаду), черга за записом, отримати за талонами, картками; добути, жива черга*, що окреслювали випадкову або сплановану можливість купівлі бажаних продуктів у багаточасовій черзі «без блату».

«Винахідлива західна радянськості приділяла черзі велику увагу, перетворивши її на мішень для іронічних зауважень та яскравий ілюстративний матеріал до загального соковитого й непізаного абсурду радянської дійсності. У низькому й високому жанрах, у дисидентських рефлексіях і фольклорі, у стрункій соціології й філологічних студіях *черга* усвідомлювалася як частина особливого, специфічно радянського досвіду» [1].

Соціальні емоції, що виникали з приводу практик організації й розподілу продуктових замовлень були переважно реакціями позитивного характеру, лише незначний суспільний прошарок пов'язував їх з концептами ПРИНИЖЕННЯ, ПОДАЧКА, КИНУТА КІСТКА. Здебільшого емоції передавалися словами *хвилювання, азарт, радість і насолода*. Часто замовлення «розігрували», якщо їх не вистачало на всіх. Нагороджені за високі емоційні витрати учасники святкували свою маленьку перемогу, відчуваючи особливу гордість добувальника-годувальника. «Ці набори були не тільки тілесною їжею, вони на 90% були просто духовним хлібом. Люди цим жили, це був азарт, вони з такою насолодою несли ці набори додому як «добувальники» (<http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/ku10.html> — *_ftn26*). «Добування» (дефіцитних) продуктів асоціювалося, якщо можна так сказати, з повсякденними «звитягою та героїзмом», а ставлення родичів і знайомих до «добутого» нерідко було близьким до пієтету» [8].

Ретроспективний погляд на радянський пайковий досвід характеризується здебільшого «створенням іронічної дистанції». Конструювання образу щасливого «добувальника» і «годувальника родини» із властивими мотивами завзяття, волі до перемоги, розповіді про незвичайне везіння при розігруванні продовольчих замовлень і про іноді воістину трикстерські способи «діставання» задає одну з важливих емоційних домінант наративізації радянського минулого, яку можна назвати «анекдотичною». Молоде покоління сприймає дефіцит як одну з ключових характеристик радянського часу, якого вони не бачили. «На прохання описати радянську батьківщину (або СРСР)... мої молоді співбесідники відповідали: «Радянська батьківщина — черги, авоськи, гуляння, весело [...]». «Радянський Союз — комуністи, патріоти, червоні прапори, Ленін, талони на продукти харчування, Горбачов, черги» [20].

Глютонізм — часовим символом 70–80-х рр. у Радянському Союзі став артефакт *жувальна гумка* (розм. *жуйка*) — кулінарний виріб на неїстівній основі з ароматизаторами, — що зазнав ідеологічних гонінь і перебував спочатку під

забороною, уважаючись неодмінним атрибутом буржуазного способу життя, символом «бездумного животіння». Навіть існував міф, що жуйка небезпечна для здоров'я. Вітчизняні жувальні гумки, що з'явилися згодом, поступалися імпортом за багатьма параметрами (зокрема, за можливістю їхнього надування, барвистою упаковкою, вкладишами з зображеннями автомобільних брендів, героїв мультфільмів і коміксів). На вербальному рівні важливість жуйки простежувалася в іронічно-оптимістичному піонерському гаслі: «*Спорт! Дружба! Жуйка!*». Імпортна жуйка була культом серед дітей і підлітків. «Ті, чие дитинство припало на 70-і роки, пам'ятають, як одну пластинку жували всім класом, грали обгортками «у фантики», зберігали й обмінювали обгортки та вкладиші. У можливості вжити гумку кілька разів — на відміну від їжі — проявляється її пародійний характер. Цей продукт начебто демонструє, що його єдина функція — приносити задоволення. Їжа серйозна, гумка — іронічна. Їжа з'їдається раз і назавжди — безповоротно, як витрачається енергія в теплових машинах. Гумка — це гра в їжу, образ вічної їжі» [5].

Діти нерідко випрошували жувальну гумку в іноземців. «Змінити свою позицію з приводу жуйки керівництво країни змусила трагедія, що відбулася в березні 1975 року в Сокольниках у Москві під час товариського матчу з хокею між юніорами Канади й ЦСКА, коли канадці почали роздавати вболівальникам жувальну гумку. Тоді в тисняві загинуло близько 20 чоловік. У 1976 році в СРСР почалося виробництво вітчизняної жуйки, а за пару років до Олімпіади-80 воно стало масовим через побоювання, що іноземні вболівальники й спортсмени можуть дійти висновку, що у відсталому Радянському Союзі просто не вміють виробляти цей популярний на Заході продукт» [19]. Глютонім *жуйка* увійшов до лексичного ряду: *ковбасна нарізка* «*Саламі*», *сир* «*Віола*», *напої* «*Фанта*», «*Пепсі*» і «*Кола*», *одноразовий посуд*, — що розширив соціально зумовлену Олімпіадою-80 семантику поняття *дефіцит*.

Радянська історія, побудована за принципом формування власної обрядності та ритуальності, відносила їжу в радянській країні до розряду «умов продуктивності праці» (*добре їмо — добре працюємо*) і багато в чому реалізовувала медичні принципи та настанови. Однак у період хрущовської відлиги (з урахуванням пережитого голоду та війни) модель «харчування по-радянськи» ускладнилася, через неї почала увиразнюватися архаїка харчового коду. З одного боку, достаток мав слугувати доказом «правильності шляху», з іншого — протистояти «буржуазним надлишкам». Консерви й напівфабрикати були покликані «розкріпачити» радянську жінку, дати їй можливість «брати участь у радянському будівництві».

«Наукове забезпечення» нових «державно-кулінарних тенденцій» виражалося в підрахунку працевитрат на приготування звичайного обіду для сім'ї, підрахунок людино-годин, які держава втрачає у зв'язку зі шкідливою практикою «домашнього харчування», курс на всебічне охоплення населення послугами громадського харчування. Таким чином, їжа ставала «соціально значущим» фактором соціалістичного будівництва, важливим, необхідним «заходом», який мав набути рис універсальності, уніфікованої та контрольованої системи. Тобто внаслідок соціальних змін накреслювався перехід локативу *кухня* до пасивного запасу лексики, а, згодом і повного вилучення його з ментального лексикону українців. Локатив *кухня* мав би заступити локатив *ресторан*.

Однак ідеологія нав'язування концепту НЕВІДПОВІДНІСТЬ у пролетарському середовищі міст за радянських часів потужно реалізовувалася через сприйняття локативу *ресторан* у словосполученнях:

- НЕВІДПОВІДНІСТЬ зарплати відвідувача цінам страв;
- НЕВІДПОВІДНІСТЬ очікуваному в плані якості страв та їхньої ціни;
- НЕВІДПОВІДНІСТЬ очікуваному в плані комфорту, обслуговування, санітарії, дизайну, декору, музики, традицій тощо.

Через матеріальні нестатки більшості населення України, яка зараз визначається соціологами як пенсіонерська країна (*пенсіонер і ресторан* — поняття майже несумісні), нині домінує негативний стереотип сприйняття ресторану, який серед малозабезпечених верств існував і в радянські часи: «У свідомості народу ресторан був негарним місцем. Панувала недовіра до того, що тобі подадуть — навіть якщо буде смачно. Ресторан для пересічного українця — й досі місце, де прогулюють нечисті гроші нечесні громадяни. Порядна людина на чесно зароблені гроші до ресторану не піде» [13: 143]. Такий наратив робить символом часу не сам глютонім *ресторан*, а культурно-соціальні конотації його сприйняття.

У сучасному світі поняття *регуляція харчування* та концептуальна універсалія НОРМА можуть реалізуватися шляхом стереотипного валеологічного або культурного профілювання. Уніфіковані глобальні системи харчування, подібні до McDonalds або Pizza Hut, є результатом того самого процесу, що й програми «здорового харчування», засновані на концепції біологічно корисної й культурно нейтральної їжі. До того ж пропонований цими мережами кулінарний простір дозволяє уникнути страху перед «чужим». Ядерним концептом вербальної рекламної стратегії McDonalds'у є, наприклад, ГАРАНТІЯ АБСОЛЮТНОЇ ТОТОЖНОСТІ пропонованої їжі в усіх його осередках: у будь-якому регіоні світу клієнт завжди може бути впевнений у тому, що йому запропонують абсолютно ідентичні страви, усунувши в такий спосіб проблему його власної ідентифікації.

Однак, як вважає А. Я. Сарна, все ж «уніфікувальний потенціал такої системи викликає опір самих відвідувачів через неприйняття деперсоналізованої стратегії харчування fastfood і сприймається як примусова форма, мотивована завданнями контролю» [18: 148]. Нова еліта — спеціалісти з управління — підходить до проблеми смаку суцього утилітарно, визнаючи в ньому лише засіб підвищення привабливості товару. Критерії «смаку» підтримуються там, де вони зможуть бути використані в рекламному дискурсі, і стираються в тих випадках, коли, з точки зору маркетингу, більш ефективним визнається заохочення інтересу до споживчих якостей продукції. Сприйняття смаку перестає бути визначальним під час вирішення питання про тілесну спадковість певної категорії їжі, на перший план висуваються критерії раціонального харчування, і цей процес супроводжується переходом від культивування почуттів до впровадження уявлень про норму.

У рамках нової стратегії задоволення тісно переплетено з користю, і його переживання, таким чином, стає залежним від відповідних умовиводів. Процес цивілізації, що проходив в царині естетизації почуттів, парадоксальним чином завершується відмовою від естетизації на користь дисципліни» [6: 111].

Отже, термінал «глютоніми — символи часу» актуалізує не стільки номінації, що перебувають «у центрі уваги» на певному етапі розвитку суспільства, скільки конотації, реалізовані в текстах, які, з одного боку, відбивають нав'язливі декларативні імпульси впливу влади на соціум, а з іншого — індивідуальне сприйняття одиниць глютонічного фрейму мовною особистістю. Соціолінгвальний фактор завжди суттєво впливав на формування мовної картини світу представника будь-якого етносу, але, на нашу думку, особливо увиразнився в 20–90-х рр. XX ст. у процесі формування та функціонування периферійної

зони українського семантичного поля «харчування», яка відбила поведінські, комунікативні, ціннісні, соціально-політичні моделі та культурні елементи, що утворюють цілісну систему, структура якої приховано регулює взаємовідношення між різними групами всередині етносу, сприяє підтриманню стабільності, визначає поведінку його різних частин у кризові епохи та детермінує процес самоструктурування.

Створення етносом нових, іноді глобальних соціальних інституцій, які, на перший погляд, начебто принципово змінюють його життя й відповідають новим культурно-політичним умовам, на рухомість центральної зони семантичного поля глютонії впливу практично не мають [17: 245]. Слід зауважити, що символами часу можуть бути не лише позитивно сприймані соціумом назви відомих або новітніх продуктів, а й конотації, які супроводжують на певному відрізку часу назви ядерної та периферійної зон глютонічного фрейму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будрайтскис И. Две очереди / И. Будрайтскис // RedFlora. — 2013. — 4 июля (<http://www.redflora.org/2013/07/blog-post.html>).
2. Гильмуллина Л. Автомат-вредитель, или как Хрущев в Америку ездил / Л. Гильмуллина // Школа жизни: Познавательный журнал // <http://shkolazhizni.ru/culture/articles/43137>.
3. Гирав Г. День граненого стакана / Г. Гирав // Сегодня. — 2003. — 25 ноября (<http://hronograf.narod.ru/10/stakan.htm>).
4. Глущенко И. В. Советская модернизация и кулинарная политика как факторы трансформации бытовой культуры в СССР / И. В. Глущенко // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. — 2012. — № 27. — С. 564–573.
5. История жевательной резинки // <http://evolutsia.com/content/view/20>.
6. Кириленко С. А. Культурная унификация в сфере питания как отражение функционализации телесного опыта / С. А. Кириленко // Studia culturae. Альманах кафедры философии культуры и культурологии и Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — Вып. 3. — С. 111–125.
7. Кондратьева Т. Современное государство как власть по «Домострою»? (К спорам о социокультурных истоках сталинизма) / Т. Кондратьева // Новое литературное обозрение. — 2006. — № 81. (<http://magazines.russ.ru/nlo/2006/81/ku5.html>).
8. Кушкова А. Советское прошлое сквозь воспоминания о продовольственном дефиците / А. Кушкова // Неприкосновенный запас. — 2009. — № 2 (64) (<http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/ku10.html>).
9. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. — СПб. Дм. Буланин, 2006. — 444 с.
10. Лопатин П. От старой к новой Москве / П. Лопатин. — М.: Моспартиздат, 1933. — 61 с. (<http://mmet.livejournal.com/7111.html>).
11. Макаров С. Примус — история / С. Макаров // Дилетант: Исторический журнал для всех. — 2013. — 10 декабря (<http://diletant.ru/blogs/33343/7485/>).
12. Мирошниченко Л. Энциклопедия алкоголя: Великие люди. История. Культура / Л. Мирошниченко. — М.: Вече, 1998. — 560 с.
13. М'яка Є. Кухня як чинник української національної культури / Є. М'яка // Берегиль. — 1997. — № 9. — С. 140–153.
14. Николаев В. Советская очередь: прошлое как настоящее / В. Николаев // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5(43) — С. 55–61.
15. Равель Ж.-Ф. Кухня и культура: Литературная история гастрономических вкусов от Античности до наших дней / Пер. с франц. А. Лушанова / Ж.-Ф. Равель. — Екатеринбург: У-Фактория, 2004. — 336 с. (Серия «Масскультура»).

16. *Рыбный день* // <http://cikavi-faktu.pp.ua/988-skav-fakti-pro-ribniy-den.html>.
17. Руденко С. М. Соціолінгвальний фактор формування семантичних полів / С. М. Руденко // Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця: Матеріали VIII Міжнародної наук.-практ. конференції 22–23 березня 2007 р. — К. : НАУ, 2007. — С. 245–246.
18. Сарна А. Я. ПанОптикум «Макдональдс»: кулінарія и власть / А. Я. Сарна // Топос. — 2000. — № 1. — С. 144–151.
19. Тихменева М. Спорт, дружба, жвачка. Что ели москвичи олимпийским летом 1980 года / М. Тихменева // АиФ. — 2015. — 19 июля ([http://www.aif.ru/food/products/sport_druzhba_zhvachka_cho_el_i_moskvichi_olimpiyskim_letom_1980_goda](http://www.aif.ru/food/products/sport_druzhba_zhvachka_cho_eli_moskvichi_olimpiyskim_letom_1980_goda)).
20. Ушакин С. Количественный стиль: потребление в условиях символического дефицита / С. Ушакин // Социологический журнал. — 1999. — № 3/4. (<http://knowledge.isras.ru/sj/sj/sj3-4-99ush.html>).
21. Шивельбуш В. Смаки раю: Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. — К. : Критика, 2007. — 256 с.

ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

Про все можна писати. Література взагалі покликана
сміливо писати навіть про такі речі, які змушують читача
замислитися, чи варто про них писати.

***Хісакі Маццура (японський філософ,
письменник, літератор, помежів'я XX–XXI ст.)***

ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ У РОМАНАХ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН» І «МАРУСЯ»

У статті висвітлюються основні питання, порушені в романах Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» і «Маруся», — проблеми історичної правди, жертвової боротьби повстанців за Українську державу, патріотизму й зради. Проаналізовано образи головних і другорядних персонажів, які чітко протиставлені автором як позитивні й негативні.

Ключові слова: повстанці, Симон Петлюра, Галицька армія, безкомпромісна боротьба, патріотизм, зрада, містика.

В статье освещаются основные проблемы, затронутые в романах Василия Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» и «Маруся», — исторической правды, жертвенной борьбы повстанцев за Украинское государство, патриотизма и предательства. Анализируются образы главных и второстепенных персонажей, которые четко противопоставлены автором как позитивные и негативные.

Ключевые слова: повстанцы, Симон Петлюра, Галицкая армия, бескомпромиссная борьба, патриотизм, предательство, мистика.

The article highlights the main problems of Vasyl' Shkliar's novels "Zalyshenets. Chornyi Voron" ("The One Who Stayed. Black Raven") and «Marusia». These are the problems of historical truth, sacrificial rebels' struggle for Ukrainian state, patriotism and betrayal. The main and supporting characters that are divided by the author on positive and negative ones are analyzed in the article.

Key words: rebels, chekists (members of the Russian secret police), Symon Petliura, Galician Army, uncompromising struggle, patriotism, betrayal, mystery.

Історичні романи Василя Шкляра «Чорний Ворон» (2009) і «Маруся» (2014) не залишили байдужим ні широкий читацький загал, ні тим більше наукову спільноту. З'явилися відгуки, рецензії, наукові розвідки, у яких автори поцінували твори — притому як цілком позитивно (Є. Белорусець, К. Поліщук), так і з суттєвими застереженнями (М. Карасьов, Р. Харчук). Популярність романів обумовлена передусім тим, що вони до певної міри заповнюють чергову білу пляму у вітчизняній історії, оскільки кілька поколінь українців майже нічого не знали про трагічні події, які в них висвітлюються.

Особливо це стосується «Чорного Ворона» (інша назва — «Залишенець»), у якому йдеться про збройний опір більшовикам на теренах так званої Холодноярської республіки (теперішні Черкаська й Кіровоградська області) після закінчення громадянської війни. Боротьбу за визволення рідного краю продовжили так звані залишенці, вояки, які після відходу за Збруч Армії Української Народної Республіки не сприйняли нових реалій і, відколовшись від основних сил, продовжили безкомпромісну партизанську боротьбу з більшовиками. На чорному прапорі повстанців був надпис «Воля України або смерть».

Мета розвідки — дослідити особливості висвітлення національно-визвольних змагань холодноярських повстанців в історичних романах Василя Шкляра «Чорний Ворон» і «Маруся».

Центральним персонажем першого роману є отаман одного з повстанських загонів на псевдо Чорний Ворон. Справжнє його прізвище Чорновус. Під час Першої світової війни він служив у так званому ударному батальйоні смерті, де за особисту відвагу був нагороджений трьома Георгіївськими хрестами. Це досить талановитий і хоробрий воїн, який своє життя присвятив боротьбі за незалежну Українську державу. Вельми показовою є характеристика, яку на Чорновуса склали у своєму донесенні чекісти: «Черный Ворон — непримиримо хитрый и упрямый враг. Возраста около тридцати лет. Высокого роста, черная борода, длинные черные волосы до плеч. Глубоко посаженные глаза тоже темные, взгляд тяжелый, медлительный, выражение лица суровое. Политически грамотен, бывший офицер царской, а потом петлюровской армии» [5: 11–12].

Заслуговує на увагу й образ іншого героя роману — так само колишнього офіцера старої російської армії й українця за походженням — Панаса Калюжного. Його доля є своєрідною альтернативою життєвому шляху Чорновуса. Калюжний теж добровільно вступає до петлюрівського війська, однак згодом (1919 р.) переходить на бік червоних, що цілком корелюється з тодішніми реаліями. Проте робить він це не з ідеологічних міркувань, а тому що більше не може перебувати в армії, де, на його думку, вище керівництво опікується не стільки тією святою справою, за яку борються українські патріоти, скільки намагається задовольнити власні амбіції й укріпити особистий авторитет, притому вельми сумнівними методами. Йдеться про долю вкрай популярного в рядах Армії УНР полковника Петра Болбочана, командира Першої запорізької дивізії, якого Головний Отаман Симон Петлюра начебто несправедливо підвів під трибунал.

Таким чином, перед читачем постають два портрети колишніх офіцерів-українців, двох приятелів, які спочатку йдуть схожими життєвими шляхами, але врешті-решт опиняються у ворожих таборах, хоча особистими ворогами все ж таки не стають, оскільки попри все залишаються однодумцями. На таких прикладах письменник намагається показати всю трагічність долі українського народу, одна частина якого змушена була воювати проти іншої, навіть усвідомлюючи, що вони не є ідеологічними опонентами. А винуватцями цього багато в чому були, на думку автора, тодішні очільники крихкої Української Народної Республіки, які не змогли подолати в собі гордині й розбрату, що призвело до роз'єднаності патріотичних сил і як наслідок — утрати на багато десятиліть державності.

У романі чимало кривавих сцен, що сучасному читачеві може дати привід для звинувачення автора в навмисному згущенні барв, запідозрити у відступі від історичної правди. Однак саме такою жорстокою і безкомпромісною й була ця війна, свідченням чого є спогади учасників згаданих подій — Михайла Дорошенка («Стежками холодноярськими. 1919–1923»), Миколи Василенка («Спогади про пережите»), Івана Лютого-Лютенка («Вогонь з Холодного Яру») та ін. Цілком красномовною є сцена, яку описує Юрій Горіс-Горський (справжнє прізвище — Юрій Городянин-Лісовський) у своєму історико-документальному романі «Холодний Яр»: «Чекісти з заляпаними кров'ю ногами, оджею, обличчями роздягали догола коло десятка мужчин і жінок, знову зв'язуючи їм після того руки. Якась жінка, з розпущеним волоссям, у розірваній сорочці, впавши на землю з благанням не вбивати її, цілувала, під сміх і глузування, чоботи одного з катів. Під стіною лежало купою коло двох десятків голих трупів. <...> Голий, вже

старий священник, з розкуйовдженим сивим волоссям, знісши голову до стелі, голосно читав псалом «Помилуй мя Боже». <...> Останню переді мною роздягали молоду гарну дівчину. Очі чекіста маслилися, оглядаючи її стрункий стан. Вона щось тихо заговорила до голови чека, але той грубо пхнув її до черги.

— Досить тобі контрреволюційні пісеньки по театрах виспівувати!

<...> Почався розстріл» [3: 114–115].

Без зайвих сентиментів розправлялися зі своїми полоненими ворогами й холодноярці. Згадаймо лише криваву бойню, котру влаштував чекістам, що потрапили в засідку, загін того ж Чорного Ворона.

Своїх героїв Шкляр чітко розподіляє по різних полюсах, при створенні образів використовує здебільшого тільки два кольори — білий і чорний. Притому чорні фарби незрідка застосовує для персонажів, які за своїм походженням не були українцями, що дало підстави деяким рецензентам звинуватити письменника у ксенофобії. «Серед негативних сторін твору, — зазначає, наприклад, Т. Белімова, — можна назвати прояви відвертої, нічим не завуальованої ксенофобії, зокрема, у зображенні росіян, євреїв, китайців. Такий поділ на нації і визначення кращих серед них на початку двадцять першого сторіччя виглядає більш, ніж дивно» [1].

Але в романі по-різному описуються навіть представники однієї й тієї ж національності. І в цьому неважко пересвідчитись. Автор вустами центрального героя так характеризує ворогів: «Були то невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахраписті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, яких наші селяни називали «сліпими», юродиві з лиця чуваші та башкири» [5: 25]. Не менше дісталось й більшовицьким комісарам та чекістам єврейського походження. Натомість з великою симпатією у творі замальовується бідна єврейська жінка, яка сама запропонувала притулок у своїй оселі Чорному Ворону та його коханій українській вчительці Тині й чи не останнім поділилася зі своїми неочікуваними гостями. «Я також із народу гнаного, тому й співчуваю вам» [5: 278], — пояснює вона свою позицію. І це на тлі того, коли жодна із західноукраїнських родин не пустила знесилених біженців із немовлям на руках навіть на поріг своєї хати. (Вони ходили «потоїбчними» селами, начебто й українськими, але такими чужими, що не хочеться про це й говорити) [5: 277].

Водночас Шкляр не шкодує світлих фарб для зображення образу китайця Ході, який до останньої миті залишається вірним своєму отаманові, намагається прикрити його власним тілом від червоноармійських куль. Таким героям місце відводиться в раю: «Кров залила Ході очі, але він бачив, як його душа, схожа на маленьку пир'їнку, відлітає в піднебесся на місце світле, на місце квітуче, місце спокійне, де немає болю, печалі й немає... голоду» [5: 76].

Неспростовні факти свідчать про те, що симпатії письменника розподіляються залежно від того, як ті чи ті персонажі поведуться на знедоленій українській землі, як ставляться до борців за святу для українців справу. Тим більше, що в романі «Маруся» без жодного пістету зображується письменником і українець, який воював у лавах Червоної армії, — «полонений хохол-большевик з увігнутою всередину пикою, ніби йому кінь наступив копитом на перенісся» [6: 103].

У Шкляра, як видно зі змісту його творів, немає «поганих» чи «гарних» національностей. Є борці за вільну Україну — свої, і окупанти-більшовики — вороги. З огляду на це одних він романтизує, при зображенні інших вдається до гротеску й карикатурності.

У романі чимало містики, яка створюється завдяки присутності відповідних образів-символів, які за народною уявою мають причетність до потойбічного світу. Таким персонажем є передовсім одноокий чорний ворон (птах), який символізує мудрість і довголіття, має дар передбачення. Йому двісті сімдесят років. Ворон постійно супроводжує отамана, за всім спостерігає, усе бачить. Він є, по суті, його alter ego і помирає (що теж досить символічно) після ймовірної загибелі свого тезки.

Інший містичний персонаж — сліпа ворожбитка Євдося. Її хата, як і належить таким постатям, знаходиться десь у глибині лісу, серед боліт, на невеличкому островці. Євдося допомагає головному герою в найскрутніші моменти його життя — сприяє відновленню фізичних і духовних сил (вміє «забирати біль із людського тіла» і «зцілити душу») [5: 10], дає слухні поради. Вірний кінь Мудей сам приносить свого непритомного вершника до чаклунки, яка лікує його рани, а вночі присилає до нього мовчазну й загадкову дівчину — білу панну [5: 14].

Важливе місце в «Чорному Вороні» відводиться юродивому Варфоломію, який намагається захистити від гвалтування озвірілими червоноармійцями черниць у Мотрониному монастирі. Представники нової влади не надто церемоняться з Божою людиною. Варфоломій збивають з ніг, а потім уже «москальня пішла по його мощах потоптом, наступаючи ратицями на голову, груди, живіт, ніби хотіла зрівняти його з землею» [5: 82]. Але, як виявляється, не так-то просто відібрати життя в юродивого, якому начебто допомагають надприродні сили. Він вкотре здійснюється на ноги і неначе сама смерть, розмахуючи косою, йде на нечестивців.

Загальну картину довершує один із наближених Чорного Ворона повстанець на прізвище Вовкулака. За народним повір'ям вовкулаком вважається людина, здатна обертатися вовком. Недарма після смерті цього повстанця отаман зустрічається з вовком, що сприймає як знак від свого вірного хорунжого з потойбіччя.

Прикметно, що в «Чорному Вороні» всі позитивні персонажі (зокрема й ті, що мають зв'язок із царством мертвих) виступають на боці добра і справедливості. Натомість не переобтяжені жодною мораллю безбожники-більшовики втрачають людську подобу. Сп'янілі від вседозволеності, вони не гребують займатися будь-якими неблаговидними справами — убивствами, насильством, мародерством. Для них не існує ні Божих, ні людських законів. У своїй розгнузданості новітні варвари не зупиняються навіть перед святою обителлю: «Оскаженілі, розбурхані вогнем і жіночим лементом, забродили кинулися одне поперед одного по коморах, льохах, келіях гребти все, що траплялося під руку, на ходу жлуктили солодке причасне вино, пускаючи по підборіддях червоні патьоки, набивали роти й кишеньні проскурками. Вони вдерлися до другої — Свято-Троїцької — монастирської церкви, де почали хапати й ховати за пазуху все, що блищало, — золочені хрести, трисвічники, срібні дискоси, дароносиці, чаші...» [5: 82–83].

Наскрізним у творі є мотив зради, якою тут пронизано практично все. Побойоючись більшовицьких агентів, повстанці навіть відмовилися від залучення до своїх лав новобранців. І для цього у них були серйозні підстави. З'являлися цілі загони перевертнів, які видавали себе за борців з радянською владою, а потім безжалісно вбивали тих, хто до них долучався [5: 115]. Більше того, комуністичній владі вдалося створити так звану «Чорноморську повстанську групу» на чолі зі своїми агентами, завдяки чому було заарештовано чимало українських патріотів, у тому числі три отамани. Повстанці, звичайно ж, як могли протидіяли цьому лихові. Особливу увагу привертає сцена страти хорунжим Вовкулакою свого улюбленого молодшого брата красеня Куземка (Кузьми), якому він був, по суті, за батька,

всіляко оберігав. Неважко здогадатися, що це алюзія на відповідний епізод із гоголівського «Тараса Бульби». Можна провести відповідні паралелі. Куземко, як і молодший Тарасів син, теж до нестями закохався в красуню з ворожого табору і зрадив своїх побратимів-козаків, що призвело до великих втрат серед повстанців. Обраницею Андрія стала донька багатого польського магната, а Шкляревого героя — єврейка Ціля Борух, яка верховодила у так званій самообороні «Красніе соколи» й відзначалася небаченою жорстокістю щодо полонених лісовиків та їхніх родичів-заручників. Показово, що перед стратою брата-зрадника Вовкулака звертається до нього майже з такими ж словами, як і старий полковник до свого сина: «Що, брате, допомогли тобі твої жиди?» [5: 105].

Гірко й соромно за Андрія було Тарасові Бульбі, який усе своє життя присвятив служінню Вітчизні. Подібне відчуття пережив і Вовкулака. Він не зміг сказати страшної правди отаманові, якого дуже поважав, а тому вигадав історію — нібито брат потрапив у засідку й загинув у бою з ворогами. Але совість не дозволила йому надалі чесно дивитись у вічі командирю, і він перейшов до загону Чорного Ворона, якому й розповів про страшну сімейну трагедію.

Проблема зрадництва притаманна й для більшовицького середовища. У романі є епізод, де описується, як начальник повітової спецчастини з боротьби з бандитизмом Яша Гальперович заради збереження власного життя не тільки висловив готовність бути таємним агентом українських повстанців, а задля того, аби останні повірили в правдивість його слів, холоднокрівно зарубав своїх колег-чекістів.

Порушується у творі й проблема духовного ренегатства. Це проявилось, зокрема, у тому, що чимало українців, особливо з інтелігентного середовища, в скрутну для Батьківщини добу зайшли у своєму колабораціонізмі настільки далеко, що воліли «забути» навіть про своє етнічне походження, трансформували власні прізвища на російський лад. У свій час це питання серйозно розробляв Марко Кропивницький. Одним із таких покрутів у нього є поміщик Воронов із драми «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Українець за походженням, він соромиться і мови свого народу, і свого прізвища. Батько цього пана, пояснює один із героїв твору, поки «ще не був у службі, то прозивався Ворона, а як здобув міліційного чина, так став вже прозиватись Воронов! <...> Така, бачте, мабуть, була поведінця, все своє уже дуже обридло, так хоч хвостика чужого пришити» [4: 422].

Гідним духовним нащадком Воронова є чекіст Пьотр Птіцин — персонаж роману Шкляра. Дід цього горе-українця мав прізвиське Птах, батько став Птіциним, а він пішов ще далі — не тільки «розучився» говорити мовою пращурів, а й став катом українського народу. Щоправда, Пьотр Птіцин поки що розуміє дідівську мову. Аби підлеститися до повстанців, він навіть називає себе *хахлом*. Саме *хахлом*, а не українцем, що для автора «Чорного Ворона», на відміну від його персонажа, далеко не одне і теж. Для Шкляра слово *українець* дорівнює слову *патріот*, а *хохол* чи *хахол*, асоціюється у нього зі словом *зрадник*. Таким є, зокрема, згаданий уже безіменний герой з роману «Маруся». Письменник називає його хитрою хохляцькою пикою, що втратила будь-яку гідність і намагається всіляко підлабузнитись до галицьких стрільців, які захопили його в полон [6: 104].

Шкляр акцентує на тому, що були випадки, коли російські чиновники самі «підправляли» прізвиська деяким українцям на російський лад (мабуть, була відповідна установка). Така історія сталася з тим же Чорним Вороном, якого в царській армії з Чорновуса перекроїли на Черноусова. Інша річ, що не всі вимушені «росіяни» відрікалися від своїх джерел, становилися манкуртами, хахлами.

Фінал роману залишається відкритим. Читач сам має домислити подальшу долю свого героя. Автор у післямові обмежується лише натяками, згідно з якими Чорний Ворон міг врятуватися й прожити ще багато років за кордоном, можливо у Канаді. Щоправда, в одному зі своїх інтерв'ю Шкляр зауважив: «У реалії є перекази, які лишили люди, що Чорного Ворона вбили і возили по селах тодішнього Звенигородського повіту, і це був велетень, який на возі не поміщався...» [2].

У романі «Маруся» Шкляр повертається до теми національно-визвольних змагань початку ХХ ст., але тепер уже під час громадянської війни. Письменник не без підстав стверджує: в основі його нового твору, як і в «Чорному Вороні», реальні події, що відбувалися в цю добу на теренах Центральної України, передусім Київщини. Головною героїнею роману є шістнадцятирічна українська дівчина Саша Соколовська, яка після підступного вбивства трьох своїх братів (Олекси, Дмитра і Василя) продовжує сімейну справу — становиться на чолі створеної ними партизанської бригади, що налічувала тисячу воїнів (триста шабель і сімсот багнетів), аби й надалі, як говорили в родині Соколовських, «держати Україну». Вчорашня гімназистка бере собі нове ім'я — Маруся (тому, що «це найупертіше жіноче ім'я») [6: 89] — і пліч-о-пліч з іншими легендарними українськими отаманами — Ангелом, Зеленим, Орликом, Струком — тривалий час успішно боронить рідний край від чужинців.

Змальовуючи образ своєї героїні, Шкляр не скупиться на світлі фарби. Маруся воює не тільки за визволення рідного повіту, що характерно було для багатьох тодішніх повстанських загонів. Ще на самому початку свого отаманування вона звертається до козаків зі словами: «Ми не будемо оберігати тільки свої села, ліс і себе в ньому <...> Ми підемо на велику війну за Україну. Підемо на Київ!» [6: 89], чим позиціонує себе як далекоглядний і мудрий стратег. Це була справжня Жанна д'Арк, яка самовіддано боролася за звільнення від загарбників своєї знекровленої країни, проте, на відміну від уславленої француженки, Маруся воювала не іконою, а зброєю — у бою досить вправно стріляла з револьвера і карабіна. У цьому її доцільно було б порівняти з Досею Апілат («Чорний Ворон»), образ якої автор змальовує з не меншою симпатією. Дося так само була справжнім воїном і ніколи не уникала лобових зіткнень із ворогом, але, на відміну від тендітної і зовсім юної Саші Соколовської, не любила револьверів, оскільки у відповідальний момент револьвер міг підвести — дати осічку. Тому перевагу відчайдушна амазонка надавала шаблі, якою орудувала в бою як заправський козарлюга.

Створюючи образ безстрашної отаманши, котра як досвідчений і рішучий командир завжди могла прийняти правильне рішення, Шкляр водночас акцентує увагу на жіночності Марусі. «Інколи зодягаюся... як колись, — говорить вона. — Я все-таки дівчина» [6: 73]. У такому ж романтичному ключі описує митець історію її короткого і таємничого кохання з поручником Галицької армії Мироном Гірняком.

Чимало уваги приділяє Шкляр образу Симона Петлюри, притому здебільшого через сприйняття іншими персонажами, що, напевно, мало б створити ілюзію більшої об'єктивності. Марусі (вірніше тоді ще Саші Соколовській) Петлюра бачиться «майже цивільним чоловіком у темно-зеленому френчі» [6: 80], що для очільника збройних сил Української Народної Республіки в умовах війни навряд чи є добрим знаком. Але ще більш нищівного удару авторитет Головного Отамана зазнає під час діалогу з генералом Кравсом, коли виявляється, що він практично не розуміється на військових справах. У кінцевому результаті непродумана,

безглузда політика Петлюри призводить спочатку до непорозуміння між східняками й галичанами, а потім і до цілковитої катастрофи — утрати української державності.

Зовсім по-іншому описує Шкляр одного зі зверхників Галицької армії, згаданого вище Антіна Кравса, який бачиться йому кмітливим і досвідченим полководцем, який наперед уміє прораховувати кроки ворога. Загалом із великою симпатією зображується в «Марусі» все західноукраїнське воїнство, яке пліч-о-пліч з Армією УНР виборювало українську незалежність. За словами Шкляра, це була найдисциплінованіша армія в світі. «Пройшовши сотні верст Великою Україною, вони не реквізували жодної крихти хліба, а коли настали жнива, пішли між богами по людях допомагати збирати врожай за п'ятий сніп. Були навіть жнивні сотні. Тоді всі й побачили, хто такі галичани, яка їхня мова й честь» [6: 17–18].

Така надмірна романтизація викликає деякий скептицизм щодо відповідності образів західноукраїнських стрільців їхнім історичним прототипам, дає привід сприймати це як своєрідну компенсацію за змалювання в не надто привабливому світлі галичан у романі «Чорний Ворон».

В історії від Шкляра відображуються події майже столітньої давнини, проте вона багата в чому співзвучна з нашим буремним сьогоденням. Відтак і «Чорний Ворон», і «Маруся» є своєрідними навчальними посібниками з виховання української національної самосвідомості й патріотизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белімова Т.* «Залишенець. Чорний Ворон» (роман Василя Шкляра) / Тетяна Белімова // Проба пера. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://probarpera.org/publication/13/15519/zalyshenets-chornyj-voron.html>.
2. *Захарченко А.* Василь Шкляр: Крим, як ложка дьогтю, він ніколи не був українським / Артем Захарченко // Українська правда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/interview/2010/09/21/60674/>.
3. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр / Юрій Горліс-Горський / Вступна стаття О. В. Зав'язкін. — Донецьк : Тов. «ВКФ “БАО”», 2013. — 448 с.
4. *Кропивницький М.* Твори в 6-ти т. / Марко Кропивницький. — К. : Держлітвидав УРСР, 1958. — Т. 1. — 575 с.
5. *Шкляр В.* Залишенець. Чорний Ворон / Василь Шкляр. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. — 384 с.
6. *Шкляр В.* Маруся: роман / Василь Шкляр. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 320 с.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Без мови немає народу, але народ важко уявити й без національної філософії, звичаєвості, родинного й суспільного устрою, вірувань, саморефлексії та інших «тонких» ментальних шарів.

В. С. Крисаченко (український філософ, XX ст.)

ПЕДАГОГІЧНІ ВЗАЄМОДІЇ: У ПОШУКАХ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ

Здійснено аналіз пошуків шляхів і умов встановлення взаєморозуміння в освітніх практиках, визначено спрямованість на справедливу взаємодію як сутнісну рису освітніх стратегій в Україні.

Ключові слова: педагогічна взаємодія, комунікативна практика, взаєморозуміння, справедливість.

Осуществлен анализ поисков путей и условий становления взаимопонимания в образовательных практиках, определена направленность на справедливое взаимодействие как сущностную черту образовательных стратегий в Украине.

Ключевые слова: педагогическое взаимодействие, коммуникативная практика, взаимопонимание, справедливость.

The article analyzes finding ways and conditions of formation of Understanding in educational practices and defines focus on fair cooperation as an essential feature of educational strategies in Ukraine.

Key words: Teacher interaction, communicative practice, mutual understanding, justice.

Освітня галузь, відбиваючи динаміку соціокультурних зрушень, зазнає постійних змін, супроводжується конфліктом цінностей і суспільною недовірою до шляхів модернізації освіти, потребує оновлення засад і способів взаєморозуміння, висуваючи перед учасниками освітніх практик вимогу вміти взаємодіяти в умовах потужних трансформацій, дієво підтверджувати готовність до розуміння і прийняття іншої позиції.

Сучасна західна філософія освіти продукує думку, що тривалий процес переосмислення й модернізації освіти ХХІ ст. тільки із залученням інноваційного потенціалу шкіл та переосмислення взаємодії освітніх агентів через експлуатацію належного почуття «демократичного спілкування» може забезпечити реалізацію очікувань і прагнень як у розвитку окремої людини, так і суспільства в цілому.

Водночас підкреслюється важливість створення відповідних соціальних умов для формування самодостатніх особистостей, активізуються пошуки способів подолати страхи вимірювань та порівнянь, забезпечити рівність в умовах розвитку кожного учня, відійти від практики звинувачення вчителів та батьків у виховних невдачах, демонтувати дресировальну систему школи, де «моделюється поведінка постійного незадоволення» [6].

Найповніше це завдання виявляється в спілкуванні освітніх агентів, у налагодженні справедливої взаємодії, у спільній діяльності, у прагненні порозуміння. Педагогічна комунікація як процес безпосереднього встановлення міжіндивідуальних зв'язків і взаємодій визначається системою конкретних суспільних відносин; необхідною умовою взаємодії між людьми є безперервне отримання інформації

кожним із його учасників про різні аспекти й компоненти процесу взаємодії; така комунікативна практика припускає зміну поведінки і діяльності інших агентів. Сутнісною рисою міжособистісних стосунків є взаємна готовність партнерів до певного типу переживань і дій, відтак у стосунках «учитель-учень» неабиякої ваги потребує урахування життєвих потреб та інтересів кожного з учасників.

Мета статті — з'ясувати шляхи й умови встановлення взаєморозуміння в освітніх практиках, визначити спрямованість навчання на справедливую взаємодію як сутнісну рису освітніх стратегій в Україні.

Стійке зниження загального рівня поваги до школи, учителя, збідненість взаємовідносин, ослаблення соціальних зв'язків, відчуженість один від одного в професійній комунікації навіть на тлі позитивних змін у комунікативній практиці в цілому, ефективного використання навчального часу, позитивних стратегій дисциплінування й заохочень спонукало Уряд Великобританії з 2007 р. інтегрувати в програму середньої школи як необхідний елемент у підготовці молоді курс «Соціальні та емоційні аспекти навчання (SEAL)».

Головну мету запровадження цієї дисципліни вбачають не стільки в поліпшенні поведінки й покращенні навчання, скільки у вихованні нової форми громадянства. Принагідно зазначмо: у навчально-виховних практиках у процесі засвоєння названого курсу етикет також набуває особливої цінності, оскільки не тільки полегшує спілкування і взаєморозуміння, скільки зміцнює підвалини формування громадянської свідомості, зрілої самостійної позиції, сприяє захисту честі і гідності людини.

Існує сподівання через оперття на емоційну грамотність значною мірою зменшити прояви несправедливого в комунікативних практиках освітніх агентів, зміцнити почуття відповідальності як окремого індивіда, так і шкільної спільноти в цілому. Форми самоврядування значною мірою ґрунтуються на емоційному компоненті управління, успішність яких пов'язують із розповсюдженою популяризацією нейрологічного розуміння емоцій. Простежуються транспозиції цих ідей у названому курсі від популярної науки про мозок у політиці освіти до навчальної практики, спираючись передовсім на поняття економічної грамотності, яку розглядають як спосіб «бути», а не тільки «робити».

Як впливає з концепції П. Селовея та Дж. Мейєра (P. Salovey & J. Mayer), емоційна грамотність корелює з поняттям «емоційний інтелект», становить собою той соціальний інтелект, що є розвиненим усвідомленням і розумінням емоцій — своїх та оточення [9]. У структурі емоційного інтелекту є два аспекти: внутрішньоособистісний і міжособистісний. Перший утворюють такі компоненти: усвідомлення своїх почуттів, самооцінка, впевненість у собі, відповідальність, терпимість, самоконтроль, активність, гнучкість, зацікавленість, відкритість новому досвіду, мотивація досягнення, оптимізм; другий містить такі компоненти, як комунікабельність, альтруїзм, відкритість, емпатія, здатність враховувати й розвивати інтереси іншої людини, повага до людей, здатність адекватно оцінювати й прогнозувати міжособистісні відносини, вміння працювати в команді. Емоційний інтелект виступає як системоутворюючий фактор продуктивності педагогічної діяльності.

Цілком закономірно сучасна філософсько-освітня думка все частіше повертається до значущості емоційного компоненту в якості вчителя і можливості його вдосконалити, використовуючи для цього всі можливі ресурси. В англomовних дослідженнях з означеної проблеми набрали популярності, спонукаючи до дискусій, ідеї Енді Харгрівза (Andy Hargreaves) про емоційне розуміння, унаслідок

якого можливо поділитися й емоціями, зокрема спроби з'ясувати способи «полегшення ідентифікації», межі «пасивного співчуття», розкриття «відсутньої присутності» (absent presence) у нашому професійному житті, місце емоцій у процесі пізнання, влади, освіти (М. Болер).

Харґрівз відзначає, що освітньою практикою не вичерпується складання й застосування досвіду ефективної взаємодії, розпізнавання й уникнення конфліктів — різноманітні установи й робочі місця є головними майданчиками, де дорослі набувають досвіду й вчаться висловлювати свої емоції через конкретні способи, щоб у спілкуванні з дітьми показувати кращі з них. Центральне місце в організації культурного аспекту емоцій Харґрівз відводить двом провідним концепціям — емоційного розуміння й емоційної географії. За першою з них, управління якістю навчання, організацією навчального процесу і всі людські взаємодії в ньому визначаються тією мірою, якою учасники взаємодії розвивають емоційне розуміння.

Емоційне розуміння — це інтерсуб'єктивний процес, котрий вимагає, аби людина входила в поле досвіду іншого. Прямуючи за міркуваннями Харґрівза, наголосимо на важливому моменті: емоційне розуміння — це не лінійний, крок за кроком, поступальний процес, натомість усе відбувається миттєво, нібито «люди сягають донизу в своїх минулих переживаннях і «зчитують» емоційні реакції свого оточення», причому роблять це в особливий спосіб. Таке своєрідне емоційне сканування (emotional scanning) містить інтерпретації та розплутування емоційних переживань, відповідей інших.

Відповідно емоційні непорозуміння трапляються в тому разі, коли «емоційне сканування йде навспак [8: 815], коли з'являється помилка в своїх відчуттях інших чи коли вчителі йдуть за стереотипами в сприйнятті емоцій учнів. Компетентному педагогові важливо не оминати це спостереження в комунікативних практиках, прагнучи їх справедливого перебігу, оскільки емоційна взаємодія і взаєморозуміння в освітніх закладах (як і деінде) вимагає міцних, безперервних стосунків між учителями й учнями — так вони вчаться «читати» один одного протягом тривалого часу. Якщо ж не складати такого характеру взаємин, емоційні непорозуміння трапляються все частіше й можуть знизити якість навчання.

Розробляючи теорію розуміння, Харґрівз встановлює умови навчання, структури навчального закладу й основні пріоритети, що забезпечують можливість емоційного розуміння. Аналіз Харґрівзового підходу спрямовує до відстеження його основних пошуків навколо того, як емоційне розуміння / нерозуміння постає із характеристик соціальної площини, поєднуючи в спілкуванні спільноту чи простір, який він називає емоційною географією.

Визначаючи й описуючи п'ять емоційних географій інтеракцій учитель/діти/батьки та їх наслідки в соціально-культурному, моральному, професійному та політичному аспектах, учений показує: вони складаються з просторових і досвідних моделей близькості та /чи віддаленості людських взаємодій і взаємовідносин, що допомагають створювати, налаштовувати й розфарбовувати почуття й емоції, відчутні нами на собі, нашому світі й один на одному [7: 1061]. Ці форми емоційної дистанції та близькості можуть загрожувати емоційному взаєморозумінню між агентами педагогічних взаємодій. Наприклад, моральні географії налаштовуються різними цілями, котрі не ладять із тими, кому вони слугують і де немає механізмів, щоб обговорити чи подолати ці відмінності.

Сучасна філософія освіти за всієї розбіжності підходів відзначається стурбованістю з приводу зростання дискримінації, суспільних конфліктів, зокрема

і в освітньому полі, що виникають на хвилі відмінностей і нерівностей — етнічних, мовних, релігійних тощо. Цікаві міркування в цьому аспекті зустрічаємо зокрема в працях Імона Каллана (Eamonn Callan), Джудіт Батлер (Judith Butler), Меґан Болер (Megan Boler), Кевіна Кумаширо (Kevin K. Kumashiro), Джеральда Гутека (Gerald L. Gutek) та інших. Так, Імон Каллан у «Creating Citizens» пропонує розглядати школу як засіб для зміцнення чеснот учнів, передовсім справедливості, відповідальності, чесності, що дозволяє компетентне моральне обговорення й діяння в плюралістичному суспільстві. Оснащені цими чеснотами, громадяни будуть прагнути до демократичної участі в суспільному житті, досягаючи згоди з вагомими дискусивними питаннями, наприклад, щодо расизму, гендерного пригнічення; і це є прийнятним для всіх учасників.

Ключовим поняттям у концепції Каллана є «моральне страждання» (moral distress) (зіставне з «дискомфорт» та «криза»). Його зміст корелює з поняттям «основний аспект сили» («fundamental aspect of virtue» [4: 200; 5], трактоване як «сприйнятливість до моральної лиха чи страждання». Каллан розрізняє «moral distress» із іншим — у відповідь на передбачувані недоліки інших, і щодо себе — про моральне страждання через негативну оцінку своїх власних висловлювань або вчинків. Сприйнятливість до морального лиха є провідною чеснотою, бо це свідчить про глибоко вкорінену критичну схильність до цих цінностей і прагнення гідного підтвердження.

Позиція Каллана привертає увагу ще й через те, що вона зміщує узвичаєний перебіг взаємодій (чи їх акценти), охоплюючи максимальну кількість агентів. Західна освітня традиція прагне створити умови для інтелектуального збагачення учня і якомога більше захистити його, забезпечити його врівноваженість, спокій і комфорт, передовсім застерегти від емоційного зрушення, тож сприяння «моральному стражданню» у школах відбувається усупереч традиції і вимагає вдумливої підготовки не тільки школярів, але і їхніх батьків, аби вони розуміли, що відбувається насправді. Тож Каллан у межах названого підходу стверджує: за плюралістичної демократії моральний діалог не може відбутися без ризику зрушень. Перебіг міркувань дослідника наводить на можливість убачати в моральному стражданні також спроможність уплинути й на інших, на всю спільноту (з батьками й учителями включно). Порозумітися з іншим, діяти за справедливістю, застерегти від несправедливих, недоброчесних учинків, зокрема через найбільш дієвий спосіб, моральне страждання — означає спробу зберегти моральну правоту, за якої і шкільний колектив, і батьки повинні бути доброчесними, а не культивувати чесноти. Каллан, аргументуючи неминучість морального страждання як наслідку плюралістичного діалогу і його провідної ролі в моральному вихованні, застерігає від зверхності, від омани вбачати в цій процедурі власну моральну перевагу.

Вітчизняній філософії освіти, попри її багатий досвід і нагальний суспільний запит, ще належить оновити, прокласти свій самобутній шлях у розбудові стратегій ефективної справедливої взаємодії. Освіта України «беззаперечно і однозначно визначила як основний напрям інтеграцію в європейський освітній простір, вбачаючи можливість трансформуватися у демократичну, гуманістичну, людиноорієнтовану модель, з утвердженням фундаментальних цінностей буття людини, з опертям на справедливість як одну із провідних чеснот» [3: 163].

Провідним незмінним дороговказом на цьому шляху є любов до дітей, і настановна Софії Русової стосовно вчителя, викладена в її праці «Нова школа соціального виховання», не втратила свого значення й у сучасну епоху турбулентних

змін, потужних ризиків: «Це мусить бути надзвичайної моральної краси людина, що безпосередньо своїми переконаннями, всім своїм поведінням повинна впливати на своїх учнів... Учитель повинен бути не якимсь ремісником, а апостолом правди і науки, який має перед собою не лише матеріальну нагороду за працю, а велике гуманне завдання» [2: 17–18].

Проте у віднайденні шляхів порозуміння під час освітніх практик сучасність додає суттєвих коректив, на які не можна не зважати (детальніше розгорнемо міркування в подальших розвідках). Безперечно, компетентний, турботливий, людяний, чуйний і кваліфікований учитель значною мірою впливає на учня, іноді зберігаючи цей вплив і в подальшому житті, закладаючи певні життєві настанови. І навпаки, невідповідний, байдужий до учнів і предмету або виснажений і втомлений, без гідної оцінки своєї праці з боку держави, педагог зовсім інакше позначається на учнях. За словами Л. С. Виготського, «учитель-рікша», який тягне на собі навчальний процес, повинен перетворитися на «вчителя-вагоновода», який тільки управляє процесом вчення, не в теорії, а на практиці забезпечує єдність навчального та виховного процесу, коли ті самі завдання різнобічної підготовки до життя вирішуються різними засобами навчальної та позанавчальної діяльності [1: 82].

За сучасних умов мінливого світу, коли сама молодь швидко змінюється й очікує від учителя динамічних змін, він має бути орієнтований на випередження, готовий з-посеред кількох способів відповідності очікуванням учнів обрати найбільш вдалий.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л. С.* Биологический и социальный факторы воспитания / Л. С. Выготский // Педагогическая психология. — М. : Педагогика, 1991. — С. 81–83.
2. *Русова С.* Нова школа соціального виховання. — / Софія Русова. — Київ : Либідь, 1997. — С. 17.
3. *Садоха О.* Стратегії відновлення справедливості в полі освіти: монографія / О. Садоха, Н. Варич. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — 196 с.
4. *Callan E.* Creating citizens: Political education and liberal democracy / E. Callan. — New York : Oxford University Press. — 1997. — 262 pp.
5. *Callan E.* Citizenship and Education / E. Callan. — 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://web.pdx.edu/~abyron/peace_ed/Wk7/callan.pdf
6. *Gatto J. T.* Interviewed by Lennart Mogren, Sweden; march 2003. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dYtTRR1cTK0>
7. *Hargreaves A.* Emotional Geographies of Teaching / A. Hargreaves // Teachers College Record. — № 103 (6). — Р. 1056–1080. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www2.faulkner.edu/admin/websites/jfarrell/emotional%20geographies%20of%20teaching.pdf>
8. *Hargreaves A.* Mixed emotions: teachers' perceptions of their interactions with students / A. Hargreaves // Teaching and Teacher Education. — 2000. — № 16. — Р. 811–826. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1.2511&rep=rep1&type=pdf>
9. *Mayer J. D.* Emotional intelligence: theory, findings, and implication / J. D. Mayer, P. Salovey, D. R. Caruso // Psychological inquiry. Vol. 15. — 2004. — № 3. — Р. 197–215. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unh.edu/emotional_intelligence/EI%20Assets/Reprints...EI%20Proper/EI2004MayerSaloveyCarusotarget.pdf

НАУКОВА ХРОНІКА

Знання — зовсім не пасивний відвідувач, який самостійно прийде до нас незалежно від бажання. Його потрібно шукати перед тим, як воно нам буде належати. Це результат величезної праці.

Генрі Томас Бокль (англійський історик, XIX ст.)

УДК [316.77:811.161.2]:37.013

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР «ТЕОРІЯ Й ПРАКТИКА ВВІЧЛИВОСТІ: УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ» СТЕНОГРАМА НАУКОВОГО ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Дата семінару: березень 2016 року.

Мета семінару: обговорення стану й перспектив науково-теоретичного й практичного дослідження ввічливості як універсального й водночас національно маркованого феномену.

Проблемні питання для обговорення:

- перспективи колективного дослідження феномену ввічливості крізь призму різних наукових парадигм;
- сучасні теоретичні підходи до дослідження феномену ввічливості: світовий і вітчизняний досвід;
- методологічний базис дослідження ввічливості як багатоаспектного феномену;
- зіставне дослідження феномену ввічливості:
  - ✓ універсальне vs національне;
  - ✓ вітчизняна версія vs іноверсії;
  - ✓ універсально-національне vs територіально-групове;
  - ✓ групове vs індивідуальне;
  - ✓ жіноче vs чоловіче;
  - ✓ увічливість vs *анти*-ввічливість;
- практично-дидактичний потенціал наукового вивчення феномену ввічливості.

Очікувані результати:

- означення актуальності проблеми й перспектив її колективного дослідження;
- виявлення потенціалу представників різних наукових галузей у перспективі наукового вивчення проблеми ввічливості;
- вироблення стратегії колаборації зусиль науковців різних галузей (філологів, істориків, психологів, філософів, педагогів, юристів) для всебічного опису феномену ввічливості;
- означення перспектив оприлюднення результатів наукових пошуків.

Учасники семінару:

- *Маленко О. О.*, д-р філол. н, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Терещенко В. М.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Варич Н. І.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Василенко Я. В.*, викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

- *Голобородько К. Ю.*, д-р філол. н., професор, декан українського мовно-літературного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Марцин С. О.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Нестеренко Н. П.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Петрова Л. П.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Піддубна В. В.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Полозова О. О.*, викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Ткач О. В.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Умрихіна Л. В.*, к. філол. н., доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Хоменко Г. І.*, к. філол. н., доцент кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Муслієнко О. В.*, старший викладач кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Щербак Н. В.*, к. філол. н., доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Осіпова Т. Ф.*, к. філол. н., доцент, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Лисиченко Т. Ю.*, к. філол. н., доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Ткаченко Л. П.*, к. пед. н., доцент, завідувач кафедри викладання філологічних дисциплін у початковій школі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
- *Ткач П. Б.*, к. філол. н., доцент кафедри філології й перекладу Національної академії Національної гвардії України.
- *Сокорчук І. П.*, викладач кафедри програмної інженерії Харківського національного університету радіоелектроніки.
- *Хавіна С. Я.*, учитель-методист української мови та літератури вищої категорії ХСШ № 170.
- *Винниченко В. М.*, практичний психолог ХСШ № 170.

ТЕЗИ СЕМІНАРУ

Маленко О. О.: Сьогоднішній семінар дещо незвичайний: традиційно ми збираємося з уже готовими виступами, доповідями й знаємо предметно, про що будемо говорити й що саме будемо обговорювати, нині ж маємо іншу стратегію — стратегію живого занурення в проблематику, стратегію дискурсивного колективного обговорення проблеми.

Цією проблемою сьогодні буде питання ввічливості як універсального й водночас глибоко національного феномену, зокрема питання перспектив його дослідження крізь призму різних наукових парадигм.

Терещенко В. М.: Інколи розуміння суті складного предмета з'являється не в кабінеті науковця-самітника, а в живій розмові однодумців або опонентів, інколи

істина просвічується не в науковому опусі, а в буденних фразах, кинутих ніби між іншим. Саме тому сьогоднішній семінар буде спонтанною розмовою про проблему, яка, як мені здається, актуальна й болюча для нашого соціуму, у чому раз по раз переконуємося в громадському транспорті, на роботі, у домашньому спілкуванні, в інтернет-дискусії... Про проблему ввічливості як реальний феномен і теоретичний конструкт.

Кожен із учасників має сьогодні можливість у зручному для нього форматі висловити свої міркування з приводу, на його думку, важливих аспектів цього питання. Можливо, на перетині позицій нам вдасться зрозуміти, що ж таке ввічливість, й окреслити можливості наукового вивчення цієї проблеми з метою розробки практично орієнтованих матеріалів, що допоможуть нашому соціуму структурувати своє життя на засадах ВВІЧЛИВОСТІ.

Маленко О. О.: На мою думку, категорія *ввічливості* належить до умовних, тобто конвенційних. На якомусь етапі ми, члени одного соціуму, домовилися в нашому локусі діяти так чи інакше в певних ситуаціях і дотримуємося цих конвенційних угод, які забезпечують нам комфортне існування. Так, саме комфортне існування, тому що, урешті, увічливість як манера поведінки в соціальному середовищі спрямована саме на те, щоб зробити наше життя й спілкування комфортним, позитивним, допомогти знімати конфліктність і всі інші прояви негативу, які можуть завадити особистій і суспільній гармонії й спокою.

Окреслена позиція утвердилася в мені під час роботи в одному доволі цікавому проекті, пов'язаному з питаннями навчання й виховання в поліетнічному й полікультурному середовищі. Цей проект називається «Культура добросусідства» й стосується тих регіонів, де співіснують в просторі на засадах статичного мешкання різні етноси.

Що ми маємо, наприклад, сьогодні на Харківщині, де мешкають понад 111 етносів? Нині тут є такі етнічні групи, які вкорінені історично (українці, росіяни), ті, які давно з'явилися, однак не становлять значної частки (роми, євреї, азербайджанці, вірмени), а також ті, хто зовсім недавно поповнив соціальний простір України (корейці, в'єтнамці, китайці). Усі ці люди — представники різних етносів — перебувають у постійному спілкуванні й комунікації одне з одним.

Як показують спостереження, дуже часто ми, українці, відмежовуємо себе від представників інших етносів на рівні СВІЙ / ЧУЖИЙ, адже те, що своє, — зрозуміле, а те, що чуже, — дивне і незрозуміле. Тож коли ми потрапляємо в ситуацію не-знання того, що є умовностями у форматі етикетних формул для представника певного етносу, то наражаємося на певні незручності, конфлікти, які, звичайно, не є бажаними. Тому одним із цікавих аспектів дослідження можуть бути ввічливісні установки, настанови на те, як уникати конфліктів і бути ввічливими щодо ІНШОГО, не такого як я.

Гадаю, не секрет для всіх нас, що в кожній культурі є свої не тільки формули ввічливості, але й увічливісні поведінкові моделі, пов'язані, скажімо, із культурою одягатися, їсти, спілкуватися тощо.

Коли члени нашої кафедри відвідують, наприклад, єврейську школу № 170 м. Харкова, де мають можливість отримати інформацію про традиції цього давнього народу, то відкривають для себе чимало такого, що суттєво різниться від поведінкових звичаїв українців. Зрозуміло, ці знання допомагають ширше дивитися на світ, бути толерантнішими. Коли ти знаєш більше про національні особливості, коли ти маєш уявлення про те, що характерне для культури того чи того народу, це змінює твоє ставлення (інколи заангажоване) до інших народних традицій і до народу загалом.

Прикладів національно-культурних відмінностей у питаннях увічливості чимало, і про них варто знати більше й говорити про це, аби уникнути непорозумінь. Скажімо, у Японії не бажано подавати руку жінці чужого чоловіка, коли вона виходить із машини, оскільки це розцінюється як неповага до чоловіка цієї жінки. При цьому пропозиція допомогти вийти — це навіть не моветон, а щось украй неприпустиме, що може стати причиною конфлікту між чоловіками. Натомість у нас підтримка жінки під час виходу з машини є нормою.

Уже класичним хрестоматійним прикладом є відмінність у поведінці українців і німців у транспорті. Якщо в нас нормальною й бажаною, очікуваною є ситуація, коли в громадському транспорті молодші поступаються місцем старшим, чоловіки — жінкам, усі — вагітним, то в Німеччині дами можуть образитися, сприйнявши це як натяк на свій вік.

Наведені приклади, поза всяким сумнівом, стосуються проблеми ввічливості, зокрема питань увічливих / неввічливих комунікативно-поведінкових установок людей у різних етнічних і соціальних середовищах.

Тож якщо ми будемо займатися цим проектом, то бачиться вкрай доцільним укладення бодай невеличкого енциклопедичного словника, словника-довідника формул культурної, етичної, увічливої поведінки відповідно до поведінкових знаків і символів у межах української етнокультури, а також у межах культур тих етносів, які перебувають у нас в регіоні або в Україні загалом. І хоча сьогодні ми говоримо про глобальні питання, пов'язані з проблемою ввічливості, проте практичні питання етикетності, формульності поведінки теж мають стати одним із аспектів осмислення й подальшої практичної роботи.

Погодьмося, необхідність певних зрозумілих, зафіксованих, загальноприйнятих поведінкових норм, регламентів увічливої поведінки інколи особливо гостро відчувається не лише в буденному соціальному житті в умовах міжперсональної комунікації, а й у професійних ситуаціях. Наприклад, ми, викладачі, інколи стаємо заручниками «дивних» ситуацій, коли під час лекції студент мовчки піднімається й виходить з аудиторії, потім заходить. Як реагувати на такі дії? Декого з викладачів це обурює, тому що, на їхню думку, не були виконані обов'язкові ритуали (підняття руки студентом для вияву своєї інтенції). Відповідно, цими викладачами подібна дія студента буде сприйматися як неввічлива. Інші ж колеги, навпаки, цілком спокійно ставляться до такого формату поводження студента (слава Богу, що не заважає, тихенько вийшов та й годі). У цьому разі уніфікований підхід, визнаний і прийнятий усіма учасниками конкретної ситуації соціальної взаємодії, полегшував би життя й студентів, і викладачів.

Терещенко В. М.: Безперечно, наявність подібних «довідників, регламентів» увічливої поведінки в різних соціальних контекстах сприяла б полегшенню й гармонізації життя, хоча, здається, жоден регламент не спроможний буде охопити всі вияви реальних життєвих ситуацій і варіацій увічливого поводження в них.

У цьому аспекті будь-який регламент має передусім ґрунтуватися на якійсь визначеній світоглядній, філософській платформі, положення якої консолідуватимуть конкретні практичні приписи, надаючи їм більшого, ніж просто утилітарного, значення. Наприклад, однією з таких ціннісно-світоглядних настанов будь-якого кодексу ввічливості, мені здається, повинен бути принцип «будь-який припис щодо ввічливої поведінки втрачає чинність у ситуації необхідності досягнення справедливості». Відповідно до цього, людина, вирішуючи для себе, як вчинити (ввічливо чи ні) в тій чи тій ситуації, зважуватиме свою поведінку на терезах вищого принципу — принципу дотримання справедливості. Якщо

ситуація показуватиме, що задля забезпечення справедливості виправданою буде неvwічливість, то саме неvwічливість має бути визнана задовільною поведінковою моделлю. З огляду на це, думаю, якщо говорити про проблему вwічливості, то філософський її аспект має бути глибоко осмислений і передувати будь-якій роботі з укладення «кодексів вwічливості».

Хоменко Г. І.: Розмірковуючи над проблемою вwічливості саме у філософському ключі, я дійшла висновку, що вwічливість, тобто те, що позначається цим словом, — це наша українська доля. Спробую пояснити, що маю на увазі.

Щоб ми там собі не думали, але багатьом відомо, що найсерйозніші, найбільш глибокі мислителі України постійно підкреслювали наскільки український народ є неvwічливим (!) народом. Щоб підтвердити неголослівність цього твердження, наведу вам міркування великого Олександра Довженка:

«У чомусь самому дорогому і важливому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий. Ми народ безцвітний. Наша нелюбов один до одного, непошана, відсутність солідарності і взаємopідтримки, наше наплювательства на свою долю і долю всієї культури абсолютно разючі і об'єктивно абсолютно не виключають до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо. Вся наша нечуливість, трусість, боягузництво, наше предательство і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим обвинувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нас простити. Є чимось, за що людство повинно нас презирати, як і що б воно, людство, не думало про нас. У нас абсолютно нема правильного проектування себе в історії. У нас не державна, не національна і не народна політика. У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує в нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі — звідси індивідуалізм і отаманство».

І ось ще один фрагмент із його щоденникових записів:

«— То, що ви нас не любите, це ми почуваємо вину душею, це нас не лякає. Ви думаєте, що ми націоналісти, буржуї, шпики, не знаємо марксизму і т. д. — сказав мені був якийсь у Львові один громадянин. — А скажіть нам, чому ви так не любите і не поважаєте один одного. Ми це бачимо, і це нас лякає найбільше. Ми більш шануємо один одного, які б ми не були. А вас ми боїмося. Ми боїмося вашої гордості, пихи, фальші, ми боїмося вашої брехливості, очковтирательства і грубості. Нас лякає те, що ви не хазяїни свого слова, у вас нема почуття гідності, і ви не знаєте, що таке пошана до самого себе. Ми боїмося вашої роздвоєності і вашої звички до умовної правди. Скажіть мені, чому у соціалістичній країні Рад ви так не шануєте один одного? Ми ж це бачимо». Ці слова я чомусь часто згадую дивлячись навколо останніми часами».

Хоча Довженкові міркування відносно давні, але, мені здається, вони залишаються актуальними й нині, і не стільки з погляду етичного, скільки з філософсько-лінгвістичного.

Як відомо, сучасна філософія величезну увагу приділяє лінгвістичним формам. З огляду на це нас у першу чергу має зацікавити питання, чому в Україні те, що ми звично позначаємо словом *увічливість*, назвали саме цим словом. Мабуть, тому, що в цьому слові і в конвенційний, і в неконвенційний спосіб сконцентровано наше уявлення про цей феномен реальності. Уявлення, як ми побачимо далі, досить-таки суперечливе.

Це слово має прозору етимологію — «у вічі», «те, що ми говоримо один одному у вічі». Отже, його антитезою є «те, що ми дозволяємо собі говорити про один одного *поза очі*», яке дуже часто виявляється кардинально протилежним тому, що було сказано в обличчя. Саме на цій властивості українців наголошує громадянин

із Західної України, спілкуючись із Довженком: він боїться представників з лівого берега Дніпра з тої причини, що вони люди дводушні й двомовні.

Таким чином, у самому слові *ввічливість* уже утверджено, що ми, українці, ледь не на підсвідомому рівні передбачаємо одну форму говоріння *в очі, прямо, у фас* і часто зовсім іншу — *поза очі, у спину, поза спиною*. Унаслідок цього й виникає отой страшний феномен національного буття — постійне очікування ножа в спину від іншого, хто щойно ніби так ввічливо посміхався.

Про оце очікування удару в спину як про глибоко закорінене потаємне відчуття, що виринає завжди після, здавалося б, милої бесіди українця з увічливим одноплемінником, до речі, неодноразово писали наші авторитетні письменники, передусім ті, хто на собі це найбільше відчував. Згадаймо хоча б М. Хвильового. У своєму оповіданні, яке має подвійну назву «В очереті» або «Бандити», письменник пише: «Така проклята вдача — ніколи не піде однією стежкою. Йому щоб одразу дві». Це і є українська душа. Роздвоєна, в очі — світла й приємна, а поза очі — часто темна й небезпечна.

Я на цьому наголошую зовсім не з тією метою, щоб якось то очорнити українців або що. Ні. Акцентую увагу на цьому передусім тому, що переконана: якщо ми хочемо пізнати феномен увічливості в специфічно національному вияві, то варто виходити з розуміння цієї ледь не генетичної дводушності українця. Мені здається, що навчити українця не позірної ввічливості, виховати в ньому ввічливість, за якою не приховане «позаочне», — це майже нездійсненна справа, тому що цьому протистоїть природа української душі, закорінена в ірраціональному роздвоєнні. Щонайменше, ця справа, справа виховання істинної ввічливості, дуже й дуже важка, позаяк уся історія України, позначена рухом від недовіри до зради, від ножа до сокири, від скарги до доносу, переконує в цьому.

Попередній висновок, разом із тим, не заперечує наступної моєї тези: «небезпечний» ввічливості українців можна протиставити їхню справжню, істинну ввічливість, іманентну реальність якої також фіксує саме слово *ввічливість* як концептуальний знак.

Якщо виходити із сучасної установки філософії на етимологію слова й бути послідовним, то для всебічного розуміння сутності національного феномену ввічливості важливо зважати й на позитивний сенс слова *ввічливість*, який випливає зі зв'язку його зі словом *очі*.

Позитивні конотації слова *ввічливість* генеруються тим, що традиційно саме очі асоціюються з віддзеркаленням людської душі. З цього випливає, що ввічливість передбачає передусім контакт душ, їх спілкування віч-на-віч. А цей контакт — чи не найдорожче, що є в людини, у чому переконує, наприклад, досвід представників японської культури, який тонко схарактеризував Бенедикт Рут у книзі «Хризантема й меч». Автор показує, що японці трагічніше переживають образу душевну, аніж образу фізично-матеріальну: якщо вони й удаються в якийсь момент до помсти, то не за те, що, наприклад, їх обікрали чи, скажімо, не заплатили їм, а за те, що в їхній бік кинули недобрий погляд, зле слово, поранивши в такий спосіб їхню душу.

Звернення саме до японського контексту, попри те, що сьогодні звучала думка про суттєві відмінності між представниками різних націй у їхніх уявленнях про ввічливе й неввічливе, видається цілком мотивованим через те, що японці, як мені здається, такі ж само чутливі, такі ж само сердечні, як і українці, дуже близькі до нас за типом, зрештою, як і ми.

Таким чином, для глибшого розуміння національного феномену ввічливості варто обов'язково брати до уваги глибинний зв'язок ввічливості й душевності, яка розкривається через контакт очей — дзеркал душ.

Якщо далі продовжити рух в етимологічному просторі слова *ввічливість*, то можна звернути увагу також на те, що око іншого традиційно розуміють як дзеркало, у яке дивиться людина, маючи можливість бачити себе. З цього випливає, що те, як людина спілкується з іншим, залишається її відбитком в цьому іншому. Таким чином, спілкування з іншим завжди передбачає те, якою людиною постане в очах цього іншого, її спілкування з іншим — це не так вираження нею її ставлення до цього іншого, скільки презентація нею самої себе. І це надзвичайно важливий момент у розумінні сутності ввічливості.

Насамкінець хотіла б означити ще одне важливе, як на мене, положення, а саме щодо результативності ввічливості, увічливого *modus'у vivendi* особистості в українському соціумі.

В умовах існування в спільноті, про яку свого часу Пантелеймон Куліш сказав: «Народ без честі, без чуття, без поваги», — кожен сам для себе визначає те, за якими законами жити, якими принципами керуватися. У цій ситуації особливої значущості набуває особистісна мужність кожного, яка виявляється в готовності відкрито говорити про ввічливість навіть тоді, коли це не знаходить підтримки в соціумі, яка реалізується у взаємодії зі світом лише за законами ввічливості навіть у тих випадках, коли такий спосіб життя може повернутися проти самої особистості. Життя показує, що цієї сміливості вистачає не багатьом.

Українці, особливо у XX столітті, навчилися жити всупереч більшості. Життя за законами ввічливості — це життя не за законами, які прийняті в соціумі. Це життя за тими правилами, які ти обрав сам. Увічливість — це справа не загалу й навіть не колективу, не нації, це справа кожної окремої людини. Увічливість як справа особистості, індивідуальності окремої людини нагадує чимось працю Сизифа, який тягне вгору важезний камінь, щоб він скоро знову упав вниз, але в цьому, мабуть, і полягає велич і найбільша цінність цієї справи.

Мені здається, що утвердження позицій увічливого життя в сучасному українському соціумі — це майже легендарна справа. Її результативність — далека перспектива. Ця справа вимагає сизифової праці багатьох. Та чи ж знайдеться достатньо сміливців, щоб жити усупереч більшості?!

Ірина Жиленко якось написала: «Культурна людина — це сильна, позбавлена комплексів людина». Це означає, що в умовах співжиття з винятково жорстокими, агресивними людьми, людина має набратися сміливості йти іншим шляхом, навіть коли бачить, що інші отримують якісь там тимчасові дивіденди. У вигрaші все-таки буде вона. І в Біблії, і в І. Канта утверджується позиція, згідно з якою реальність виформовується таким принципом: якщо я хочу, щоб мій світ був кращим, я сам повинен бути кращим, не зважаючи ні на що; якщо я хочу певного до себе ставлення від інших, я сам повинен ставитися до них в такий самий спосіб.

Цей принцип людина може зробити особистісною цінністю лише сама. Чим більше я працюю в освітній сфері, тим більше схиляюся до, так би мовити, егоїстичного моменту, який можна сформулювати так: я не маю права когось формувати, когось ліпити, комусь щось рекомендувати, якщо я спочатку не виліпив себе, якщо я кожного дня не ліплю себе. Мені здається, будь-які суто формальні жести, суто формальні поради чи щось на кшталт цього менш важливі, аніж те, що кожен із нас робить, не вдаючись до цього відкритого або демонстративного формування іншого.

Маленко О. О.: Безперечно, філософська призматика ввічливості вкрай необхідна для розуміння цього феномену в його цілісності й комплексності. Разом із тим не менш (якщо не більш) важливим є осмислення саме практичних аспектів цього явища, бо, урешті, кожен із нас існує в буденній реальності й робить у кожен момент свого життя власний, цілком реальний вибір стосовно того, бути ввічливим чи не бути, уписуватися у формат неvvічливого світу чи протистояти цьому світу.

І в цьому аспекті мені здається, що реальний життєвий вибір людини значною мірою постає не як результат глибоких саморефлексій, а як результат моделювання людиною себе як елемента соціальної структури й визначення свого образу для соціуму. Обравши одного разу для себе певний зручний образ, людина надалі його презентує світові і, як не дивно, навіть самій собі.

Поясню цю тезу на простому прикладі. Уявімо, що якась дівчина на певному етапі свого життя зрозуміла, що бачить себе, скажімо, леді, вишуканою й порядною. Відповідно надалі вона буде намагатися робити те, що властиво, на її думку, справжній леді. Наприклад, вона не дозволить собі кричати, підвищувати тон, уживати брутальних словесних формул. У конфліктних ситуаціях вона намагатиметься досягати злагоди вербальним рядом, позитивними методами впливу. Водночас, поряд із такою дівчиною, уявімо й іншу, для якої образ леді чужий і байдужий, натомість вона, наприклад, мислить себе «бій-бабою», яка кричить, лається аж гай шумить. Погодьмося, таку «панянку» складно буде повернути на те, щоб вона була ввічливою, тому що це не її цінність.

Таким чином, у реальному житті кожна ситуація, яку ми формуємо, у яку ми втягнуті, вимагає від нас вибору відповідно до того образу, який ми для себе створили: або я буду ввічливою й дистанціюватимуся від того брутального суспільства, плебсу, люмпену, із яким трапляється співіснувати, усім своїм виглядом показуючи, що я все ж трохи вища за це, або ж буду частиною цього неvvічливого соціуму, що значно полегшить мені життя.

З огляду на це проблема ввічливості є не стільки проблемою суспільною, скільки індивідуально-психологічною. Хоча, звичайно, намагатися утвердити в соціумі домінанті ввічливості, створити суспільство, у якому вони б мали цінність — завдання, гадаю, номер один, особливо ж зважаючи на складну й «неввічливу», скажімо так, історію нашого народу.

Хоменко Г. І.: До речі, видається доволі цікавою в контексті дослідження національного феномену ввічливості проблема, з одного боку, грубості, крику, а з іншого, — спокійності, розважливості як маркерів увічливості / неvvічливості.

Одного разу я стала свідком того, як гасили пожежу. Під час цього жакливого дійства пожежники лялися на чому світ стояв, але при цьому вони у своєму естві були істинно ввічливими — вони рятували життя людей. Для них лайка була робочою мовою, мовою мужчин, які борються зі смертю. Якось дивно було уявити їх у тій ситуації такими, які розмовляють мовою правильною й суспільно регламентованою. Веду до того, що справа дуже часто не в тому, як говорить людина — лайливо чи м'яко й правильно, а в іншому — у тому, ким ця людина є насправді, що вона робить для цього світу, людей.

Слова, якими ми користуємося в нашому житті, — це згусток тієї енергії, той запах, те повітря, яке ми видихаємо, щоб потім знову вдихнути. Це не просто слова. Тому ми маємо завжди говорити, виходячи з того, що все, що ми говоримо, як видих, спочатку розчиняється, так би мовити, у повітрі, а потім рано чи пізно все одно повертається до нас. Отже, говорячи, ми не тільки посилаємо у світ щось: усе, що ми посилаємо, повертається до нас.

Я зовсім не випадково раніше звернулася до етимології слова *ввічливість*, пов'язавши його з очима, душею. Хоча я не звикла все зводити до однієї якоїсь формули, до визначення, але в цьому разі скажу дуже коротко, дуже чітко: увічливим є все, що не руйнує людину, що не руйнує в моєму співрозмовнику його як носія душі. Якщо я не зруйнувала його душі, з моєї точки зору припустимі будь-які форми спілкування.

З цього огляду будь-яку форму висловлення виправдовує мета, заради якої людина починає розмову. Якщо у виховному процесі дуже жорстка, навіть образлива розмова зі школярем чи студентом спонукає його відчувати, повірити, що все було сказано задля його блага, й допоможе йому змінитися, то ця розмова має бути неввічливою.

Іншими словами, я абсолютно припускаю можливість неввічливих форм спілкування, якщо вони мають на меті благо справу, яку об'єкт спілкування усвідомить як благо для себе. І навпаки, я відкидаю цінність будь-якої ввічливої розмови, з використанням вишуканого лексикону, якщо ця ввічливість знищує суб'єкта, поступово підточує його душу.

Щербакова Н. В.: Передусім хотіла б висловити декілька міркувань на продовження або на заперечення того, що було вже означено колегами.

Перше. Чи українці ввічливі чи не ввічливі? Мені здається, на це питання ми не знайдемо відповіді, допоки не відповімо на питання про те, хто такі українці. Погодьмося, товариство, якщо ми подивимось на Схід і Захід, на Північ і Південь нашої країни, то побачимо дещо різні картини. Відповідно, де ж нам тоді знайти тих українців, із яких треба починати говорити про те, чи ввічливі вони, чи ні, чи сформована вона в них, чи ні?

Той факт, що кодекси ввічливості на різних теренах нашої держави суттєво відмінні, видно й неозброєним оком. Так, можливо, це й стереотипні уявлення, але ж не дарма вже стало «притчею во язицах» те, що Західна Україна більш увічлива, ніж Східна. Цей феномен по-різному на сьогодні інтерпретують. Я ж переконана, що ввічливість на західних теренах, принаймні зовнішньо виразно помітна, збереглася тому, що там збереглася релігійність, віра в Бога, завдяки чому в західноукраїнських сім'ях збереглися й стабільні канони ввічливого поводження. У східноукраїнських сім'ях релігійність знищувалася впродовж XX століття різними способами. Чого варті лише голодомори, унаслідок яких відбулося суцільне винищення населення, був перерваний зв'язок між поколіннями, виникло духовне провалля, яке на сьогодні заповнити дуже складно?! З нищенням релігійності, духовності, зрозуміло, відбувався й процес руйнування уявлень про щирі ввічливість. Із цього випливає, що ввічливість, як і вихованість, формується тільки вдома, тільки в сім'ї.

Увічливість напряму пов'язана з вихованням, вона звідкись повинна виростати. Які основи закладає родина — такою людина далі й розвивається, таким вона й формує свій образ у майбутньому. Який приклад вона бачить у сім'ї — такий вона далі й наслідує або, навпаки, переростає його (це вже далі залежить від розвитку, освіченості відповідної особи).

Друге. Цілком згодна з тезою попередників про те, що ввічливість — це спілкування душ, адже, дійсно, увічливість часто саме так і проявляється. Разом із тим думаю, що абсолютизувати таке бачення феномену ввічливості не можна, оскільки тоді ми можемо говорити про ввічливість лише як феномен рівня індивідуального спілкування, відкидаючи різноманітні «великі формати» комунікації. Власне, тоді виникає проблема й із віднайденням такої характеристики, як

ввічливість, серед національно-культурних ознак. А це вже суперечить фактам, бо, як я показала вище за порівняння Сходу й Заходу, українцям як нації (хоча б у певній частині) все ж можна приписувати таку характеристику.

Третє. Що стосується міркувань Галини Іванівни стосовно інтерпретації етимології слова *ввічливість* через *у вічі* й міркувань про сутність українців крізь призму *у вічі* й *поза очі*... Чи завжди ми готові сказати нашому співрозмовнику у вічі все, що думаємо, замість того, щоб сказати лише те, що треба, і залишитися в його уяві з позитивним іміджем? І навпаки. Чи завжди ми готові почути від співрозмовника те, що може бути, на наш погляд, не ввічливим? Чомусь упевнена, що зовсім не часто люди набираються мужності сказати все-все у вічі комусь, так само як не часто в людей виникає натхнення й від інших чути щось подібне у вічі.

У буденному житті люди віддають перевагу просто *позитивному* спілкуванню, яке не повинно завершуватися гіршим настроєм, ніж він був до спілкування, не повинно залишати в душі гірше враження про іншого, ніж воно було до цього. Тому, мені здається, що негативна семантика лексеми *ввічливість*, що породжується опозитивним *позаочі*, не має мислитися як негативна характеристика українців у цілому. Не всяка увічливість має «позаочний» підтекст, але кожен українець, думаю, хоче якомога більше позитиву в житті.

Разом із тим змушена констатувати, що інколи бажання жити краще, яке реалізується через людську увічливість, набуває фантасмагоричних форм. Увічливість починає межувати із якимось ідолопоклонством. На рівні мови це виразно можна побачити в правилах написання слів із великої чи малої букви, в уживанні епітетів *високоповажний*, *вельмишановний*, грандіозних формул звертань на зразок *ваша високодостойносте пане президенте*. Ми настільки парадоксальна спільнота, яка все ще ніяк не може визначитися з тим, де закінчується офіційне, а де починається суб'єктивне, особисте. У нас поки що не виходить диференціювати ці рівні й реєстри комунікації. Урешті, це призводить до того, що державні службовці, наприклад, щиро вірять у те, що фразу «з повагою» керівник установи має писати лише власноруч і тільки тоді, коли він дійсно шанує особу, на ім'я якої спрямовується документ.

Від цих зауваг перейду до того, що мені рідніше, — до мови.

Готуючись до семінару, як мовник я в першу чергу звернулася до асоціативного словника Світлани Мартінек — найпізнішого з-поміж подібного типу словників. Саме цей тип словника привернув мою увагу тому, що на основі реакцій респондентів на слова-стимули, пов'язані з поведінкою, якостями людини, певною мірою можна сформулювати уявлення про те, що у свідомості українців асоціюється з поняттям *увічливість* і суміжними з ним, наприклад, *доречність*, *делікатність*.

Я була подивована тим, що в нас зі словом *увічлива* асоціюється, принаймні в респондентів, *господиня*, *дружина*, *промова*, а зі словом *увічливий* — *бути*, *бути ввічливим*, *добрий*, *людяний*, *молодий*. Як бачимо, у реакціях на прикметник чоловічого роду відбита своєрідна обов'язкова норма поведінки: «Увічливим повинен бути молодий». Прикметно, що ніде далі серед реакцій не було подібної вказівки.

Аналіз суміжних понять засвідчив, що в уявленнях українців увічливість і тактовність — досить близькі категорії. Тактовність пов'язується в українця зі словом *справджувати* й *стриманість*. Таким чином, тактовна, увічлива людина тільки тоді, коли вона стримана в словах, емоціях тощо. Відтак підтверджується думка, що, сказавши все, що треба й не треба, особа виявиться в сприйнятті іншого не ввічливою.

Звичайно ж, мою увагу привернули й протилежні ж поняття, адже саме на контрастах завжди впливає найсуттєвіше. *Увічливість* — *зневага*, так? *Зневага* асоціюється із словами *боягуз*, *забуття* й *сором*. Таким чином, увічливість опосередковано можна пов'язати щонайменше із *пам'яттю* й *порядністю*: увічлива людина залишиться в пам'яті іншого, вона залишить свій відбиток як порядна, спогад про яку не буде опікати.

Зі сказаного випливає, що свідомо чи підсвідомо українці тісно пов'язують увічливість із віковими характеристиками учасників спілкування, вважаючи, що ввічлива людина — це в першу чергу молода людина, яка повинна бути стриманою й тактовною, щоб залишитися в пам'яті співрозмовника.

Хіба не цього учать нас добрі батьки? Думаю, саме цього: шанобливо ставитися до старших і з пошаною ставитися до чужої праці, поважати себе та інших і ставитися до інших, зрештою, так, як ми хочемо, щоб ставилися до нас.

Винниченко В. М.: Хочу частково погодитися з попередніми доповідачами в тому, що ввічливість — це питання особистісного вибору.

Причини моєї згоди поясню метафорично. Людина, яка вболіває за високу культуру мовлення, урешті, говорить, що це особистий вибір кожного, адже можна жити й бути цілком безграмотним. Однак для себе ця людина вирішує, що бути вправною в письмі й мовленні набагато краще для неї з певних причин, ніж бути безграмотною. Окреслену ситуацію можна порівняти з вибором людьми одягу. Одна людина одягає чистеньку сорочку чи, наприклад, спідницю, а інша — дозволяє собі ходити в брудному одязі кілька днів. Зрештою, це також особистий вибір кожного. Однак, погодьмося, у чистій сорочці ходити набагато приємніше. Продовжуючи розвивати цю аналогію, можна дійти висновку: так, увічливість — це вибір кожного (можна бути ввічливим, а можна бути неввічливим), але бути ввічливим набагато вигідніше.

Як на мене, увічливість — це та універсальна мова, яка ніби гарантує взаєморозуміння, продуктивне співробітництво, назовемо це так, із представником будь-якого етносу, будь-якої релігії чи соціальної верстви, із людиною будь-якого достатку чи психічного статусу, звичайно, за умови знання деяких особливостей кожної із соціальних груп (і ці питання обов'язково мають вивчатися, наприклад, у школі). Увічливість — це та територія, де кожен може бути рівноцінним своєму партнерові, нічим йому не поступаючись, оскільки володіє цією універсальною мовою. Тобто неважливо, скільки кому років, хто яку релігію сповідує, скільки хто отримує, наскільки хто щасливий в особистому житті тощо, тому що, коли ми говоримо мовою ввічливості, ми абсолютно рівні партнери, ми абсолютно рівноцінні люди.

Таким чином, я погоджуюся з колегами в тому, що можна навчитися бути ввічливим, а можна цього не вчитися, бути не ввічливим. Урешті, це вибір індивідуально кожної людини. Далі ж я в чомусь буду опонувати попереднім ораторам, тому що точно можу назвати людину, у якої немає вибору стосовно того, бути їй увічливою чи не бути. Це — учитель і психолог у школі. Це ті категорії людей, увічливість для яких має бути не лише невід'ємною частиною їхньої професійної компетентності, а й маркером їхньої професійної придатності. Учитель, який не є ввічливим, не вміє бути ввічливим, — це професійно непридатна людина.

Для мене як для фахівця і як для людини саме ввічливість учителя в стосунках з усіма учасниками навчально-виховного процесу є неймовірно потужним маркером його професійної придатності. Тому на сьогодні особливо гостро має постати питання формування ввічливості вчителів як складника професійної підготовки.

З огляду на це, звичайно, постає питання, що вважати ввічливістю, а що — ні. Якщо ввічливість не щира, то чи ввічливість це взагалі? Можливо, це тоді вияв етикетності? Чи щира ввічливість рівнозначна нещирій? Чому служить ця нещира, показна ввічливість?

На мою думку, нещира ввічливість абсолютно рівноцінна щирій, тому що вона так само служить досягненню цілей, поставлених перед сучасною освітою й визначених головним принципом — принципом гуманізму. Повага до людини, до її особистості, до особистості дитини — це наріжний камінь сучасної освіти.

Гуманізм регламентує взаємини вчителя й учня в школі. Відповідно стосунки вчителя з учнем, взаємодія цих суб'єктів повинні бути побудовані на взаємоповазі, взаємодовірі, на взаємній відкритості. За принципом гуманізму ми обов'язково побачимо й толерантність. Саме вона й повинна бути тією загальнолюдською цінністю, якій служить увічливість. Повага до відмінностей, повага до різниці в поглядах, свобода бути різними, можливість бути різними, конструктивний пошук компромісів, способів вирішення суперечностей не можливі без того, щоб вони не були виховані в людині.

Толерантність — це завжди особистий вибір людини. Разом із тим ми повинні прагнути до того, щоб усе, що ми пропонуємо учню в школі, виховувало в ньому цю рису. Таким чином, щоб сприяти вихованню толерантності в учнів, серед компетентностей учителя має бути педагогічний такт, який неможливий без тієї самої ввічливості.

Як ми можемо проявити свою повагу до учня? Як ми можемо проявити свою толерантність до учня? Як ми можемо проявити те, що, незважаючи на всі гріхи й грішки учня, ми все одно віримо в те, що він добрий за своєю природою й що наш професійний обов'язок і наша психологічна й людська місія допомогти йому в розкритті ним своїх талантів, перетворенні його в того, ким він хоче бути в житті? Тільки через увічливість, хай навіть вона буде інколи не щирою. Учитель змушений стримувати свої імпульси, свої пориви, свій внутрішній протест навіть тоді, коли його душа волає проти грубості, нахабства, жорстокості й підлості, які часто супроводжують життя учнів. Учитель повинен за всяких умов бути ввічливим.

Увічливість — це той формат, навіть більше, та технологія, якої ми повинні навчити й учителів, і психологів, і себе в першу чергу.

Постає питання: як навчити? Мені здається, що для цього повинні впроваджуватися різноманітні освітні проекти, програми, у межах яких проводилася б тренінги, рольові ділові ігри, де б людина могла відпрацювати різноманітні моделі ввічливого реагування.

І насамкінець ще одна метафора. Увічливість можна порівняти з передпокою у будинку — територією настільки універсальною, що людина готова туди впустити будь-кого іншого. Далі ж у дім зможе пройти лише той, кому ця людина вірить, друг, із яким, урешті, на якомусь етапі вона, можливо, і захоче відійти від канонів увічливості. Час покаже. А спочатку, у передпокої, саме з увічливості має починатися спілкування цивілізованих людей, для яких і гуманізм, і толерантність — не порожні слова, а дійсно особистісні цінності.

Ткаченко Л. П.: Мені здається, що ввічливість — це передусім ознака людини освіченої або принаймні такої, яка себе асоціює з тими, хто може щось зробити для соціуму, де вона живе й реалізована у своїй професії, у своїй сім'ї. Останнє слово саме за цією людиною. Вона задає тон у суспільному житті, визначає моделі ввічливого поведіння. Пригадайте, наприклад, знаного всіма нами професора

Сергія Івановича Дорошенка. Він у свої 92 роки не сідає в метро, коли там стоїть хоча б одна жінка. Він допомагає зняти жінці верхній одяг. Він при вході в приміщення обов'язково скине капелюха... Це вишкіл, який не можна пояснити лише етикетністю. Це внутрішній стан цієї людини. Це традиція.

Нині ж ми спостерігаємо ситуацію, коли відбувається суттєва модифікація, інтерпретація (не завжди найкраща) традицій. Значною мірою це зумовлено впливом різноманітних соціальних інститутів на свідомість і поведінку людини, зокрема в ранньому віці.

Сьогодні початкова школа й дошкільна ланка освіти іноді стають тим першим інститутом, де людина або пізнає сутність увічливості й набуває стійких навичок увічливої поведінки, або ж, навпаки, позбувається всього того, що в ній було закладено на рівні сім'ї. Якщо раніше дитина в основному повторювала моделі поведінки, закладені вдома, то нині можна знайти чимало прикладів зовсім іншого ґатунку. Наприклад, у прекрасних батьків, які вклали всю душу у свою дитину, вона може на новому рівні соціального розвитку заявити: «Я не хочу бути такою, як ви. Я не буду чинити так, як ви. Ваші цінності — не мої цінності». І навпаки, у батьків, які ростили свого нащадка, «як билину в полі», виростає дитина, яка, побачивши дійсно вартісні поведінкові моделі, вирішує бути іншою, ніж її батьки. Це робота її свідомості. Це свідомий вибір, керований бажанням стати соціально прийнятним суб'єктом.

З цього погляду, мені здається, проблему увічливості варто осмислювати крізь призму етнопедagogіки, тобто того способу виховання молодого покоління, що формувався впродовж століть... Дивіться, мої батьки говорили своїм батькам: *ви-мамо* і *ви-тато*. Мій батько, коли починав розповідати про своє дитинство, завжди казав: *тато казали, мама говорили, мама нам дали*. Наступне покоління — я, мій брат і моя сестра — так само говорило *ви-мамо*, але звідкись уже взяло слово «папа» й почало говорити *ви-папа*. Наші діти сьогодні звертаються до нас на *ти*, але, дивна річ, коли вони звертаються до чоловікових мам й батька, то кажуть *ти* (*ти-бабусю, ти-діду*), а до моїх батьків — *ви* (*ви-бабусю, ви-дідусь*). Чим це зумовлено? Тим, що мій чоловік своїм батькам говорив *ти* (*ти-мамо* й *ти-тато*), а я своїм — *ви-мамо* й *ви-тато/папа*. З цього життєвого прикладу випливає, що чимало елементів увічливого поведінки традиційно не вивчаються спеціально, а входять у нашу свідомість, чи й навіть підсвідомість, шляхом наслідування. Саме так і формується більшою або меншою мірою стійка народна традиція. І тут найважливіше питання полягає в тому, чи переможе вивірена часом традиція.

Як людині, яка науково займається питаннями сучасної риторики, мені цілком очевидно, що на сьогодні увічливісна традиція з її настановами на справжню щирість у стосунках, з хай і типізованими, але сповненими сенсу формулами увічливості програє все потужнішій удаваній увічливості, зразки якої продукуються суспільством й активно підтримуються. Згадайте, як часто нині трапляється стикатися із ситуаціями, коли ми змушені сидіти й слухати когось, кого не поважаємо як людину, але змушені поважати його статус, вік, посаду, соціальну роль...

Щоб забезпечити комфортне співіснування з такими людьми, у сучасній риториці навіть з'явився цілий напрям, який називається риторикою маніпуляцій, де якраз і розробляються методи й способи того, як за допомогою різноманітних формул, зовні цілком увічливісних, поставити людину в незручне становище, щоб надалі нею можна було з легкістю проманіпулювати.

Далеко за прикладами ходити не треба, щоб переконатися, що ці методи діють. Згадайте, скажімо, ситуацію, коли ви прийшли з конструктивною критикою до керівника. Що вам на це скажуть? На всі ваші закиди прозвучить досить-таки увічливо, але так, щоб ви зрозуміли всю глибину своєї неввічливості: «Ось доживете до моїх років і тоді зрозумієте, чи ви сьогодні не праві, чи я сьогодні правий»... Після такого аргументу, ви, звичайно, змушені відступати, бо ж не хочете бути неввічливим, бо з дитинства вас привчили поважати старших. Цим і користуються керівники-маніпулятори надалі, продовжуючи, скажімо, тримати на роботі непрофесіоналів. У всьому світі в питаннях професійної діяльності до уваги в першу чергу береться фаховість людини, а в нас же на перше місце досить часто ставиться щось зовсім інше, тому-то й може в нас десть на високій посаді сидіти людина, яка вже не здатна адекватно діяти в сучасних умовах, але з «увічливості» її не звільняють, бо ж її, мовляв, так шкода, бо ж їй нема більше де реалізуватися, бо ж у неї там удома якісь негаразди...

Чим усе це закінчується? Тим, що в школах маємо непоодинокі випадки того, як учитель цілком спокійно звертається до дітей «бестолочи», «барани» «дебіли». Звідки цей учитель узявся? Безперечно, із нашої «ввічливості». Замість того щоб відверто визнати професійну непридатність цього вчителя — ми тримаємо його із ввічливості, інколи навіть надаємо йому категорії й звання. А надалі це виливається в те, що до нашого політикуму, який репрезентує нас у всьому світі, потрапляють люди, які вважають цілком можливим бити «пики» іншим привселюдно й стверджувати, що це нормально. А ми ще й тішимося з цього...

Подвійні ввічливісні стандарти, зокрема у професійній сфері, які, на жаль, і ми часто підтримуємо, руйнують саму ідею ввічливості як вияву чогось винятково людського й правильного. Подолати ці негативні прояви можна, думаю, докладаючи зусиль до збереження традиційних уявлень про ввічливість, за якої чорне ні за яких умов не називалося б білим.

Сокорчук І. П.: Мені здається, що питання ввічливості тісно пов'язане з питанням національного характеру, національної ідентичності як комплексом укорієних поведінкових реакцій, притаманних представникам певної нації, що формувалися століттями й виявляються в повсякденних практиках. Особливо рельєфно єдність національного характеру й ввічливості, яка або є його питомою рисою, або ж ні, проступає, на мою думку, у критичних, кризових ситуаціях. Для обґрунтування цієї думки хочу навести три приклади: один, що стосується представників німецького етносу в кризовій ситуації, інший — українського, а третій — російського.

В одній із книг, присвячених темі повоєнних часів, я якось натрапив на історію про те, як до Харкова привезли полонених німців і змусили їх розвантажувати цеглу. Розповідаючи цю історію, свідок тієї ситуації наголошує на тому, що змучені, голодні німці, передаючи один одному цеглини, кожного разу говорили одне одному «бітте-данке», «бітте-данке». При цьому це вони повторювали рівно стільки разів, скільки кожен із них передав за цей час цеглин. Ця історія, як на мене, засвідчує те, що якщо в концептуальному просторі нації є чітко сформовані стереотипи ввічливості, то вони є настільки міцними, що проявляються в будь-яких обставинах, стаючи особливо значущими за екстремальних умов.

Цю саму думку підтверджують і приклади поведінки українців у складних ситуаціях часів Помаранчевої революції 2004 року й Революції Гідності 2014 року. Я був свідком того, як тисячі людей, які днями й ночами стояли в нелюдських умовах, перед обличчям небезпеки, а то й смерті, зокрема під час штурмів Майдану,

просто були взірцями абсолютно правдивої, істинної ввічливості. У бруді, холоді, у тісноті й колотнечі вони будь-який свій необережний рух, який, на їхню думку, міг викликати хоч якусь негативну реакцію іншого, що стояв із ними пліч-о-пліч, перетворювали на жест уваги й поваги до цього іншого. При цьому вони використовували абсолютно типові для народної ввічливісної традиції формули, які, однак, були сповнені в цій моменти всієї своєї справжньої сутності: «Я твій друг, я тебе поважаю, я з тобою щирий». Тут не йшлося про комфорт. Тут ішлося про духовну єдність людей, які стоять за спільну ідею — ідею єдиної нації. Тому саме в цій ситуації весь комплекс народних традиційних ввічливих формул звучав уповні природно, проявлявся як знак спільності й спільнотності. Одним словом, в екстремальних ситуаціях вербальні прояви ввічливості стали вербальними маркерами національної ідентичності.

Разом із тим, як мені здається, дещо інша модель зв'язку національної ідентичності й ввічливості характерна для представників російського простору, що виразно можна побачити на прикладі екстремальної ситуації, якою для частини росіян стали події на Болотній площі в Москві. Під час подій на Майдані 2014 року мені трапилося поспілкуватися з російськими журналістами, які намагалися провести паралелі між подіями на Майдані в Києві й подіями на Болотній. Як виявилось, ця аналогія в них не виформовувалася: увічливість українських майданців, свідками якої вони були самі, ніяк не узгоджувалася з виразною етикетністю незгодних із путінською політикою в Москві, національно маркована атмосфера української Революції не йшла в жодне порівняння з національно не ідентифікованим простором соціального збурення на Болотній. Мені здається, що причину такої різниці можна пояснити, зокрема, відмінностями в національних ідентичностях. Ці відмінності спричиняють і суттєву різницю в традиціях увічливого поведіння.

Говорячи про міцний взаємозв'язок ввічливості із національним характером, хотів би також звернути увагу на те, що загальнонаціональні моделі ввічливої поведінки суттєво модифікуються в різних соціальних середовищах. Таким чином, крім дослідження взаємозв'язку національної ідентичності й ввічливих традицій, видається актуальним вивчення й специфічних різновидів ввічливості, що формуються у межах різних соціальних груп — професійних, вікових, локальних. Погодьмося, цікаво було б окреслити прояви ввічливості в такому, наприклад, специфічному соціумі як кримінальний світ, адже там так само є цілий набір увічливих, етикетних формул, фреймів, порушення яких тягне за собою інколи страшні наслідки (правда, тут виникає питання, чи можна вважати подібні прояви елементами феномену ввічливості...), або в такому абсолютно особливому утворенні як віртуальний соціум (соціальні мережі), де теж є або поступово формується парадигма ввічливого / неввічливого.

Муслієнко О. В.: Мені здається, що якщо ми говоримо про досвід полонених німців, то їхнє постійне повторювання формул ввічливості можна також розцінити як маркування своєї території, свого мовного середовища, утвердження зони стабільності, де, незважаючи на весь жах ситуації, вони можуть почуватися комфортно й тим самим стверджувати себе як цивілізованих, таких, якими вони себе уявляють. Те саме можна сказати й про інші приклади актуалізації ввічливості в кризових ситуаціях: учасники революційних подій за допомогою маркерів увічливості створюють психологічні зони комфорту, де, що б там не сталося, вони можуть мати стабільність звичного життя, хай і умовну стабільність. Можна говорити, що ввічливість у цих випадках є таким собі захисним психічним механізмом.

Терещенко В. М.: Коли ми говоримо про події Майданів, хоч 2004 року, хоч 2013–2014 років, гадаю, не варто все зводити до категорії комфортності. Перекоаний, що в ті складні дні, місяці не йшлося про комфорт. Маркери ввічливості, не показної, а дійсно глибоко щирої, тоді ставали для кожного сигналами ідентифікації себе з ідеальним соціумом, заради утвердження якого люди й виходили на майдани й готові були стояти до кінця. Увічливість соціумів Майданів — це увічливість ідеальних соціумів, де немає штучного, а є лише щире. Це така собі перспекція в можливе, бажане майбутнє, що виростає з минулого позитивного досвіду (щасливе дитинство, дружба, любов, художні моделі), де кожен із нас свідомо чи підсвідомо накопичував уявлення про ідеальний світ, про світ, яким він може й повинен бути. На жаль, щоб побачити цей світ, ми нині змушені поки що виходити на МАЙДАНИ.

Мені здається, що весь комплекс глибинних ввічливісних національних маркерів варто досліджувати саме на прикладах таких ситуацій. У них кожна народна формула ввічливості, здавалося б, абсолютно буденна, обов'язково супроводжується додатковими засобами експресії людиною себе як «мене ідеального» — вербальними, тактильними, жестовими. При цьому на підставі аналізу таких ситуацій можна виявити не лише суто національне ядро ввічливого поведіння, а й інваріанти ввічливості, притаманні представникам будь-якої нації, власне, ті, які, очевидно, є частиною нашого ества як істот розумних і соціальних.

Осінова Т. Ф.: Увічливість, на мою думку, є формою поведінки людини, що дає можливість адаптуватися в соціумі. Коли кажу «форма», то маю на увазі, що чимало уявлень про прийнятну соціальну поведінку, у тому числі ввічливу, набули в народі чіткої вербальної, жестової уніфікації.

За довгу історію українці сформували такі засади, на які ми можемо орієнтуватися й нині. З огляду на це мені видається, що на сьогодні надзвичайно важливим завданням є донесення до широких кіл цієї інформації в адаптованих до сучасного життя формах. Маю на увазі щось на зразок того словника нового типу, який не так давно був опублікований у Дрогобичі під назвою: «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу»^{*}, де традиційні народні погляди на засади комунікації витлумачуються з погляду сучасних уявлень про закони комунікації.

Після виходу цієї книги багато хто закидав, що не варто подібні видання створювати, бо, мовляв, усі ці народні приписи застаріли, не відповідають новим реаліям, а тим більше не варто такі видання називати «кодексами», бо, мовляв, тоді їх треба буде сприймати як закони, а отже, дотримуватися їхніх приписів тощо. Я ж глибоко переконана, що такі видання нині вкрай потрібні, адже сутність народних уявлень про прийнятну й неприйнятну поведінку, вербалізованих у різноманітних словесних комплексах, позачасова. Стара словесна форма, наприклад, паремій наповнена універсальним змістом, розуміння якого допоможе й сучасній людині жити в соціумі за природними законами комунікативної взаємодії. Щоб сучасна людина побачила конструктив надбань минулого, їй треба допомогти, показавши, що вся народна мудрість — цінне джерело абсолютно практичної інформації про правильне й неправильне, увічливе й ганебне.

Закони комунікації — це закономірності, які актуалізуються поза нашою волею. Народ шляхом тривалих узагальнень, фільтрації визначив ці закономірності

^{*} *Космеда Т. А.* Комунікативний кодекс українців у пареміях : Тлумачний словник нового типу. — Дрогобич : Коло, 2010. — 272 с.

й оформив. Тож наше завдання як філологів — проаналізувати цей матеріал, і паремійний фонд, і фразеологічний, і лексичний, щоб надалі запропонувати цю інформацію сучасній людині по-сучасному як дійсно кодекс, регламент нашого життя, що допомагає нам співіснувати в соціумі й конструктивно взаємодіяти. У тому, що це буде корисно, мене переконав мій чоловік, до речі, людина далека від філології. Одного разу, зовсім випадково, він натрапив на мою картотеку паремій і з простої цікавості вирішив погортати її. Підсумком його ознайомлення з цими матеріалами стали слова: «Боже, якщо в людини буде під рукою таке зібрання, так їй не треба взагалі нікуди ходити — ані до психолога, ані до іміджмейкера, не треба ніякої спеціальної літератури читати з психології. Тут же все закладено, усе наше життя, абсолютно, усі поради на всі випадки життя».

Якщо говорити про практичне застосування етноресурсу для цілей, наприклад, виховання, то, напевно, можна виокремити цілий блок прислів'їв і приказок, які окреслюють параметри ввічливої поведінки, й укласти збірки для дітей, підлітків, старших людей. При цьому, щоб ці паремії не здавалися сучасній молоді занадто старовинними й закостенілими, варто добирати такі ілюстративні контексти, які були б близькі до реальних комунікативних практик. Погодьмося, що приказки на зразок *Учи дитину без людей, а дружину без дітей; Коли сусід як мед, тоді проси його на обід; Не вчи дітей штурханцями, а вчи добрими слівцями* за умови їх пояснення й ілюстрування можуть стати актуальним дидактичним матеріалом, який допоможе формувати особистісну ввічливість як цінність.

Насамкінець хочу висловити кілька міркувань щодо проблеми диференціації ввічливості й етикетності.

На сьогодні в українців вироблений цілий комплекс етикетних норм, які, наприклад, детально описала Марія Стахів у книзі «Український комунікативний етикет». Це норми на зразок того, де треба сказати *високоповажний* чи *вельмиповажний*. Коли людина вживає подібні етикетні формули стосовно когось, до кого насправді так не ставиться, як говорить, вона дотримується етикету. Коли ж людина їх уживає, маючи відповідне словам бачення візаві, вона дотримується принципу ввічливості. Що ж так кардинально змінює ситуацію? Сутність. Увічливість — це зовнішній вияв нашої культури, це ніщо інше, як форма поведінки дійсно культурної людини. Внутрішня культура регламентує нашу ввічливість на глибинному рівні.

Лисиченко Т. Ю.: Знання своїх засад увічливості на сьогодні не єдина потреба для українського соціуму. В умовах полікультурності, активізації глобалізаційних процесів у світі надзвичайного значення набуває володіння інформацією про формати ввічливості, що притаманні іншим етнокультурним середовищам. Особливо це важливо, зважаючи на специфіку нашої діяльності як викладачів, однією з функцій яких є робота з іноземними студентами, і науковців, що все активніше включаються в наукову комунікацію на міжнародному рівні.

Працюючи з іноземними студентами, нам необхідно вміти не тільки навчати їх елементарних, типових етикетних словесних формул, формувати в них навички ввічливого поводження, що потрібні для адаптації в наших соціокультурних умовах, але й спонукати глибше пізнавати наші традиції, культуру, зокрема мовленнєву. Досягти успіху в цьому можна лише за умови, що й ми самі щось знаємо про ввічливісні стереотипи й культурні «стовпи» тих націй, представниками яких є наші студенти-іноземці.

Те саме й з відвідуванням наукових заходів за кордоном. Спілкуючись у різномовних наукових середовищах, ми повинні вміти дотримуватися якихось

елементарних приписів увічливого поводження, що притаманні тій чи тій країні. Незнання цих норм може зашкодити як нашій особистій репутації, так, опосередковано, і репутації навчального закладу, навіть іміджу держави в цілому, репрезентантами якої ми є в очах інших.

З огляду на це, вважаю, була б досить корисною якась лінгвістична або міждисциплінарна праця, яка б окреслювала:

- нюанси вербальних кодів увічливості в різних культурах (від етимології слів, що позначають цей феномен у різних мовах, до типових мовних кліше і їхніх значень);
- типові стратегії, тактики, фрейми увічливого поводження в різних етноспільнотах;
- універсальні ознаки й параметри ввічливого, що характерні для всіх (або хоча б для багатьох) культур.

Практичну цінність подібної праці означаю одним штрихом. Дуже часто на закордонних конференціях першою проблемою, із якою ми стикаємося, виявляється, на перший погляд, абсолютно банальна річ — форма, яку можна використати, щоб звернутися до співрозмовника з іншого мовного середовища. Добре, якщо мовою спілкування на конференції є англійська: назвав когось на ім'я та й годі. Добре, якщо це, наприклад, польська: сказав *пан / пані*, додав ім'я та й годі. А якщо це зовсім не відома нам культура? А якщо це культура зі специфічним уявленням про увічливе звертання (навіть у межах слов'янського ареалу, де, наприклад, росіянин звертання на ім'я без імені по батькові може розцінити як неввічливість)?.. Погодьтеся, що мати під рукою джерело, де цей момент комплексно й компактно був би прояснений, було б зовсім непогано.

Муслієнко О. В.: Дозволю собі висловити кілька міркувань стосовно порушених сьогодні питань.

Перше, на що я звернула увагу під час нашого обговорення, так це те, наскільки часто в різноманітних контекстах уживалися слова *форма, формула, формат, маска, модель*. Це, як мені здається, свідчить про те, що ми розуміємо ввічливість як прописані сценарії. Прописаний сценарій, дійсно, забезпечує ту зону комфорту, про яку ми з вами говорили. Для мене в цьому разі поняття «комфорт» передбачає й можливість установалення правил у комунікації: *я тебе пускаю сюди, я встановлюю той комунікативний формат, який між нами можливий; ми не будемо звертатися зараз один до одного, наприклад, «лапонька», «кісонька», але це може статися колись*. У цьому сенсі ввічливість — це дійсно спосіб забезпечення зони комфорту.

Чи можна в такому разі взаємоузележнювати ввічливість і щирість? Мені дуається, що ні. Недарма ж у нашій культурі є таке поняття, як *промовчав із ввічливості*, яким ми позначаємо ситуації, коли людина дійсно може бути не щирою, керуючись, наприклад, таким міркуванням: «Зараз мені все ще хочеться продовжувати цю дискусію, мене щось обурює, я з чимось не згодна, але з ввічливості я мушу припинити розмову».

У тому, що ввічливість і щирість не завжди «ходять за руки», мене переконують і картинки з японського життя, змальовані Всеволодом Овчинніковим ще в книзі «Ветви сакури», де автор намагався показати життя Японії таким, яким воно є, для радянських людей, що жили за «залізною завісою». Що він пише?

Ось перша із замальовок. Час пік, люди ідуть через перехід, через зебру. Раптом одна людина бачить свого начальника, схиляється в глибокому такому горизонтальному поклоні... Далі Овчинніков коментує, що, не зважаючи на те, що ця людина заважає рухові, вона буде стояти в такій позі до кінця, тобто довше, ніж

її начальник. Стоятиме, поки не відчує, що вже час розгинатися, але як вона це відчує — цього ніхто не знає. Далі знову спостерігаємо за цією людиною. Вона віддала належне й біжить до автобуса. Їй конче треба потрапити в транспорт, за будь-яку ціну, щоб не запізнитися на роботу. І в наступній сцені вже ні про яку ввічливість не йдеться: людина працює руками, ногами й усім, чим завгодно, для неї немає ні чоловіків, ні жінок...

Де ця людина була щирою? А де вона була ввічливою?

А ось інша замальовка. Супермаркет. Багато людей. Ескалатор піднімається вгору, а там біля нього стоїть дівчинка в кімоно, кланяється, посміхається кожному й дивиться в очі. Кожен із відвідувачів думає, що це тільки для нього, персонально. А далі Овчинніков знову коментує: коли він постояв трохи довше, то побачив, що ця дівчинка робила тисячі таких поклонів на день.

Це була ввічливість? Звичайно ж, ні. Це був просто ритуал, але навіть від нього ми потрапили б в оману, в ілюзію комфортного простору й із захватом думали б: «Мені тут раді, на мене розраховували, на мене чекали, мене шанують».

Отже, щирість і ввічливість — це нюанси. У тому числі це етнічні нюанси. Якщо ми хочемо співіснувати в адекватному мультикультурному просторі, то маємо бути ввічливими. У цьому просторі формули ввічливості будуть уніфіковані безвідносно до національної належності кожного з учасників комунікацій. Це будуть уніфікати. Вони будуть потрібні, щоб забезпечувати комфорт... Згадаймо в цьому зв'язку п'єсу Іонеску «Носороги», а саме епізод, де носорогів стає дуже багато, а перетворення все триває й триває. У цій сцені показовими є реакції тих, які ще не перетворилися на носорогів, але вже бачать, що і їхні родичі почали перетворюватися на носорогів. Хтось із неперетворених кричить на тварин: «Ви тварюки, ви падлюки...». А хтось помірковано зауважує: «Не можна на них так говорити». «Ну як же не можна, вони ж тварюки, правда, вони ж руйнують все навколо», — знову кричать перші. А їм на це відповідають поміркованіші: «Воно то правда, але краще не кричати на них. Можливо, вони будуть небезпечними, але коли почують, що ми до них лагідно звертаємося, то все буде нормально»...

У кожній ситуації людина прагне підлаштуватися й створити зони комфорту, бо це цілком властиво їй — людині.

Терещенко В. М.: Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе. У цій перспективі питання формування самого себе — це, власне, головне питання, бо воно визначає формування свого способу існування в цьому світі.

Як я хочу жити? Мені здається, відповідь на це питання можна означити двома категоріями: *гармонія* і *комфорт*. Гармонія — духовна, а комфорт — матеріалізований її еквівалент.

Якщо я цього хочу, то як я можу цього досягти? Рецепт універсальний: стався до інших так, як хочеш, що ставилися до тебе. Це і є основа ввічливості.

Коли я хочу гармонії, я формую себе духовною й душевною людиною, і тоді отримаю навзаєм від інших подібне, тоді я шукаю тих, хто близький мені по духу, і знаходжу їх. Моя ввічливість тоді сповнена глибокого духовності, моя ввічливість тоді справжня, не позірна, без «позаочного».

Якщо мені важить комфорт, то я теж себе формую, і теж знаходжу споріднених людей. Тільки тоді моя ввічливість модифікується, набуває отих етикетних характеристик, рольових, фреймових характеристик. І там, безперечно, знайдеться місце «позаочному».

Якщо я хочу і гармонії, і комфорту, моя ввічливість щира для споріднених душ, а етикетна — для інших.

Наскільки це морально? Настільки, наскільки я розумію, що якщо я буду не ввічливим, то отримаю бумерангом те, що давав. Настільки, наскільки я досягнув, що ввічливість — це прикмета Бога, який із ввічливості дарує дощ і сонце однаково праведникам і не праведникам... А я Божа подоба.

Із усвідомленням цього я формую світ навколо себе, поводячись увічливо в різних регістрах, в різних способах, можливо, сподіваючись, що й інша людина, яка поряд, теж знає, що вона — Божа подоба, а отже, моя подоба, а я — її. Ми шукаємо ідеального світу обидвоє. Там, у тому світі, є і ввічливість, і етикетність, але немає «позаочності»...

Гадаю, на часі нам гуртом почати розробляти теоретичні питання ввічливості, спираючись на напрацювання попередників, зокрема й авторів «теорії обличчя», які якраз і обґрунтовують думку про те, що ми в спілкуванні з іншими намагаємося зберегти своє обличчя не тільки для того, щоб здатися комусь позитивними й отримати щось від інших, а ще для того, щоб зберегти у свідомості інших себе ідеальними, щоб убезпечити себе від того, що можемо отримати від інших те, що давали їм самі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бирик Світлана Павлівна — докт. філол. наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Білоконенко Людмила Анатоліївна — канд. філол. наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет».

Богданова Ірина Євгенівна — канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри мовної підготовки Національного університету цивільного захисту України.

Борисов Володимир Андрійович — канд. філол. наук, доцент кафедри фонетики й граматики англійської мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Варич Наталія Іванівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Голобородько Костянтин Юрійович — докт. філол. наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Ковальова Ганна Миколаївна — канд. філол. наук, доцент кафедри мовної підготовки Донбаської державної машинобудівної академії (м. Краматорськ Донецької обл.)

Кравець Лариса Вікторівна — докт. філол. наук, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ.

Маленко Олена Олегівна — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мартакова Анна Валеріївна — викладач кафедри педагогіки та іноземної філології Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Марцин Світлана Олександрівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Нестеренко Наталя Петрівна — доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Новиков Анатолій Олександрович — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Осіпова Тетяна Федорівна — канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Петрова-Озель Лілія Павлівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Піддубна Вікторія Вікторівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Полозова Олена Олександрівна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Руденко Світлана Миколаївна — канд. філол. наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

Рябокін Наталія Олександрівна — канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри перекладу та іноземних мов Полтавського інституту економіки і права.

Садох Олена Володимирівна — докт. філос. наук, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Терещенко Василь Миколайович — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Умрихіна Любов Володимирівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ПИТАННЯ ВВІЧЛИВОСТІ В НАУКОВОМУ Й КОМУНІКАТИВНОМУ ФОРМАТІ

Василь Терещенко

Увічливість у контексті соціокультурної комунікативної взаємодії:
постановка наукової проблеми 6

Людмила Білоконенко

Антикультурна (неввічлива) поведінка суб'єктів у міжособистісному конфлікті
та її причини 14

Світлана Бибик

Елементи повсякденно-побутової культури в структурі естетичної норми
літературної мови 22

Ганна Ковальова

Прагмеми-субстантиви в оцінно-емотивній комунікації персонажів химерних творів
Є. Гуцала та О. Ільченка (вияв позитивної (ввічливої) та негативної (неввічливої)
реакцій) 30

Світлана Марцин

Потенціал шкільного курсу української літератури у вихованні ввічливості
молодших підлітків 37

Наталя Нестеренко

Моделювання стратегій увічливості в романі П. Загребельного «Роксолана» 44

Лілія Петрова Озель

Лексико-семантичний аспект дискурсу ввічливості (на матеріалі турецької мови) 51

Вікторія Піддубна

Зіставні студії феномену ввічливості в польському й українському контекстах:
перспективи й напрями 59

Наталія Рябокінь

Етикетні формули позитивної реакції як стратегії ввічливого спілкування 62

Василь Терещенко, Олена Полозова

Асиметричність складносурядних пояснювальних речень як наслідок актуалізації
прагматики ввічливості 69

Любов Умрихіна

Висловлення бажальної модальності як засіб ввічливого непрямого спонування 76

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Ірина Богданова

Естетико-психологічна спрямованість просторових домінант у мовній картині поезії Михайла Петренка 84

Володимир Борисов

Прецедентні інтертексти як джерело й аргумент наукової думки (на матеріалі мовознавчого дискурсу) 90

Костянтин Голобородько

Лінгвоментальна концептуалізація архетипного образу землі в поетичній картині світу Олександра Олеся 95

Лариса Кравець

Трансформація мовної комунікації в інформаційну епоху 99

Олена Маленко

Риторика війни в сучасному українському поетичному дискурсі 105

Анна Мартакова

Навмисна помилка: текстова девіація, що творить новий сенс 113

Тетяна Осіпова

Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського 117

Світлана Руденко

Глютоніми — символи часу В українському соціальному дискурсі 1920–1990 рр. 123

ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

Анатолій Новиков

Дискурс національно-визвольних змагань у романах Василя Шкляра «Чорний ворон» і «Маруся» 136

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Олена Садох, Наталія Варич

Педагогічні взаємодії: у пошуках взаєморозуміння 144

НАУКОВА ХРОНІКА

Науково-теоретичний семінар «Теорія й практика ввічливості: українська версія»
Стенограма наукового обговорення проблеми 150

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.